Олександр Панарін, Юлія Топольницька,
Олександр Охріменко, Антоніна Макаревич

Історія України

8 клас

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Видавництво Літера

УДК [94(477)”18”:37.016](075.3)
І-90

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)

Відповідно до Модельної навчальної програми
«Історія України. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М.,
Малієнко Ю. Б., Сєрова Г. В.)

Методичний супровід і електронний додаток
http://istukr-8k-nus.e-litera.com.ua/

ISBN 978-966-945-436-2

© Панарін О. Є., Топольницька Ю. А.,
Охріменко О. С., Макаревич А. С.
2025
© «Літера ЛТД», 2025

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запанує́м і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ЗМІСТ

Як працювати з підручником 6
Вступ. Ранньомодерна доба в історії України і людства 8

Розділ 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.
§ 1. Українські землі у складі Королівства Польського, Великого князівства Литовського та інших держав у першій половині XVI ст. 15
§ 2. Люблінська унія та її вплив на українські землі 26
§ 3. Соціальна структура населення України в XVI – першій половині XVII ст. Шляхта і селяни: соціально-економічні відносини 34
§ 4. Міста як простір міжетнічної взаємодії. Елементи самоврядування 45
§ 5. Господарське життя міст 54
§ 6. Литовські статути про рівність, недоторканність, захист прав і відповідальність вільних («шляхетських») осіб. Практична робота . . 59
§ 7. Вплив Реформації та Контрреформації на релігійну ситуацію в українських землях Речі Посполитої 63
§ 8. Берестейська церковна унія. Православна церква в першій половині XVII ст. 69
§ 9. Розвиток освіти та книгодрукування на землях України. 78
§ 10. Розвиток культури в XVI – першій половині XVII ст. 86
§ 11. Повсякденне життя представників різних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст. Практичне заняття 97

Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)
§ 12. Походження українського козацтва. Козацькі степові та прикордонні спільноти. Запорозька Січ. Реєстрове козацтво 102
§ 13. Взаємовідносини українського козацтва з Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством 113
§ 14. Петро Конашевич-Сагайдачний в оцінках сучасників і нащадків. Практична робота 121
§ 15. Козацькі повстання 124

Розділ 3. КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII ст. І ВІЙНА ЗА СУВЕРЕНІТЕТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.
§ 16. Передумови та причини Козацької революції середини XVII ст. Події 1648–1649 рр. 130
§ 17. Воєнно-політичні події Козацької революції упродовж 1650–1653 рр. 141
§ 18. Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр. 149
§ 19. Зовнішня політика Богдана Хмельницького: у пошуках союзників. Практична робота 160

§ 20. Гетьманщина в роки правління Івана Виговського 167
§ 21. Початок Руїни. Розкол Гетьманщини 176
§ 22. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини 186
§ 23. Правобережна Україна в другій половині 70-х – 90-х роках XVII ст. 196
§ 24. Козацька Україна в системі міжнародних відносин 202

Розділ 4. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА (ГЕТЬМАНЩИНА) ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – КІНЦЯ XVIII ст.
§ 25. Модель і структура козацької держави 207
§ 26. Особливості становища селянства та козацького господарювання 213
§ 27. Міста й спільноти Гетьманщини. Становище православної церкви та її духовенства 218
§ 28. Правобережне козацтво й поспільство. Слобідська Україна. Запорожжя (Військо Запорозьке Низове) 225

Розділ 5. УКРАЇНА ТА РАННЬОМОДЕРНІ ІМПЕРІЇ XVIII ст. ГЕТЬМАНЩИНА В ПЕРІОД ІВАНА МАЗЕПИ. . . . . УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКІ ВІДНОСИНИ.
§ 29. Спроба усамостійнення 233
§ 30. Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика 240
§ 31. Конституція Пилипа Орлика. Практичне заняття 248
§ 32. Спроба реформування Гетьманщини за урядування Івана Скоропадського, Данила Апостола і Кирила Розумовського. Нова Січ 250
§ 33. Ліквідація Росією автономії Гетьманщини, Слобідської України, знищення Нової Січі 261
§ 34. Політична культура козацької старшини. Практична робота 268
§ 35. Опришківських й гайдамацький рухи. Коліївщина. Закарпаття й закарпатські русини 273
§ 36. Становище Кримського ханства і його анексія Російською імперією. Імперська політика Росії щодо Півдня України 280
§ 37. Поділи Речі Посполитої й українські землі 285
§ 38. Українська культура другої половини XVII – XVIII ст. 291

Створення туристичного путівника історико-культурними пам'ятками України. Практичне заняття 300

Узагальнення до курсу. Історія України в контексті епохи раннього нового часу. 301

Шановні учні й учениці!

Цього року ви розпочнете докладно вивчати історію України. Подорожуючи минулим, дізнаєтесь, яких часів сягає корінням український народ. Довідаєтесь, як постали на наших теренах Русь-Україна, Волинсько-Галицьке князівство, Кримське ханство і торговельні міста-колонії в Криму. Помічником у ваших мандрах буде цей підручник. Матеріал кожного *параграфа* поділено на *пункти* з назвами та на пізнавальні рубрики. Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів.

Щоб ви краще зрозуміли послідовність подій, про які йтиметься, на початку кожного параграфа ми розмістили *лінію часу*. На ній розташовані найважливіші події, детально описані в тексті. Краще зрозуміти суть історичних подій, виявити зв'язок між подіями та їхній перебіг допоможе робота з *історичною картою*. Виконуючи запропоновані завдання, ви вдосконалюватимете вміння співвідносити події в просторі та часі.

Підручник вам також підкаже, які саме завдання виконувати і як. У кожному параграфі ми пропонуємо завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи:

ПРОВОКАЦІЯ

– домашня робота;

– робота в групах;

ПРАКТИКА

– робота в парах;

– самостійна робота.

ПРОГРЕС

Зірочкою * позначено завдання підвищеного рівня складності.

Провокація – тут ви можете визначити, про що йтиметься в параграфі, обговорити тему з однокласниками й однокласницями. Завдання *в рубриці «Практика» передбачають роботу в парах, групах, самостійно* і спонукають до розмірковування. Вони навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки, бути творчими, шукати відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас дослухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів.

Звертаємо увагу, що не потрібно розв'язувати всі запропоновані в матеріалах уроку завдання. Що саме опрацьовувати, обирайте, порадившись із учителем / учителькою. Завдання, які можна виконувати вдома, позначено піктограмою «Домашнє завдання».

Зірочкою позначено завдання, які потребують глибшого аналізу, більшої самостійності та додаткових зусиль. Проте це не означає, що їх обов'язково виконувати всім. Такі завдання – можливість для тих, хто хоче спробувати себе у складніших викликах. Якщо вам цікаво, спробуйте!

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, подані в рубриці *«Словник»* та в термінологічному словнику, вміщеному в електронному додатку. Ці слова вам необхідно вміти пояснювати та вживати під час відповіді.

Підручник містить чимало зображень історичних пам'яток доби, які потрібно знати і впізнавати, та докладну інформацію про них.

Рубрика підручника *«Історична постать»* надасть вам візуальну та стислу довідкову інформацію про важливих політичних діячів або духовних сподвижників доби.

У підручнику є рубрика *«Зауважте»*, яка містить історичні цікавинки. У рубриці *«Проявіть креатив»* заохочуємо проявляти і розвивати творчий підхід у роботі. Рубрика *«Вчимося майстерно висловлювати думку»* спрямована на тренування вміння висловлювати думки логічно, зрозуміло, цікаво.

Наприкінці кожного параграфа розміщена рубрика *«Прогрес»*. Вона допоможе відстежувати власний розвиток як самооцінюванням, так і взаємооцінюванням.

Зрозуміти, як саме тогочасні мешканці України переживали події, про які довідуєтеся на уроці, вам допоможе *робота з джерелами*. Це уривки з літописів, подорожніх нотаток, листів чужинців – словом, ті історичні документи, що збереглися від згаданої доби. Робота з історичним джерелом потребує спеціальних умінь і навичок, які ви вдосконалюватимете й цього разу. Цьому сприятимуть запитання та завдання до документів, а також схема роботи з історичними джерелами, яку ми для вас підготували.

Інструкції до виконання практичних робіт, проєктів, написання есеїв ви знайдете за посиланням.

Навчання впродовж життя та академічна доброчесність

Вивчення історії України – важливий і складний процес, що триває й поза межами школи та *протягом усього життя*.

З вашим дорослішанням багато питань культури, економіки чи політики ставатимуть дедалі актуальнішими, однак базову інформацію про життя суспільства ви здобуваєте саме зараз. Нові епохи неодмінно принесуть нові зміни. Не загубитися, знайти орієнтири й розуміння дає змогу саме історія, зокрема нашої Батьківщини – України.

Тепер є безліч засобів для *вивчення історії самостійно*, тем, що ви вивчаєте в класі чи тих, які вам цікаві особисто. Знайдіть відео- чи аудіоканали, YouTube, подкасти, сторінки істориків та історикинь у соціальних мережах тощо. Це допоможе не лише навчатися, а й розвиватися, розбиратися в історії, зацікавлювати себе новим.

Водночас закликаємо вас дотримуватися *академічної доброчесності*. Такі речі, як плагіат, списування чи обман, у сучасному суспільстві неприпустимі під час навчання та в повсякденному житті. Ваше моральне виховання й міцні переконання залежать насамперед від вас. Наслідки, що їх може тягнути за собою недотримання академічної доброчесності зараз та в майбутньому, можуть бути дуже тяжкими.

Є в підручнику і практичні заняття, під час яких ви не просто опановуватимете новий матеріал, а навчатиметеся самостійно «видобувати» історичні факти із запропонованих джерел.

Захопливого й ефективного вам навчання!

ВСТУП

РАННЬОМОДЕРНА ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ І ЛЮДСТВА

ПРОВОКАЦІЯ

Оберіть у кожній із зазначених тем із логічної пари ту особливість, що притаманна добі середньовіччя. На підставі матеріалів таблиці зробіть висновок про середньовіччя та його місце в історії людства й України.

Ментальність	Панувала віра в надприродне, Бога, важливою була релігія	Панували розум та природничі науки
Екологія та клімат…	…були сприятливими для стабільного розвитку	…були нестабільними, траплялися періоди похолодання й потепління
Мистецтво…	…особливо не розвивалося, усе залежало від релігії, відбувся занепад основних сфер	…мало кілька періодів відродження й культурного піднесення
Економіка	Переважно обмінна економіка, торговельні шляхи існували тільки всередині країн	Перехід до ринкової економіки, грошей, банків, розвивалися різні торговельні шляхи й міста
Соціальна структура	Соціальний поділ на знать (аристократію) та решту населення (містяни й селяни)	Переважно сільське населення, однак важливими категоріями були містяни, рицарі, монахи й церковники

Політика	Держави не мали чітких кордонів, усе трималося на міжособистісних союзах, а також дорадчих органах при правителі – парламентах	Держави мали розвинене законодавство, що базувалося на законах, правових нормах і виборності посад найвищих державців – президентів
Українські території…	…входили до складу кількох держав, мали багато різних тенденцій розвитку	…були єдині в одній могутній державі – Русі
Культура України…	…була виключно слов'янською	…увібрала в себе культури різних народів, традиції християнства, мусульманства, юдаїзму тощо

ПРАКТИКА

Поняття й періодизація нового часу (модерної доби)

З'ясуйте, що спільного і відмінного в поняттях «нова історія» та «рання нова історія», прочитавши текст нижче. Яка з наведених схем відображає співвідношення цих понять?

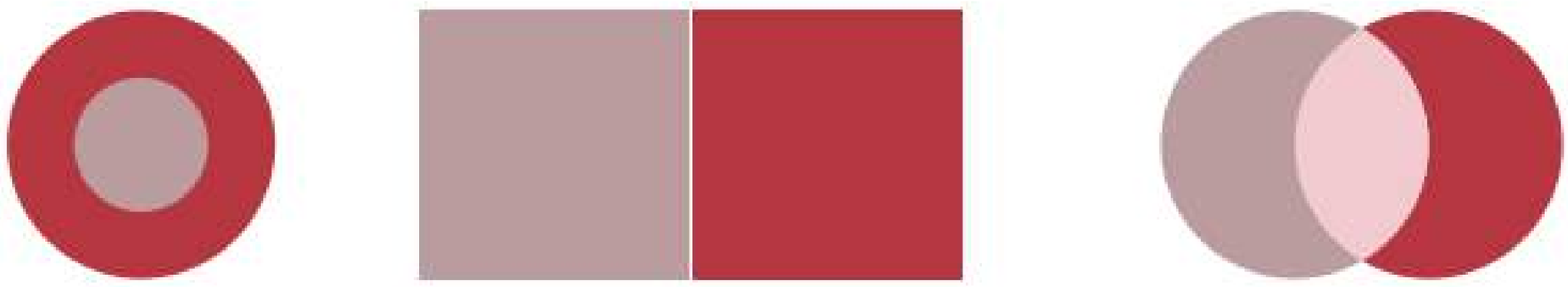

Історія вивчає увесь розвиток людства – від початків до сьогодення – й охоплює значний часовий період. Для полегшення його осягнення історики й історикині використовують **історичну хронологію** та **періодизацію.** Основними періодами є *стародавній світ*, *середні віки, або середньовіччя*, *нова* та *новітня історія*. У 6-му та 7-му класах ви вивчали історію України впродовж перших двох періодів, а цьогоріч – доби **нової**, або **модерної, історії.**

Люди, які жили в новий період історії, вважали, що настали зовсім інші, «нові» часи. Філософи, літератори, історики й суспільні діячі помітили

СЛОВНИК

Історична хронологія – наукова дисципліна, яка вивчає системи літочислення та їхній розвиток упродовж історії.

Історична періодизація – система поділу історії на певні періоди, яка ґрунтується на спільних ознаках соціального, економічного, політичного, культурного та інших елементів розвитку суспільства.

Нова (модерна) історія – період в історії людства, який охоплює час приблизно від кінця XV до початку XX ст.

Нова (модерна) історія України – період в історії земель, які займає сучасна держава Україна, що охоплює час від кінця XV до початку XX ст.

значні зміни у суспільстві й тому прагнули відмежувати свою добу від попередньої. Їх вабили ідеали античності. А час, що опинився *посередині* між ними й омріяною давниною, був названий *середньовіччям*.

Нова історія охоплює близько чотирьохсот років – від кінця XV до початку XX ст. Цей час розділяють на два підперіоди: ранній новий час та другий етап нового часу, «пізній». Першу частину – ранню нову, або ранню модерну, – ми досліджуватимемо у 8-му класі. Цей підперіод тривав від кінця XV ст. до кінця XVIII ст. Упродовж цих трьох століть ментальність людей змінювалася із середньовічної на модерної. Частина уявлень залишалася від середніх віків (наприклад, велике значення релігійності), а частина – уже сучасні (помітна роль науки, різних видів досліджень і світськості у світогляді). Розуміння навколишнього світу значно змінювалося під впливом подорожей за моря й океани, зіткнення з іншими культурами тощо.

Змінився клімат – настав так званий **малий льодовиковий період**, що тривав усю ранню модерну добу. Це спонукало людей мандрувати, шукати нових торговельних шляхів. Похолоднішало настільки, що вести сільське господарство звичним способом було важко. Тому селяни вдосконалили обробіток землі, відбулися зміни в їхньому житті. Багато хто потрапив у кріпосну залежність. Змінилися види продукції та торговельні шляхи, а це, своєю чергою, вплинуло на економіку і відносини між державами. Зрештою, уже у другому етапі модерного часу давній устрій, де король – помазаник божий – править, спираючись на свою абсолютну владу, змінився уявленням про роль кожного (й кожної!) в державах. Ці та інші суперечності між монархіями і національними прагненнями згодом переросли в революції та війни.

СЛОВНИК

Рання нова (рання модерна) історія – перша частина нової історії, з кінця XV до 80-х років XVIII ст.

Рання нова (рання модерна) історія України – підперіод в історії України з кінця XV до 80-х років XVIII ст.

Малий льодовиковий період – період відносного похолодання, який тривав з XV до середини XIX ст.

У чому, на вашу думку, полягають відмінності й подібності раннього нового часу та середньовіччя? Наведіть приклади, використовуючи текст підручника й таблицю з частини «Провокація».

Прочитайте текст і доповніть синхронізовану хронологічну таблицю подіями в Україні кінця XV – початку XVI ст.

Дата	Подія в Україні	Подія у світі
1368–1644 рр.		Правління династії Мін у Китаї
1420 р.		Спорудження нового палацу китайських імператорів – Забороненого міста
1438 р.		Об'єднання інків в імперію

Дата	Подія в Україні	Подія у світі
50-ті роки XV ст.		Удосконалення друку Йоганном Гутенбергом
1453 р.		Завоювання турками Константинополя
1464 р.		Здобуття незалежності та початок розквіту імперії Сонгаї в Західній Африці
1467 р.		Початок періоду Сенґоку (поява регіональних самурайських держав і прибуття перших європейців) у Японії
1479 р.		Об'єднання королівств Арагон і Кастилія в єдину державу – Іспанію
1485 р.		Завершення війни Троянд і початок правління династії Тюдорів в Англії
1492 р.		Прибуття Христофора Колумба до Америки
1517 р.		Початок Реформації в Німеччині
1526 р.		Заснування Імперії Великих Моголів в Індії

Кожна з національних історій визначила власні події, що є умовними датами відділення середніх віків і нового часу. *Для України символом нової історії стало козацтво* – від його виникнення до ліквідації козацького устрою Росією. Це також період *входження українських територій до складу різних імперій*, що, своєю чергою, були зруйновані в Першій світовій війні (1914–1918).

Перша згадка про козаків у писемних джерелах – *1489 р.* може вважатися початковою датою модерної історії України. Водночас події культури, економіки, політики можуть стати такими самими рубіжними. Близько 1491 р. у Кракові завдяки співпраці Перемиської руської кафедри з друкарем-католиком німцем *Швайпольтом Фіолем* були надруковані *перші церковнослов'янські книги*. Знаковою для української історії є діяльність науковця *Юрія (Георгія) Дрогобича* (Котермака) (бл. 50-х років XV ст. – 1494), першого вихідця з території України, який видав свій оригінальний науковий твір. На українських теренах одне за одним поставали та здобували привілеї самоврядування міста. Київ отримав магдебурзьке право 1494 р. Це відродило й наповнило новим змістом його значення. Утворення Кримського ханства (40-ві роки XV ст.) та визнання залежності від Османської імперії (1478) надовго визначили історію не лише Півдня України, а й решти територій, аж до всієї Центрально-Східної Європи. Ліквідація Київського удільного князівства (1471) та остаточне оформлення «шляхетської демократії» конституцією «Нічого нового» (1505) – серед найважливіших політичних подій української історії. Вони проклали кордон між устроєм середньовіччя та нового часу, де право, місцеве самоврядування і входження українських земель до різних держав посідали чільні позиції.

Завершенням нового часу умовно вказують 1900 р. Конкретними подіями, що змінили людство й Україну зокрема, є **Перша світова війна (1914–1918) та початок Української Революції (1917).**

Розгляньте карту (с. 16) та складіть список державних утворень, до яких входили українські землі у XV – першій половині XVI ст. Чому важливо вивчати всесвітню історію в цьому контексті?

Історичні джерела ранньомодерної доби

Розгляньте таблицю з видами історичних джерел ранньомодерної доби. З довідки оберіть приклади, що стосуються раннього нового часу.

СЛОВНИК

Історичні джерела – усі свідчення минулого.

Спеціальні історичні дисципліни – комплекс наук, які допомагають вивчати історію, досліджуючи окремі типи або елементи історичних джерел.

Ранньомодерні джерела

Писемні		Візуальні		Речові
Грамоти		Мініатюри		Археологічні
Літописи		Гравюри		Сфрагістичні
Літературні й наукові твори		Картини		Вексилологічні
Газети		Фрески		Архітектурні
Щоденники		Мозаїки		Фалеристичні
Стародруки		Ікони		Нумізматичні
Епістолярні		Геральдичні		Уніформологічні
…		…		…

ДОВІДКА

Олена Пчілка з донькою Лесею Українкою (фото, місто Ялта, 1898)

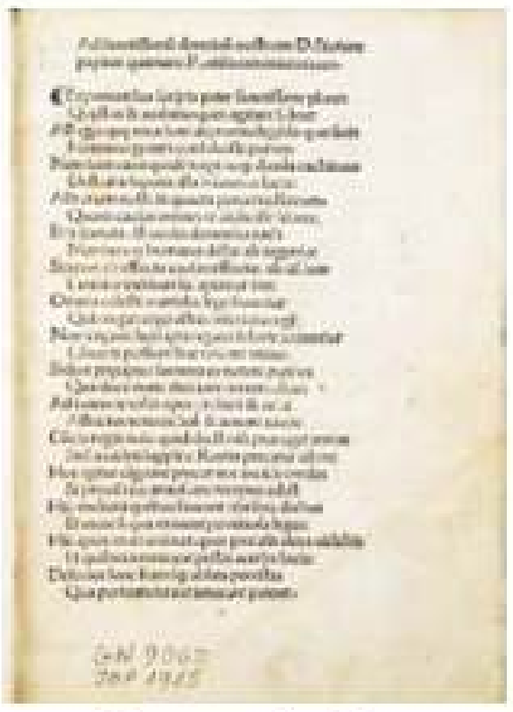

Аркуш із праці «Прогностичний погляд на поточний 1483 рік магістра Георгія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету»

Аркуш із Пересопницького Євангелія (1556–1561)

↑ Козацький прапор (1651)

↑ Коран хана Девлет Ґерая (бл. 1565)

↑ Володимирський собор у Києві (1862–1882)

↑ Вірменський банк у Львові (початок XVI ст.)

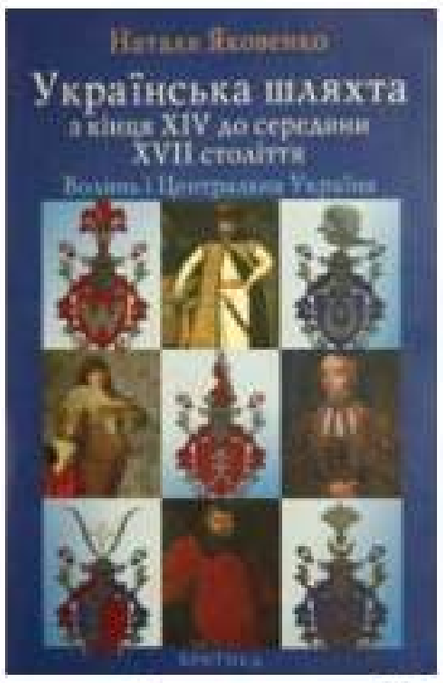

↑ Наталя Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття». Часопис «Критика». 2008 р.

↑ Сто гривень Української Народної Республіки (1918)

↑ Синагога у Гвіздці XVII ст., Івано-Франківська область (1940)

↑ Зображення козака із самопалом (герб Війська Запорозького) у книжці Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622)

↑ Пам'ятник Юрію (Георгію) Дрогобичу в рідному місті (1999)

↑ Дари в Чигрині 1649 року. Малюнок Тараса Шевченка до однойменного офорта

Доберіть аргументи та приклади, щоб розкрити означену проблему.

У чому полягають особливості історичних джерел раннього нового часу?

Група 1. З'являються нові типи джерел, яких не було за середньовіччя.

Група 2. Джерела характеризують значно ширшу географію.

Група 3. У джерелах з'являються нові теми.

Група 4. Джерела стають суб'єктивнішими, особистими.

Складіть список ваших очікувань від вивчення історії України у 8-му класі. Запишіть, що мотивує вас навчатися, ваші сильні та слабкі сторони в навчанні. Подумайте, чому важливо навчатися протягом усього життя. Яке значення має академічна доброчесність для вас? Запитайте в однокласників та однокласниць, як вони відповіли на ці запитання.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю хронологічні межі нового часу			
Я знаю періодизацію нового часу			
Я знаю види джерел з історії раннього нового часу			
Я можу навести приклади змін та неперервності в історії суспільства на прикладі середньовіччя			
Я можу використати історичну періодизацію для характеристики раннього нового часу в Україні			
Я можу визначити риси та пояснити цілісність історичних періодів стародавнього світу, середньовіччя і нового часу (в політичній, економічній, соціальній, культурно-інтелектуальній сферах)			
Я можу схарактеризувати особливості джерел раннього нового часу (зокрема з історії України)			
Я розумію історію України як частину всесвітньої історії			
Я розумію особливості джерел з історії України ранньомодерної епохи			

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

§ 1 Українські землі у складі Королівства Польського, Великого князівства Литовського та інших держав у першій половині XVI ст.

ПРОВОКАЦІЯ

Проаналізуйте запропоновані твердження і знайдіть серед них правдиві та фейкові. Свою відповідь поясніть.

- ✓ Унаслідок розпаду Волинсько-Галицької держави почалася боротьба за її спадок між Великим князівством Литовським (ВКЛ), Королівством Польським та Османською імперією.
- ✓ У XIV ст. Закарпаття опинилося у складі королівства Угорщина, а Північна Буковина відійшла до Молдови.
- ✓ На українських теренах, що увійшли до складу Польщі, було впроваджено польський адміністративно-територіальний устрій. Тим часом на українських землях Литви деякий час існували удільні князівства, діяло руське законодавство, а людність сповідувала православ'я.
- ✓ У середині XIV ст. у південноукраїнських степах та в Криму виникла держава – Кримське ханство, яке з 1478 р. стало васалом Османської імперії.
- ✓ У другій половині XV ст. претензії на українські землі висловило Московське князівство. Унаслідок домовленостей з ВКЛ та порозуміння з місцевим населенням Московії вдалося загарбати українські землі.

ПРАКТИКА

Роздивіться карту на с. 16. Виконайте завдання до карти і обговоріть їх у групах. Порівняйте територію розселення українців у XV ст. із сучасними кордонами України. **1.** Які українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського на початку XVI ст.? З якими державами воно межувало на заході, півночі та півдні? **2.** До якої держави на початку XVI ст. відійшли землі Чернігово-Сіверщини? **3.** У складі яких держав перебували Галичина з Холмщиною й Белзчиною, Західне Поділля, Закарпаття, Буковина? **4.** Які території належали до Кримського ханства на початку XVI ст.? Поміркуйте, які народи, з огляду на географічне розташування, могли заселяти українські землі в той час.

Межі розселення українців у XV ст.

Межі та центри воєводств на українських землях, роки утворення:

1 Підляське воєводство (1513)

2 Белзьке воєводство (1462)

3 Руське воєводство (1434)

4 Подільське воєводство (1434)

Битва на Синіх Водах, перемога князя Ольгерда над золотоординцями (1362)

Поразка князя Свидригайла Ольгердовича під Вількомиром (1435)

1452 1471 Роки ліквідації Волинського та Київського князівств у складі Великого князівства Литовського

Кордони королівства Угорщина наприкінці XV ст.

Битва під Могачем (1526), перемога османців над угорським військом

а б Володіння Османської імперії (а) та її васалів (б) у середині XVI ст.

Перший похід кримського хана Менглі Ґерая на Київ (1482)

Межі територіальних утрат Великого князівства Литовського у війнах з Великим князівством Московським (1487–1537) та Османською імперією (кінець XV ст.)

Битва під Оршею (1514), перемога литовсько-руського війська над московитами

Кордони держав близько середини XVI ст.

Кордони Священної Римської імперії

Кордони сучасної України

↑ Українські землі у складі різних держав у XV – першій половині XVI ст.

ЗАУВАЖТЕ На захід від Очакова по Чорноморському побережжю відомі видобутком солі два лимани – Хаджибейський (Качибейський – у Мєховського) та Куяльницький.

Галичина, Західне Поділля та Белзька земля у складі Королівства Польського

Як ви пам'ятаєте з курсу історії України 7-го класу, 1349 р. за землі Галичини розгорілася справжня війна між Польщею та Угорщиною. У 1387 р. польський король *Ягайло*, зять Людовика Угорського, вигнав угорців із Галичини і приєднав ці землі до Польщі. У першій половині XV ст. унаслідок міжкнязівських війн за українські землі Ягайлові вдалося приєднати до Корони Польської Західне Поділля та Західну Волинь (Белзька земля).

Приєднавши Галичину, Західне Поділля й частину Волині до Польщі, король Ягайло в 1434 р. перетворив Галицьке князівство на *Руське воєводство* з центром у Львові. На Західному Поділлі постало *Подільське воєводство* з центром у Кам'янці. На півночі Галичини постало *Белзьке воєводство* з центром у Белзі. Заміна традиційного адміністративно-територіального поділу сприяла поширенню польського й німецького права на українські терени.

Польська знать (шляхта) почала проникати на українські землі та активно долучатися до місцевого апарату влади. Упродовж XV – початку XVI ст. українські знатні роди поступово зникали на цих землях. Деякі згасали фізично, інші встановили родинні зв'язки з місцевим шляхетством неукраїнського походження, втрачаючи свою ідентичність. Утім, на відміну від знаті, дрібні бояри, яким пощастило підтвердити майнові права й отримати шляхетський статус, зберігали православну віру і руську мову. Відсутність значних статків не давала можливості цим людям здобути високі державні посади в Польському королівстві. Однак вони могли долучатися до роботи в органах влади місцевого значення. Так, русини на початку XVI ст. становили прошарок громадянсько активної спільноти Польщі, а з іншого боку, зберігали свою окремішність від польського народу.

На Радомському сеймі 1505 р. шляхта Королівства Польського домоглася видання від імені короля конституції «Nihil novi» («Нічого нового»). У її тексті говориться: «Спільно зі всіма нашого королівства прелатами, панами радними, земськими послами (...) ми вирішили, що відтепер на потомні часи ніщо нове не може бути встановлене нами і нашими наступниками без спільного дозволу сенаторів і земських послів». Таким чином ухвалення Радомської конституції обмежувало повноваження короля щодо ухвалення законів без згоди шляхти. Це призвело до формування у Польщі так званої шляхетської демократії.

Прочитайте текст історичного джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, що мала на меті польська влада, сприяючи одруженню української та польської шляхти? **2.** Які наслідки це мало для українських земель?

«Як траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або багата вдова, то королі посилали на Русь [тобто українські землі у складі Польщі] своїх поляків-шляхтичів, допомагали їм своїми впливами, тож отак, часто женячись, наповнили вони Русь і запровадили правовірну католицьку римську віру...».

Витяг з фамільної хроніки Львівського архієпископа Яна Порохницького. Перша чверть XVII ст.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського в другій половині XV – на початку XVI ст.

У середині XV ст. до складу Великого князівства Литовського входили Волинь, Київщина з Переяславщиною, Чернігово-Сіверщина і Східне Поділля. По смерті великого князя Вітовта було відновлено *Волинське* на чолі з князем *Свидригайлом Ольгердовичем* та *Київське* на чолі з *Олельком Володимировичем* удільні князівства. Удільні князі не брали активної участі в політичному житті Великого князівства Литовського, розбудовуючи власні землі та зміцнюючи статус власного правителя-князя.

↑ Портрет великого князя Свидригайла. Гравюра з «Опису Європейської Сарматії» Алессандро Ґваньїні. 1581 р.

Місцева еліта Волинського князівства за вірну військову чи урядову службу Свидригайлові отримувала привілеї, маєтки, спадкові земельні володіння. Історикиня Наталя Яковенко стверджує, що волинські удільні князі *«почували себе власниками мікродержав у державі»*.

Дещо інакшою була ситуація в Київському князівстві, де всі важелі адміністративної, політичної чи військової влади були зосереджені в руках князя київського. Утвердження при владі нащадків Володимира Ольгердовича символізувало певне відродження руської самостійності, адже ця династія сягала корінням часів Русі. За Олелька Володимировича і його сина Семена завдяки пожвавленню транзитної торгівлі та митним зборам відбулося економічне піднесення князівства. Зміцнилася його обороноздатність. На переправах і татарських шляхах чергували спеціально створені регулярні боярські загони. Відбулося укріплення порубіжних замків.

Після смерті Свидригайла Волинське князівство було ліквідовано, адже держава тяжіла до централізації. Київське князівство існувало ще кілька десятиліть. Проте 1471 р., після смерті князя Семена Олельковича, і це князівство ліквідували.

ЗАУВАЖТЕ Географічне розташування Київщини визначало строкатий етнічний склад її населення. Межуючи зі степом, Київське князівство потребувало для захисту прикордоння значних військових сил. Серед княжих охоронців джерела згадують людей із молдовськими, польськими, німецькими та литовськими іменами. Вихідці з татарського степу на початку XVI ст. становили не менше як третину місцевого боярства. На це вказують їхні імена: Аксак, Берендей, Воропай, Кайдаш, Мазепа тощо. Присягаючи на вірність великому князю литовському, вихідці з орди служили у війську, отримували землі в користування і можливість оселятися в порубіжжі. Унаслідок такого симбіозу виникли тюркські осередки довкола Черкас, біля Чорнобиля, на південному заході Житомирщини. За кілька поколінь татарські вояки-землевласники християнізувалися і зливалися з місцевим боярством, ставши привілейованою верствою суспільства. Таким прикладом є рід Глинських.

Ліквідація удільного князівства та призначення правителем до Києва воєводи литовця Мартина Гаштовта викликали акцію протесту, так звану *змову руських князів 1481 р.* Змовники на чолі з Михайлом Олельковичем і Федором Бєльським нібито виношували задум запросити на весілля Бєльського великого князя Казимира, убити його й посадити на престол Михайла. Проте замах не вдався, змовників було страчено. Ця страта поставила крапку в історії Київського удільного князівства.

Згасання удільних автономій Київської та Волинської земель не змінило становища місцевої знаті. Вони присягали не удільним князям, а великому князю литовському, залишаючи за собою право на купівлю земель, освоєння пусток і закладання міст. До середини XVI ст. родини Острозьких, Збаразьких, Чорторийських контролювали українські землі, обіймаючи посади воєвод.

Проаналізуйте уривок з історичного джерела. Про що в ньому йдеться? Чим ця інформація цінна для сьогодення? Схарактеризуйте одним реченням цього тексту. Які топоніми згадано в уривку? Порахуйте відстані між вказаними населеними пунктами, використавши застосунок Google Maps. Поміркуйте, чи можуть відповідати дійсності обрахунки цих відстаней автором джерела. Зверніть увагу, що 1 км = 0,62 милі.

«Потім від Вільна до Києва – сто миль. Від Києва до злиття рік Дніпра і Бугу, які у греків називають Великим і Малим Борисфеном, – десять днів, що становить 70 миль. Там колись стояв замок Дзассів, який нині зруйнований, і там тепер кінець володінь литовських, тоді як раніше вони простягалися до Білгорода, який називається у латинян Білим Замком. Його захопили і володіють ним турки, а кругом у степах живуть татари.

...Мова литовська має чотири наріччя... Крім того, зауважимо, що весь цей чотиримовний народ за вірою підпорядкований Римській церкві, а в інших прилеглих провінціях, на південь за Київ, живуть всі русини, говорять руською або слов'янською, дотримуються грецького обряду і підпорядковуються Патріархові Константинопольському.

Крім того, у князівстві Литовському біля Вільна є і татари. У них є свої села, вони обробляють поля, як і ми; займаються ремеслами і возять товари; за наказом великого князя литовського всі йдуть на війну; говорять татарською і шанують Магомета, оскільки належать до сарацинської віри.

Потім у Литві є євреї, особливо в місті Троки. Вони займаються ремеслами і торгують, завідують громадськими податками, а лихварством не займаються. [...]».

Мацей Мєховський

Претензії Московії на українські землі. Повстання Михайла Глинського

Пригадайте з уроків історії за 7-й клас, коли і як утворилося Московське князівство. Як відбувалося зміцнення влади московського князя?

Московія ревно наслідувала деспотичні традиції правління Золотої Орди й вірно служила її ханам. Проте в XV ст. князівство достатньо зміцніло, щоб остаточно вийти з-під ординської залежності. Князь Іван III вже у 80-х роках XV ст. почав демонстративно вживати титул «государя всієї Русі», вказуючи на своє право заволодіти українськими землями. Василій III продовжував політику батька і проголосив Московію спадкоємицею Русі, а себе – не лише збирачем «руської спадщини», а й захисником «руської православної віри». Після падіння Константинополя («Другого Риму») й утворення на теренах Візантії Османської імперії Московія стала називати себе центром світового православ'я, пропагуючи міт «Москва – Третій Рим». Саме він став згодом виправданням для загарбницьких планів Московії-Росії щодо українських земель.

У 80-х роках XV ст. розпочалися війни між Московією та Великим князівством Литовським за українські землі. На початку XVI ст. кілька удільних князів Чернігово-Сіверщини за власним бажанням перейшли під зверхність Івана III. Проте Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Любеч та інші території опинилися в складі Московського князівства внаслідок збройних протистоянь 1500–1503 рр. Літописець про ті події свідчив: «Багато міст і сіл підкорили, чимало людей мечам і вогню піддали, інших у полон забрали».

1507 р. московський уряд розв'язав нову війну проти Великого князівства Литовського. Воєнні дії то загострювалися, то вщухали. Під час кампанії 1514 р. московське військо захопило Смоленськ і рушило під *Оршу* – важливий стратегічний пункт на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільно і Москвою. 30-тисячним українсько-білорусько-литовським військом командував князь *Костянтин Острозький*. Йому вдалося розгромити 80-тисячне московське військо і здобути блискучу перемогу.

Проте литовсько-московські війни тривали. До 1537 р. Московії вдалося загарбати Чернігово-Сіверщину й Смоленськ.

Прочитайте текст. Створіть зі здобутої інформації інфографіку або таблицю, відповівши на запропоновані запитання. *Хто? Що? Де? Коли? Мета? Зацікавлені сторони конфлікту? Перебіг подій? Результат? Наслідки?* Поміркуйте, чому Московії було вигідне повстання М. Глинського.

На тлі московсько-литовського протистояння розгорнулося *повстання Михайла Глинського*.

Наприкінці XV ст. М. Глинський отримав посаду при дворі тодішнього великого князя Олександра Казимировича, а також знач-

ні маєтності на українських теренах. Після смерті патрона Михайло Глинський був звинувачений у зраді й усунутий з усіх посад. У 1507–1508 рр. спільно з братами Василем та Іваном очолив повстання шляхти проти Сигізмунда I. Бунт Глинського підтримала Москва. Під гаслом «захисту руської віри» князь Глинський спробував збройно зайняти Мінськ, Слуцьк, Оршу, Житомир, Овруч. Проте його не підтримали місцеві українські князі. Тож збройний виступ перетворився на родинну акцію роду Глинських. У липні 1508 р. князь К. Острозький придушив залишки повстання. Глинський емігрував до Московії разом зі своїми боярами. Згодом через конфлікт із московським князем спробував повернутися до Литви, але був ув'язнений у Московії.

На підставі матеріалів параграфа, а також джерел додаткової інформації створіть історичний портрет князя Костянтина Острозького. Для виконання завдання ви можете також перейти за QR-кодом і скористатися макетом «Резюме Острозького».

Українські землі у складі Кримського ханства та Османської імперії

Пригадайте, що ви знаєте про кримськотатарський народ. Створіть асоціативний кущ із відомих вам фактів.

Опрацюйте пункт параграфа, текст рубрики «Зауважте», а також уміщені в ньому уривки з джерел. Наведіть аргументи на користь або проти тез:
1. Кримські татари вели виключно войовничий і кочовий спосіб життя.
2. Відносини між кримськотатарським та українським народом у складі Литви й Польщі в ранньомодерну добу варіювалися від співпраці, мирного співжиття і торгівлі до ворожнечі.

«Наскільки наш Борисфен незручний для перекопців (кримських татар) улітку, настільки він вигідний для них узимку, тому що тоді, з припиненням судноплавства, вони з повною безпекою пасуть свої стада за перешийком на островах і серед верболозових заростей на цій ріці; вони називають її такою, що тече медом і молоком, тому що ріка ця у верхній своїй течії протікає по лісистих краях, багатих бджолами, а в нижній – по степах, багатих пасовищами, і тому постачає вдосталь меду і молока жителям свого узбережжя; ці міркування спонукають татар зберігати мир і союз із власником Борисфена, великим князем литовським».

Михалон Литвин. «Про Київську землю», 1550 р.

У середині XV ст. Золота Орда потерпала від внутрішньополітичних міжусобиць і зрештою розпалася на окремі улуси. За підтримки великого князя литовського в 40-х роках XV ст. Кримський улус очолив *Хаджі Ґерай*, який проголосив незалежність Кримського ханства від Орди. Центральні улуси колишньої Золотої Орди проголосили себе її спадкоємицею – Великою Ордою. Правителі останньої намагалися втручатися у справи Кримського ханства.

Після завоювання турками Константинополя (1453) і постання на колишніх землях Візантії Османської імперії розстановка політичних сил у Європі змінилася. Турки прагнули підкорити всю Європу.

Тож війська османців у 1475 р. напали на Кримський півострів, захопили генуезькі колонії та ліквідували державу Феодоро. Султан віддав наказ усіляко зміцнювати військову потугу захоплених міст, адже кожне з них було фортецею. До міст відрядили турецькі військові залоги. У Кафі облаштували резиденцію султанського намісника. Згодом Туреччина витіснила Молдову з портів-фортець *Килії* в гирлі Дунаю та *Аккермана* (нині Білгород-Дністровський, Одеська обл.). У більшості міст турки організували невільницькі ринки для збуту рабів.

↑ Султан Баязид II приймає Менглі Ґерая під час воєнної кампанії проти Молдови у 1484 р. Перше з відомих зображень кримських ханів. Турецька мініатюра XVI ст.

Зваживши на військову міць турецького султана, кримський хан Менглі Ґерай 1478 р. визнав за краще бути його васалом. Хан мусив брати участь у воєнних кампаніях султана, а останній мав право усувати й призначати ханів за власним бажанням. У Стамбулі в ролі заручників мусили завжди перебувати найближчі родичі хана.

Васальна залежність від османців не гарантувала Криму безпеку від Великої Орди. У пошуках союзників у цій боротьбі хан Менглі Ґерай зблизився з Москвою. Іван III як умову підтримки в боротьбі з Великою Ордою висунув вимогу виступити в похід на польсько-литовські володіння, щоб пограбувати їх і захопити полонених, яких можна буде потім продати в рабство.

Перший великий похід в Україну Менглі Ґерай здійснив 1482 р. Тоді спалили Київ, а його церкви пограбували. До середини 30-х років XVI ст. походи відбувалися майже щороку. Орди кримського хана спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холмщину й Галичину. У кримськотатарському суспільстві сформувався певний прошарок людей, які розглядали работоргівлю як вигідний бізнес. Адже вся стара Європа й надалі використовувала працю невільників, а раби вважалися найцінніші товаром ще з давніх часів. Тож колишні генуезькі міста – центри работоргівлі й за Кримського ханства зберегли ту саму спеціалізацію, але працювали вже на користь Османської імперії.

■ Становище Закарпаття, Північної Буковини та Північної Бессарабії в першій половині XVI ст.

Опрацюйте текст. Виокреміть кілька правдивих фактів, кілька з них замініть на неправдиві. Запропонуйте однокласникам і однокласницям відгадати, де правда, а де ні.

Прикордонне розташування Закарпаття вплинуло на його долю: воно в різний час побувало в складі кількох країн. Наприкінці XIV ст. верховна влада у Закарпатті належала угорському королю. Угорці поділили край на нові адміністративні одиниці – *комітати*,

які очолювали королівські намісники, що виконували адміністративні, військові і судові функції.

Землі Закарпаття заселяли руси, мадяри (угорці), волохи, німці та словаки. Населення займалося землеробством, тваринництвом, видобуванням солі й поташу, постачанням лісу і борошномельним виробництвом.

Із часом католицька угорська еліта прибрала до своїх рук основні земельні володіння. Водночас відбувалася *мадяризація*, тобто *зугорщення* й *окатоличення* руської еліти. Іноземні володарі обкладали податками місцеве руське (українське) населення, поступово поневолюючи його та позбавляючи будь-яких прав і свобод.

Один з онуків Гедиміна *Федір Коріатович*, який володарював на Поділлі, після воєнного конфлікту з великим князем литовським Вітовтом утік до Угорщини. Там від свого родича угорського короля Сигізмунда він отримав землі в Мукачівському краї.

Федір Коріатович опікувався церковним життям. За його володарювання на Чернечій горі під Мукачевом було закладено монастир із бібліотекою. Пожвавилося господарське життя краю. Важливого значення набув мукачівський ярмарок, що його від початку XV ст. проводили щороку. За князя відбулося будівництво мурованого замку в Мукачеві на місці старого дерев'яного.

У *1526* р., після поразки угорського війська від турків *у битві під Могачем*, Закарпаття поділили між собою князівство Трансильванія (васал Османської імперії) і Священна Римська імперія. Закарпаття перетворилося на терени протистояння різних держав. Тут суперничали Трансильванія й Австрія. Закарпатські міста потерпали від набігів турків, що полювали на ясир. Інколи проривалися і шляхетські війська з Королівства Польського. Руське ж населення залишалося безправним, потерпало від свавілля магнатів, що загарбали більшість земель.

Після занепаду Волинсько-Галицької держави та з утворенням у 1359 р. князівства Молдова *Буковина й Бессарабія* потрапили під владу молдовських господарів. Наприкінці XIV – у першій половині XV ст. територію Північної Буковини (тоді її називали Шипинською землею) було поділено на кілька *волостей* (*повітів*). Волості очолювали старости, які спочатку належали до українського, певно, місцевого боярства. Старости мали високе становище в державі як члени боярської ради при господареві Молдови.

Центром однієї з волостей князівства Молдова був Хотин (у Північній Бессарабії). Він став важливим торговельним пунктом на кордоні Молдови. Саме там, на правому березі Дністра, розбудували замок-фортецю, що за господаря Штефана III Великого (1457–1504) набула грандіозного вигляду.

↑ Малюнок з угорської хроніки XV ст. з умовною назвою «Ординці ведуть полонених»

↑ Хотинська фортеця. Фото А. Макаревич. Липень 2024 р.

↑ Аккерманська фортеця (нині м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.). Фото поч. XXI ст.

У 1538 р. князівство Молдова, а разом із ним і українські землі потрапили у васальну залежність від Османської імперії. Князівство потерпало від постійних внутрішніх усобиць у боротьбі за владу. Данина, що її потрібно було платити османам, тягла за собою збільшення податків з населення. А це загострювало суперечності між різними верствами суспільства. Васальна залежність від Туреччини змінила й характер економіки і торгівлі в українських землях Молдови. Із території транзитної торгівлі предметами розкоші Молдова перетворилася на головного постачальника сільськогосподарських товарів. Постачали їх як до Туреччини, так і в українські землі у складі Литви й Польщі, а також до країн Західної Європи.

■ Південна Бессарабія (Буджак) на початку XVI ст.

Землі Південної Бессарабії – смугу причорноморських степів від Білгорода до Кілії (нині південь Одеської області) на початку XVI ст. займала Буджацька Орда. Це було об'єднання напівкочових ногайських племен, улуси яких сформувалися ще у XIV ст. Кількість кочовиків постійно зростала. Там мешкали й ті, хто осів після падіння Великої Орди, і мігранти з кримських степів, які рятувалися на Дунаї від голоду та неврожаю. Земля, яку займала Буджацька Орда, входила до складу Османської імперії, а мешканці орди формально вважалися підданими кримського хана.

Прочитайте уривок із джерела. Висловіть припущення, чи доцільно порівнювати кочовиків Півдня України з козаками. Наведіть по кілька аргументів на користь чи проти цієї думки. Чи можна вважати, що мешканці Буджацької Орди вплинули на формування народів Півдня України? Обґрунтуйте.

«Буджацька Орда не визнавала нічиєї влади над собою, якщо їй це не було вигідно. Це було свого роду, так би мовити, татарське козацтво, тому що Буджак жив, окрім скотарства та зародкового землеробства, невпинним грабунком навколишніх територій: України та Молдови. Причому якщо у воєнний час така їхня поведінка була вигідною Туреччині та Криму як потужний важіль тиску на сусідні країни, то в мирний час буджакці перетворювалися на головний біль для Бахчисарая та Стамбу-

ла, бо буджакці – в точності, як козаки, – не зважали на ханські та султанські мирні договори з сусідами й продовжували свої набіги, ламаючи тим самим всю зовнішню політику Бахчисарая та Стамбула».

Олекса Гайворонський, Сергій Громенко. «Кримське ханство. Хотинська війна». Сторінки кримської історії. Крим. Реалії. 2020 р.

1. Складіть порівняльну таблицю «Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського та інших держав». Якщо якоїсь інформації для заповнення комірок бракує у змісті параграфа, використайте додаткові джерела інформації або ж поставте пропуски навпроти комірок.

Українські землі у складі	Політичний статус і місцева влада	Адміністративний поділ	Соціальне становище населення	Релігійна ситуація	Етнічна ситуація
ВКЛ					
Польщі					
Османської імперії					
Молдови					
Кримського ханства					
Московського князівства / царства					

2. Об'єднайтесь у три групи і дослідіть історичні портрети сучасників князів Костянтина Острозького (група 1) та Михайла Глинського (група 2). Врахуйте історичний контекст і підготуйте дебати між історичними діячами, намагаючись переконати українців (групу 3) прийняти вашу політичну орієнтацію.

3. Скориставшись текстами історичних джерел, уміщених у параграфі, складіть перелік товарів і торговельний маршрут, яким ці товари могли вивозити з українських земель. Поміркуйте, як ту чи іншу сировину можна було виготовити в XVI ст. Чи використовують її нині? У який спосіб?

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю, до складу яких держав входили українські землі на початку XVI ст.			
Я можу показати українські землі у складі різних держав на історичній карті			
Я можу пояснити, яким було становище українських земель у складі різних держав на початку XVI ст.			
Я вмію порівняти політичне, соціально-економічне та релігійне становище українських земель у складі різних держав			

1569 р. Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої

XVI

1558–1583 рр. Лівонська війна

§ 2 Люблінська унія та її вплив на українські землі

ПРОВОКАЦІЯ

Проаналізуйте ілюстрацію і дайте відповіді на запитання. **1.** Про які особливості відносин Литви й Польщі на початку XVI ст. свідчить зображення? Яка подія визначила такі відносини? **2.** Де зображено короля? Хто перебуває навколо нього? **3.** Про що свідчать зображення гербів?

➔ Король польський і великий князь литовський Олександр Казимирович на засіданні сейму. 1506 р.

ПРАКТИКА

■ Передумови Люблінської унії

Опрацюйте пункт параграфа, створіть інфографіку «Переваги й недоліки об'єднання Литви і Польщі для української, польської та литовської сторін, для різних верств суспільства».

Шлях до об'єднання Великого князівства Литовського (ВКЛ) з Королівством Польським був тривалим. Започаткувала його *Кревська унія 1385 р.* У другій половині XV ст. почав набирати сил новий суперник Литви – *Московське князівство*. На початку XVI ст. Велике князівство Литовське у війнах із Московією втратило майже третину території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленщину. Ситуація загострилася в середині XVI ст., коли московський цар Іван IV Грозний, маючи намір здобути вихід до Балтійського моря, розпочав війну проти Лівонського ордену. Литва, що підтримувала лівонців, згодом опинилася на межі катастрофи. Московський цар, дізнавшись про литовсько-лівонський союз, висунув нові територіальні претензії – на Київ, Волинь та Поділля, які назвав «отчиною його предка, Святого Володимира». Щоб уникнути цілковитого завоювання Москвою, князівству Литовському було необхідно знайти надійного союзника. Єдиним реальним кандидатом на таку роль було Королівство Польське. З ним Велике князівство Литовське вже вісім разів обговорювало й укладало різноманітні угоди-унії і було пов'язане особою спільного монарха.

Утім поступове зближення Литви з Польщею ускладнювалося тим, що в обговоренні ідеї унії брали участь литовські, польські та українські можновладці. Усі вони обстоювали власні інтереси.

Литовська шляхта, відчуваючи тиск Москви, намагалася об'єднатися з польською, щоб не стати жертвою Івана Грозного, чутки про тиранію якого ширилися всією Європою. *Дрібна литовська знать*, невдоволена пануванням **магнатів,** сподівалася здобути такі самі привілеї, якими користувалася у своїй державі польська шляхта. *Литовські магнати*, що мали панівне становище в державі, побоювалися втратити свій статус. Тому принципово виступали за незалежність Литви і погоджувалися на об'єднання «двох рівних держав» за умови збереження окремого литовського сейму (парламенту). *Польські магнати і шляхта* загалом підтримували ідею об'єднання обох держав. Вони вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежних селян. Завдяки укладанню шлюбів, успадкуванню маєтків і наділів поляки обіймали дедалі більше посад на Волині, Поділлі й Підляшші.

Українські князі й магнати, усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Литви, схвально ставилися до об'єднання з Польщею. Вони розраховували, що литовсько-польський союз посилить обороноздатність країни, допоможе захистити південні кордони від турецько-татарських набігів і припинить напади польської шляхти на українські землі в складі Литви. Крім того, українських князів на той час пов'язували з польською шляхтою й родинні зв'язки. Приміром, Василь-Костянтин Острозький одружився із Софією Тарнавською, донькою польського магната і коронного гетьмана Яна Тарнавського. *Дрібна українська шляхта* підтримала ідею унії, гадаючи, що внаслідок об'єднання Литви й Польщі здобуде такі самі права, привілеї та посади, якими користувалися українські магнати.

СЛОВНИК

Магнати – аристократи, родовиті великі землевласники (бояри, князі, шляхтичі, пани, старшини та ін.).

Люблінський унійний сейм 1569 р.

Спільний литовсько-польський сейм розпочався 10 січня 1569 р. у місті Любліні. Пів року польські та литовські посли не могли дійти згоди щодо статусу Великого князівства Литовського внаслідок об'єднання з Польщею.

Серед литовських делегатів також не було єдності. Князі й магнати та середня і дрібна шляхта обстоювали передусім власні станові інтереси. Не дійшовши згоди з поляками, литовські та частина руських князів і магнатів у ніч на 1 березня покинули Люблінський сейм. Вони роз'їхалися по маєтках готуватися до воєнних дій проти Польщі.

Ці суперечності вдало використали поляки. Король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, навесні 1569 р. видав два універсали. У них ішлося про приєднання Підляшшя й Волині до Королівства Польського. Місцеву дрібну шляхту було зрівняно в правах із польською. Наступний королівський універсал проголосив приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини. Інкорпорацію українських земель до Польщі тлумачили як повернення власних володінь на противагу московським зазіханням на руську спадщину. Рішучі заходи Польщі змусили литовських і українських магнатів повернутися за стіл переговорів. Литовські князі погодилися на унію й не виступали проти того, що українські землі було передано Польській Короні. Українські князі також звели свої вимоги до свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв та вільного користування рідною мовою. Після підтвердження королем давніх прав на вірність Речі Посполитій присягнули найвпливовіші представники української делегації.

Проаналізуйте зображення акта Люблінської унії. Про що свідчить наявність на документі такої кількості печаток? Уявіть себе учасником / учасницею Люблінського сейму. Ви представляєте інтереси українського народу. Назвіть три головні умови унійної угоди, на яких ви наполягали б. Свою позицію обґрунтуйте.

ЗАУВАЖТЕ Український князь В.-К. Острозький, представляючи інтереси Київщини на Люблінському сеймі, тримався окремо і від литовців, і від поляків. Тож, коли литовські магнати демонстративно покинули Люблін, князь Острозький не пішов разом із ними. Проте через кілька днів він не з'явився на заздалегідь заплановану зустріч із королем Сигізмундом II Августом. Свою відсутність пояснив тим, що не має повноважень представляти інтереси всіх українських земель. Наступного дня, вдаючи хворого, князь пропустив засідання сенату. Згодом виїхав до свого польського маєтку, переконавши короля, що повернеться на Люблінський сейм, щойно одужає.

↑ Акт Люблінської унії з підписами і печатками всіх учасників

Державний устрій Речі Посполитої

1 липня 1569 р. сейм виніс ухвалу про унію Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Нову державу – Річ Посполиту мав очолювати єдиний король, спільно обраний і коронований як польський король і як великий князь литовський. Найвищим органом влади був спільний сейм. Він складався з двох палат: сенату і посольської ізби. Сейм скликали один раз на два роки, усі його рішення ухвалювали за принципом **ліберум вето (liberum veto).** У період між сеймами державою керував король, владу якого обмежували постійні представники шляхти. Угоди з іншими державами слід було укладати від імені Речі Посполитої. Литовська, українська, білоруська й польська шляхта зрівнювалися у правах та отримували право на землеволодіння по всій території Речі Посполитої. Було ліквідовано митні кордони. Литва зберігала певну самостійність: право й суд, адміністрацію, військо, скарб. Було гарантовано збереження «руської мови» в публічній та діловій сферах. Попри те, що відбувалося формування єдиного привілейованого стану шляхти, в українських землях у складі ВКЛ зберігалися княжі титули. Князівський стан залишався і після утворення Речі Посполитої.

↑ Засідання сейму Речі Посполитої. Художник К. Войняковський

СЛОВНИК

Ліберум вето (liberum veto) – право депутата сейму зупинити обговорення того чи іншого питання, а то й роботу сейму взагалі. Уперше було застосовано в 1652 р.

Проаналізуйте схему. Поміркуйте, чи існують у сучасному світі державні об'єднання на кшталт Речі Посполитої. Чи є вони життєздатними? Обґрунтуйте.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, чи дотримувалася королівська канцелярія акта унії, надсилаючи листи до української шляхти польською мовою? **2.** Чому українська знать наполягала на зверненні в листуванні до неї українською (руською) мовою? **3.** Висловіть припущення, чи відреагував король на звернення українців.

«Видані листи вашої королівської милості братії нашій і найменшим слугам і підданим вашої королівської милості, письмом польським писані, що викликають нас перед маєстат вашої королівської милості, нашого милостивого пана. Хоч, найясніший милостивий королю, за ухвалою унії листи з канцелярії вашої королівської милості не іншим, а тільки руським письмом мають бути видані... Тож нашими просьбами просимо, щоб ваша королівська милість при привілею і свободах наших нас залишити і до нас листи з канцелярії вашої королівської милості руським письмом видавати наказати благоволив. [...] Писаний у Брацлаві, місяця липня 7 дня».

Лист брацлавської шляхти королю Стефану Баторію. 7 липня 1576 р.

■ Структура державної влади в Речі Посполитій

Проаналізуйте схему, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Поміркуйте, які верстви суспільства брали участь в управлінні державою. **2.** Чи можна Річ Посполиту називати «шляхетською демократією»? **3.** Чи була влада короля обмеженою? Відповідь обґрунтуйте. **4.** Уявіть себе представником влади Речі Посполитої. Який владний орган ви воліли би представляти? До якої верстви суспільства належали б? Чиї інтереси обстоювали? Поясніть свою позицію.

КОРОЛЬ *від його імені видавали всі ухвали сейму*
- був обраний сеймом пожиттєво
- роздавав у володіння державні маєтки
- призначав (пожиттєво) на всі світські посади та місцеві уряди
- скликав сейм, під час його роботи був головою сенату

ЗАГАЛЬНИЙ (вальний) СЕЙМ
двопалатний вищий законодавчий орган влади (парламент)
без згоди сейму король не міг
- ухвалювати закони
- запроваджувати податки й мита
- брати шлюб
- скликати шляхетське ополчення (військо)

Ухвали сейму мали силу на всій території Речі Посполитої; будь-який депутат міг скасувати постанову сейму, ухвалену навіть більшістю голосів (мав право вето)

СЕНАТ верхня палата сейму
до складу входили
- архієпископ католицької церкви Польщі та львівський архієпископ
- усі єпископи
- вищі урядовці: канцлери (керували канцелярією), підскарбії (керували казною); маршалки (головували на з'їздах сеймів та ізби)
- воєводи, каштеляни і деякі старости (місцеві урядовці)

ПОСОЛЬСЬКА ІЗБА нижня палата сейму
ухвалювала закони, які набували чинності лише за умови згоди сенаторів і короля
до складу входили посли, яких обирали на шляхетських сеймиках усіх воєводств і земель

Місцеві шляхетські сеймики
зібрання шляхти окремих воєводств, земель і повітів, нижча ланка парламентсько-представницької системи й органи місцевого самоврядування водночас

Прочитайте уривок із наукової праці. Знайдіть у тексті підтвердження чи спростування тезі: «Русь можна вважати окремим регіоном з особливим статусом у складі Речі Посполитої».

«Тож коли реформаторська хвиля спала й життя під новими вивісками повернулося до звичних, вироблених віками форм, стало очевидним, що княжі клани не тільки не програли на унії, але навпаки – здобули ще більші можливості для самоутвердження. Поступку руській княжій традиції було зроблено вже на Люблінському сеймі 1569 р., котрий визнав за князями особливий статус, хоча це принципово суперечило звичаям Польського королівства, де однією з головних засад соціальної структури шляхетської спільноти був принцип тотальної рівності шляхти».

Наталя Яковенко.
«Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України». 2005 р.

↑ Українські землі в XVI – першій третині XVII ст.

Наслідки Люблінської унії для українських земель

Унаслідок Люблінського унійного сейму більшість українських земель було об'єднано в складі Польщі. Українські землі поділялися на воєводства: *Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське*. Їх очолювали призначені урядом воєводи. Вони керували шляхетським ополченням (військом), головували на місцевих сеймах і наглядали за діяльністю шляхетських земських судів. Воєводства поділялися на повіти. Винятком було Руське воєводство, яке поділялося на землі, а ті, своєю чергою, – на повіти.

Завдяки скасуванню міждержавного кордону пожвавився переселенський рух. На Волинь і Київщину рушила галицька шляхта, яку вабила служба при княжих дворах. Простолюд переселявся на незаселені терени Брацлавщини та Київщини, щоб господарювати на вільних землях.

Невпинно зростала кількість міст. Чимало з них мали *магдебурзьке право*, що сприяло пожвавленню ремесла й торгівлі. У нових містах на південно-східному прикордонні будували оборонні замки. Вони відігравали важливу роль у захисті від нападів із Криму.

Через Польщу в Україну проникали ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації. Поширювалася західноєвропейська система освіти. Не маючи власної вищої школи, українці навчалися в європейських університетах. Вступали до Краківського університету, згодом – до Замойської академії. Проте не відмовлялися й від споконвічних традицій.

Водночас Люблінська унія сприяла розширенню польського землеволодіння. Це супроводжувалося прискоренням закріпачення селян та загостренням соціальних відносин. Поширення католицизму ускладнило релігійну ситуацію. Одним із найістотніших негативних наслідків унії стала **полонізація** українського населення.

СЛОВНИК

Полонізація – насадження і прийняття притаманних польському суспільству норм у суспільному й культурному житті українських територій, зокрема серед руської еліти (шляхти); набуття польської ідентичності.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• пошук Литвою союзника в боротьбі проти Московії • прагнення литовської та української дрібної і середньої шляхти зрівнятися у правах із польською • бажання польської шляхти здобути контроль над українськими землями	**Люблінська унія 1569 р.**	• більшість українських земель було об'єднано в складі однієї держави – Речі Посполитої • поширення європейських культурних впливів на українські землі • розширення польського землеволодіння на теренах України, закріпачення українського селянства • посилення полонізації та окатоличення українців

Проаналізуйте карту на с. 31 і дайте відповіді на запитання.

1. Які українські землі перебували у складі Польщі до Люблінської унії 1569 р.?

2. Які українські воєводства перейшли до складу Королівства Польського внаслідок Люблінської унії? Які міста були їхніми центрами?

3. У складі яких держав перебувала решта українських земель?

4. З якими державами сусідила Річ Посполита на сході та півдні?

5. Які з держав перебували в залежності від Османської імперії наприкінці XVI ст.?

6. Поміркуйте, чи входження більшості українських земель до складу Речі Посполитої вплинуло на відносини із сусідніми державами.

1. Об'єднайтеся в групи. Змоделюйте засідання сейму Речі Посполитої, враховуючи інтереси різних суспільних верств (шляхта, духовенство, містяни), а також литовської, польської, української сторін.

2. Виділіть сильні і слабкі сторони в державному устрої Речі Посполитої.

3. Аналізуючи події Люблінського сейму, видатний український історик М. Грушевський писав: *«Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності цей сейм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресом державної власті й тяжких політичних обставин».* Натомість сучасний український історик В. Горобець оцінює унію так: *«Загалом же унійний акт 1569 року став компромісним варіантом примирення двох протилежних таборів. [...] На компромісний характер ухвалених домовленостей вказував уже сам текст сеймової конституції 1569 року, в якій преамбула ілюструвала програму магнатів з коронних земель й ідеологів екзекуційного руху шляхти, а подальша текстова частина відбивала прагнення великокнязівської еліти. На компромісі ґрунтувався й реальний союз двох держав, який дозволяв провести їх об'єднання і водночас зберегти відособленість».* Думку якого з істориків ви вважаєте слушною? Відповідь обґрунтуйте. Знайдіть у тексті параграфа підтвердження чи спростування слів М. Грушевського та В. Горобця. Знайдіть у додаткових джерелах інформації, що означає термін «екзекуційний рух». Поміркуйте, чому висловлені думки так різняться між собою. Позицію якого з істориків підтримуєте ви?

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей на одну з обраних тем.

- ✓ Чи можна було уникнути Люблінської унії?
- ✓ Яка доля могла спіткати ВКЛ, якби унія не відбулася?
- ✓ Особливості Русі як окремого регіону Речі Посполитої.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю, що таке Люблінська унія, Річ Посполита			
Я можу пояснити причини Люблінської унії			
Я вмію показати на історичній карті адміністративні зміни, що відбулися на українських землях унаслідок Люблінської унії			
Я можу пояснити, у чому полягала особливість становища Русі як окремого регіону Речі Посполитої			
Я розумію особливості устрою Речі Посполитої			
Я розумію значення утворення Речі Посполитої для українських земель, Європи, світу			

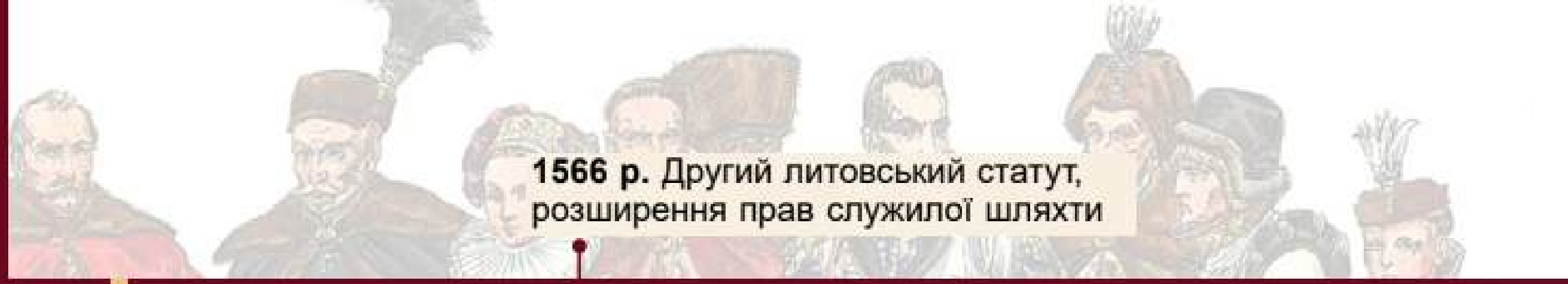

1566 р. Другий литовський статут, розширення прав служилої шляхти

XV | XVI

1588 р. Третій литовський статут, закріпачення селянства на українських землях Речі Посполитої

§ 3 Соціальна структура населення України в XVI – першій половині XVII ст. Шляхта і селяни: соціально-економічні відносини

ПРОВОКАЦІЯ

Проаналізуйте хмару слів. Складіть по одному реченню, використавши слова з неї. Речення представте в класі.

Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.

Структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За обсягом прав стани поділялися на *привілейовані*, *напівпривілейовані* та *непривілейовані*.

До привілейованих верств суспільства належала *шляхта*, а також *духовенство* (церковні ієрархи та парафіяльні священники).

До напівпривілейованого стану належали *містяни* (патриціат, бюргери і плебс), до непривілейованого – *селяни* (похожі, або вільні, та непохожі – залежні).

СЛОВНИК

Привілей – право чи пільга, що надається певній особі / групі людей, відрізняючи її / їх від інших.

Окремий міжстановий прошарок українського суспільства становило *козацтво*, про яке йтиметься в наступному розділі підручника.

Розгляньте піраміду верств українського суспільства на початку XVI ст., дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Пригадайте поділ на суспільні верстви часів Русі-України. Виділіть спільні та відмінні риси поділу на суспільні стани початку XVI ст. **2.** Використовуючи матеріал попереднього параграфа, визначте, у чому полягав особливий привілейований статус шляхти. **3.** Чому козаки перебувають поза межами суспільної піраміди?

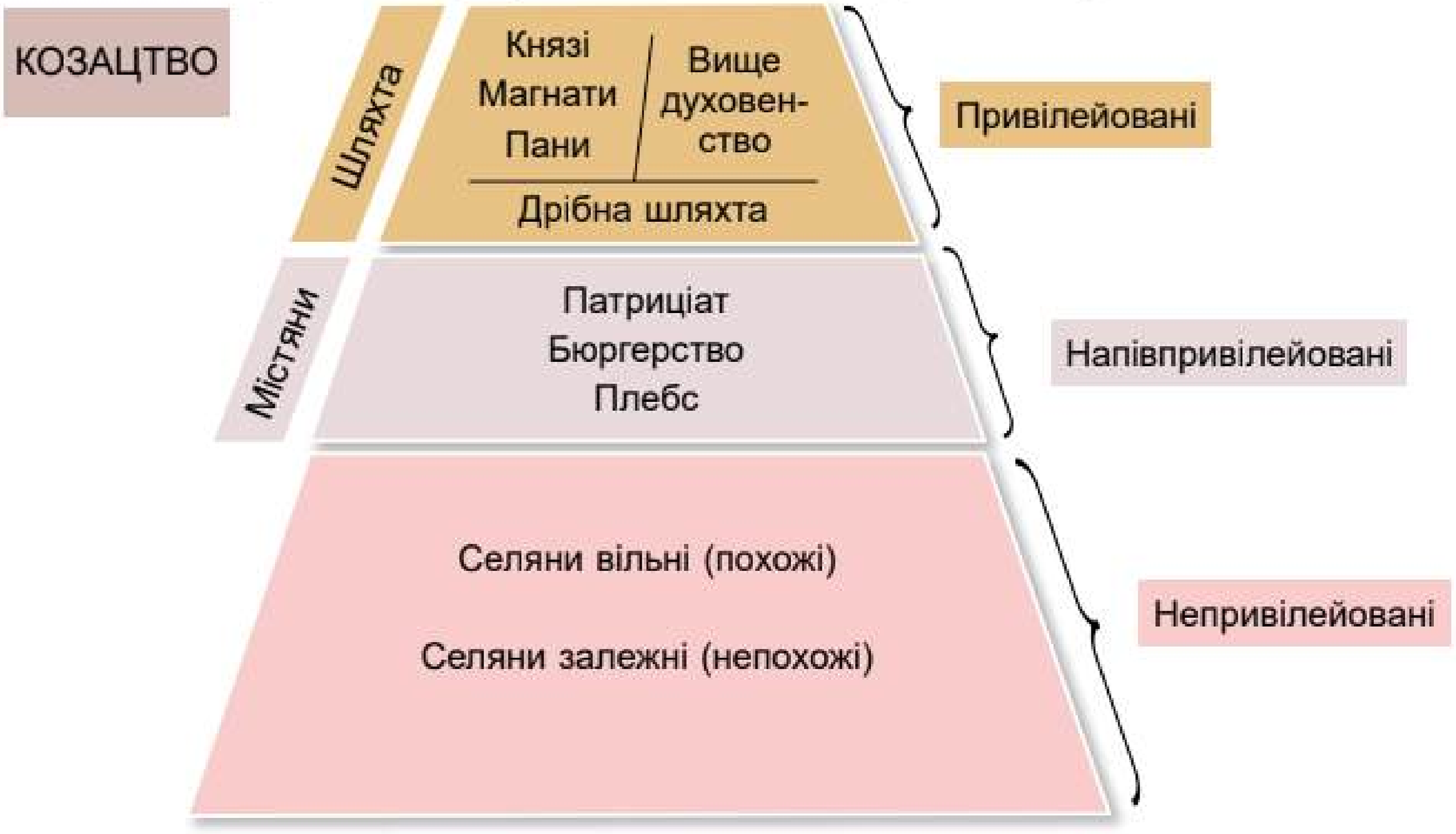

Ширина секторів не визначає чисельність верств. Поділ умовний.

Становище шляхти

Наприкінці XVI ст. завершилось оформлення особливого становища шляхти в Речі Посполитій. Держава визнавала представника шляхти вищим за містянина чи селянина. Шляхтича не можна було ув'язнити без суду і слідства: судити його мали лише станові суди. Покарання за завдання шкоди шляхтичеві було набагато суворішим, ніж за такий самий злочин щодо представників інших суспільних станів. Шляхта мала адміністративну та судову владу над підданими. Їй належало право отримувати у спадок землю та розпоряджатися нею. Маєтки шляхти були звільнені від поборів, окрім грошового податку на підданих. Шляхта мала досить широкі політичні права, обіймаючи державні посади різних рівнів.

Роль князів і магнатів у тогочасному суспільстві

Особливістю суспільного устрою Речі Посполитої було те, що, на відміну від більшості європейських держав, тут збереглися княжі титули. Верхівку суспільної піраміди на українських землях у складі Великого князівства Литовського посідали князі. Вони належали до двох династій – Рюриковичів і Гедиміновичів. Упродовж

другої половини XV – 60-х років XVI ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих прошарків. Як наслідок, утворився єдиний привілейований стан – шляхта. При цьому особливе ставлення в суспільстві до князів зберігалося. Навіть збіднілий князь мав більше шансів отримати високу урядову посаду порівняно з менш родовитим, хай навіть і заможнішим шляхтичем. Загарбуючи або купуючи великі земельні наділи (латифундії), з часом деякі князі перетворилися на *магнатів*. Княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторийських, Збаразьких та інші входили до складу керівництва урядом у Великому князівстві Литовському. Вони засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли під власними прапорами.

↑ Іван Вишневецький. Художник невідомий. XVIII ст.

↑ Роман Сангушко. Художник К. Александрович. XVIII ст.

↑ Лавінія Радзивілл із княжого роду Корецьких. Художник невідомий. 1733–1737 рр.

✷Проведіть дослідження. Використайте Google Maps і знайдіть на мапі місця розташування маєтків княжих родів, згаданих у тексті. З огляду на розташування поміркуйте, які землі могли належати тому чи іншому роду. Що відбувається з князівськими маєтками нині? Знайдіть у тексті параграфа підтвердження вашим знахідкам на карті.

Княжі роди поділили між собою спершу Волинь, а згодом і Центральну Україну, перебравши реальну владу на місцях. На Лівобережжі наприкінці XVI ст. постало «Задніпровське князівство Вишневецьких» із центром у Лубнах. Магнатська латифундія Вишневецьких мала небачені розміри, охопивши близько двадцяти міст. Величезні магнатські володіння лише номінально підлягали державному контролю. На їхніх теренах діяло княже право з власними податками й судом, було власне військо. У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких.

Становище середньої та дрібної шляхти

Прикметною ознакою суспільно-політичного життя України XVI ст. було те, що у Великому князівстві Литовському шляхта прагнула здобути собі загальні права і привілеї. Попри споконвічну неоднорідність,

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

↑ Князь В.-К. Острозький. Копія XIX ст. з портрета початку XVII ст.

Василь-Костянтин Острозький (1526–1608) – одна з найвпливовіших політичних постатей того часу. Від 1559 р. київський воєвода, володар українського прикордоння. У 1576 р. власним коштом заснував перший в українських землях заклад вищої освіти – Острозьку академію. Наприкінці XVI ст. – найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Був власником 80 міст і містечок, 2760 сіл на Волині, 14 міст із прилеглими селами на Київщині, 8 – на Брацлавщині, 4 – у Галичині, 32 населених пунктів у Сандомирському, Краківському, Люблінському та Мазовецькому воєводствах. Річні прибутки князя оцінюють у 10 млн злотих. Мав можливість у найстисліший термін виставити 15–20 тис. війська. При княжому дворі постійно перебувало близько 2 тис. шляхетних юнаків-слуг, які відбували тут лицарський вишкіл. Після смерті польського короля Стефана Баторія (1586) В.-К. Острозький вважався одним із можливих претендентів на престол.

вона відокремилася остаточно від решти суспільства. І якщо князі мали ті права за фактом народження, то середній та дрібній шляхті доводилося їх виборювати.

СЛОВНИК

Чинш – орендна плата за земельний наділ. Спачували його як грошима, так і оброком, тобто виконували якісь завдання або перебували на службі в поміщика, у якого орендували землю.

Середня шляхта	
Пани	Належали до вищих верств тогочасного суспільства. Слово «пан» у XVI ст. було титулом. На Київщині та Брацлавщині у першій половині XVI ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Пан володів подекуди невеликою, але власною вотчинною землею, на якій працювали піддані. Така шляхта була економічно незалежною та мала широкі політичні права.
Дрібна шляхта	
Зем'яни	Найчисленніший прошарок шляхти. Від XV ст. слово «зем'яни» вживалося як синонім до поняття «бояри». Частина зем'ян мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їхньою приватною власністю. Деякі з них не мали коштів на утримання підданих і мусили обробляти землю власними силами.
Чиншовики	Безземельна шляхта, яка чи то втратила свої маєтки, чи то їх ніколи не мала. Орендували землю в магнатів, сплачуючи **чинш**.
Голота	Не мали ні землі, ні підданих. Відбували військову повинність або працювали в магнатському / княжому дворі з надією здобути право на отримання чи принаймні користування чужою землею.
Панцирні бояри	Посідали найнижчу сходинку шляхетського стану. Це військові слуги на службі в короля чи князя. Були позбавлені права політичного голосу, втрачали привілеї та земельні наділи, що мали під час проходження служби.

↑ Український шляхтич (пан). З альбому Ю. Глоговського

↑ Українська панна. З альбому Ю. Глоговського

↑ Озброєний український шляхтич XVII ст. З альбому Ю. Глоговського

Прочитайте уривок із джерела, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання. **1.** Знайдіть у тексті параграфа підтвердження або спростування словам автора. **2.** Поміркуйте, чи можемо довіряти цьому джерелу. Як перевірити його достовірність?

«[...] Якщо їм загрожує звідки-небудь війна і вони повинні захищати свої статки проти ворожої сили, то вони з'являються на заклик з великою пишністю, готові більше до вихваляння, ніж до війни, а по закінченні набору швидко розсіюються. Ті ж, які залишаються, відсилають додому кращих коней і одяг, з чим вони записувались, і вирушають за вождем з небагатьма речами, наче з примусу. А магнати, які зобов'язані посилати на війну за свій рахунок певну кількість воїнів, відкуповуються грішми, даними вождю, і залишаються вдома.

Між ними (магнатами) спостерігається таке безчинство у всіх вчинках, що, очевидно, вони не лише користуються непомірною свободою, але і надуживають нею.

Цей народ носить довгий одяг, вони озброєні луками, як татари, і списом і щитом, як угорці. Коні у них у вжитку хороші і притому вихолощені, без залізних підков, загнуздують вони їх легко [...].

В наш час у литовців особливо знамениті були військовою славою два мужі: Костянтин, князь Острозький, і князь Михайло Глинський. Серед інших князівств Литви Волинь має найбільш войовниче населення».

Сигізмунд Герберштейн. «Записки про московські справи». 1549 р.

Становище духовенства

Як і раніше, особливе місце в українському суспільстві належало духовенству. Ця верства не підлягала світському суду. Духовенство за тих часів було досить численним – священники з їхніми сім'ями, ченці, люди, які обслуговували церкву. Вище духовенство (митрополит, єпископи, настоятелі монастирів) поповнювалося вихідцями з аристократичних родів. Воно обіймало посади лише з волі литовських та

польських володарів. Становище нижчого духовенства залежало від землевласників, на землях яких розташовувалася **парафія.**

Згідно з пунктами **Литовського статуту** 1588 р. духовенство, що мало маєтки, обов'язково мусило виставляти на військову службу своїх слуг та шляхтича, який відбував би військову службу замість них. Це стосувалося і католицького, і православного духовенства. Звільняли від військової повинності тільки маєтки Віленського духовного колегіуму.

СЛОВНИК

Парафія – нижча церковна адміністративна одиниця, територія, на якій живуть члени громади, віряни одного храму.

Литовські статути – правовий кодекс Великого князівства Литовського, який увібрав у себе основні положення державного, цивільного, кримінального і процесуального права. Протягом XVI ст. здійснено три видання цих кодексів (1529, 1566, 1588).

Міське населення

Прочитайте пункт параграфа і дайте відповіді на запитання. **1.** Яке походження мають назви прошарків міського ранньомодерного суспільства? **2.** Чи можна знайти відповідники ранньомодерних прошарків міського суспільства в сучасному світі? Відповідь обґрунтуйте.

Залежно від підпорядкування міста в українських землях Речі Посполитої поділялися на: 1) королівські (Польща) або великокнязівські (Литва); 2) приватновласницькі; 3) церковні. До першої групи належали найдавніші міста. Друга група була найчисленнішою. Ви пам'ятаєте, що привілей на магдебурзьке право надавали містам король або великий князь литовський. Згодом це робили і власники-магнати. Набуття такого привілею сприяло помітному пожвавленню міського господарства та гуртуванню містян як стану.

↑ Львівський містянин (заможний). З альбому Ю. Глоговського

↑ Українська містянка. З альбому Ю. Глоговського

↑ Львівський дроворуб. З альбому Ю. Глоговського

Міське населення складалося з: 1) міської верхівки – патриціату (багаті представники знатних родів); 2) поспільства / бюргерів – середній, найчисленніший прошарок містян, які мали міські права (ремісники, крамарі) та 3) міської бідноти / плебсу. Повноправний громадянин перебував під захистом міського самоврядування, користувався привілеями, наданими городянам, зокрема правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку. Для цього потрібно було володіти нерухомим майном, щонайменше – власним будинком.

Частина шляхти продавала свої маєтки, оселялася в містах і займалася лихварством. У шляхетському середовищі вважалося, що шляхтич, який селився в місті й починав займатися там торгівлею, шинкарством чи ремеслом, тим самим ганьбив шляхетський стан. Якщо він переїжджав до міста через втрату маєтку чи тяжке матеріальне становище, шляхтич більше не міг користуватися своїми правами та вольностями.

■ Селяни

Прочитайте пункт параграфа і дайте відповіді на запитання. **1.** Поміркуйте, чому селянство було найчисленнішою суспільною верствою. **2.** Назвіть переваги й недоліки сільської громади. Чи існують такі громади нині? Поясніть. **3.** Доведіть або спростуйте твердження: «У ранньомодерних сільських громадах розвивалися демократичні процеси». **4.** Створіть схему сільської громади.

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали селяни. Вони були найчисленнішою верствою – близько 80 % населення.

Як і раніше, селяни жили громадами. Члени сільської громади спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподіляли між частинами громади – дворищами. Дво-

↑ Селянин продає у Львові пісок. З альбому Ю. Глоговського

↑ Заможний селянин з хутора біля м. Олешиці (Львівщина). З альбому Ю. Глоговського

↑ Селянка з околиць Львова несе на базар сіно. З альбому Ю. Глоговського

рища об'єднували по кілька дворів – димів, тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки й повинності на користь держави та землевласника сільська громада також розподіляла поміж дворищами. Сільську громаду очолював *отаман*, обраний на сільському сході представниками дворищ.

Сільська громада обирала також власний *суд*. Його називали *копним* (від «копа» – зібрання громади). Складався він із «суддів копних» – «мужів». Суд розглядав цивільні та кримінальні справи, зокрема й суперечки за землю і вбивства. Поступово, з переходом землі громад у власність землевласників, копний суд було замінено на *суд вотчинний*.

Як решта верств тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Селяни поділялися на *похожих* (особисто вільних) і *непохожих* (прикріплених до свого наділу). Залежно від форм експлуатації та повинностей вирізняли кілька груп селянства. *Данники* – особисто вільні селяни, які працювали на власній землі, сплачуючи грошовий чи натуральний податок державі. *Тяглові* селяни працювали із власним тяглом (худобою) і вели господарство на земельних ділянках, що належали землевласникам. Основними формами експлуатації цієї категорії селян були *панщина* та повинності на користь держави. Окрему категорію становили *службові селяни* – ремісники, рибалки, конюхи, які обслуговували двір власника землі й були звільнені від інших повинностей.

Упродовж XVI ст. у Європі стрімко зростали ціни на сільськогосподарську продукцію. Унаслідок активної торгівлі невпинно зростала чисельність міського населення і водночас зменшувалася кількість сільськогосподарських виробників. Відкриття й освоєння Америки наповнило європейські ринки небаченою масою золота і коштовностей. Усе це підштовхувало шляхту Речі Посполитої до активнішого розвитку власного *фільваркового господарства*. У **фільварках** вирощували

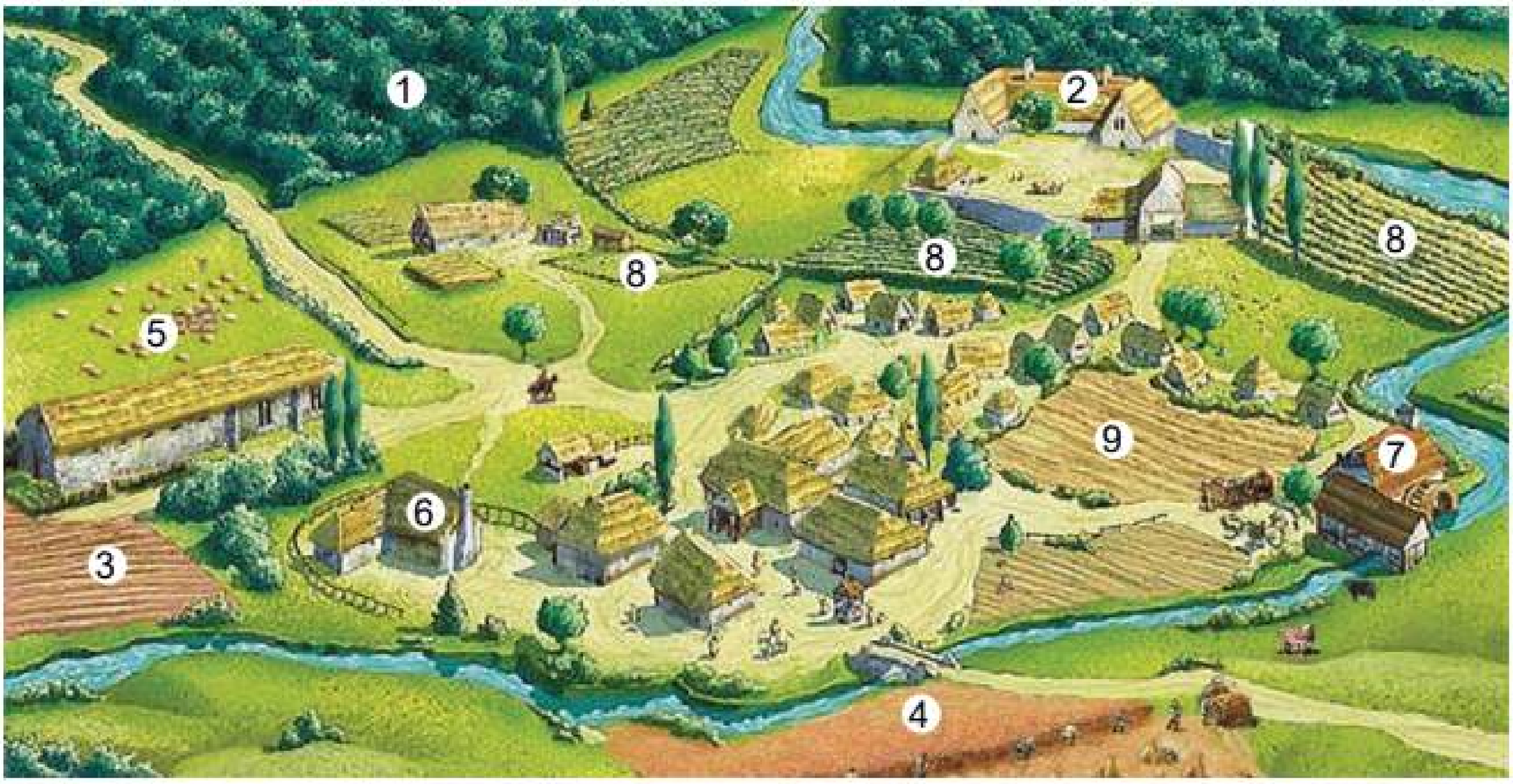

↑ Фільварок. Малюнок-реконструкція. Художник О. Коваль
1 – панський ліс; 2 – панський будинок; 3 – перше поле; 4 – друге поле; 5 – пасовисько; 6 – панська піч; 7 – панський млин; 8 – сади й городи; 9 – третє поле.

здебільшого пшеницю, жито і ячмінь. Використовували трипільну систему обробітку землі. Проте збільшення прибутковості господарства досягали не завдяки удосконаленню виробництва і знарядь праці, а внаслідок посилення соціального тиску на селян, які працювали у фільварку.

Зацікавлені в зростанні прибутків, землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи наділи, що належали громадам. Селян примушували працювати з власним реманентом, тобто впроваджували панщину. У середині XVI ст. повсюдною стала дводенна, а подекуди й триденна панщина.

СЛОВНИК

Фільварок – велике багатогалузеве господарство. У ньому сировину не тільки виробляли, а й перероблювали на **винокурнях**, у **чинбарнях** і млинах. Вироблена продукція призначалася переважно для продажу.

Винокурня (гуральня) – господарство, де виготовляли горілчані вироби.

Чинбарня – господарство, де вичиняли, обробляли шкіру.

Збільшення панщини не було однаковим у різних регіонах. Так само закріпачення відбувалося поетапно, залежно від місцевих умов. Наприклад, на Волині воно просувалося не так швидко, як на Галичині, де вільних земель уже в XV ст. бракувало. На Брацлавщині та в степовій і лівобережній частинах Київщини, де землі було багато, навпаки, відчувався брак робочих рук, тож землевласники надавали селянам більше пільг.

ЗАУВАЖТЕ За Третім литовським статутом 1588 р. селяни Брацлавщини, Київщини та Волині, які прожили на землі землевласника понад 10 років, ставали кріпаками. Землевласники одержали право пошуку й повернення селян-утікачів протягом 10 років.

Швидкому зростанню кількості фільварків на українських теренах у середині XVI ст. сприяла поява закону, затвердженого Сигізмундом II Августом у 1557 р. Документ дістав назву *«Устава на волоки»*. Він передбачав поділ усіх земельних володінь великого князя на однаково рівні ділянки – волоки, які можна було купувати. Найродючіші чорноземи відводили під князівські чи шляхетські фільварки, менш родючі землі розподіляли між селянами. Усі дорослі селяни з категорії тяглових за користування волокою мусили відпрацьовувати два дні панщини на тиждень у фільварку. Деякі селяни орендували землю в сусідніх селах. Бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища, щоб спільними зусиллями сплачувати **ренту**.

Наступ на права селян, що перетворював вільних хліборобів на кріпаків, викликав одчайдушний спротив. Він спричинив хвилю селянських утеч і сприяв *покозаченню* – переходу селян у козаки.

Проаналізуйте ілюстрацію, прочитайте текст. Використовуючи інформацію з інтернет-ресурсів, дайте відповіді на запитання. **1.** Що таке селітра? **2.** Для чого використовували селітру в XVII ст.? Чи змінилася мета її застосування нині? **3.** У який спосіб у наші дні видобувають селітру? **4.** До

яких позитивних і негативних наслідків для довкілля, влади, суспільства призводило / призводить використання селітри?

➔ Селітроварний завод. Німецька гравюра середини XVI ст. Малюнок із книги О. Гуттмана «Monumenta pulveris pyrii». 1906 р.

Робітники збирали чисту дощову воду у великий чан (A), а також деревину (D), щоб використовувати її для приготування попелу та кип'ятіння рідини. Приблизно через рік відвали достатньо дозрівають, і копач селітри (E) розкопує насипи селітри (C) та відвозить у будівлі (B) і (A) для обробки.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• розвиток міжнародної торгівлі і поширення фільваркової системи на українських теренах потребували збільшення кількості робочої сили – селян • виділення внаслідок Люблінської унії єдиного привілейованого прошарку суспільства – шляхти	**Третій литовський статут 1588 р., закріпачення українського селянства**	• польські пани мали право отримувати землі в усій Речі Посполитій • за панськими маєтками закріплено селян • селянам заборонено переходити на інше місце без дозволу пана • пани мали право розшукувати утікачів і карати їх • кріпаки мусили відробляти панщину в маєтку землевласника • за панами закріплено право суду над селянами • утворився єдиний стан селян-кріпаків

Серед селянських допоміжних промислів значне місце з початку XVII ст. займав видобуток *селітри* – сировини для виробництва пороху. Основними об'єктами для виробництва селітри на території України були стародавні кургани. Привабливішими для селітроварів виглядали залишки фортифікаційних споруд давньоруських городищ. Їх будували з дерева та ґрунту, тому вони містили значно більше органічних решток і, відповідно, давали більший вихід селітри, ніж давніші споруди.

СЛОВНИК

Оренда – наймання, тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням, виробничими площами, машинами тощо на договірних засадах.

Земельна рента – дохід від власності, який сплачують орендатори власникам землі за право її використання протягом певного періоду.

Гумно – діалектна назва току з господарськими будівлями біля житла або за селом; обгороджена ділянка землі в селянському господарстві, призначена для зберігання, молотьби та іншої обробки збіжжя.

МИСЛИМО СТРАТЕГІЧНО

1. Чи можна врятувати замки-палаци князів-магнатів в Україні? Що для цього потрібно зробити? Запропонуйте короткий план дій.

ВЧИМОСЯ ВИСЛОВЛЮВАТИ ВЛАСНУ ДУМКУ

2. Доведіть або спростуйте твердження: «Українські землі посідали чільне місце в економічній системі Речі Посполитої та Європи».

СИСТЕМАТИЗУЄМО ІНФОРМАЦІЮ

3. Створіть таблицю «Ознаки соціальної верстви українського суспільства Речі Посполитої». Впишіть у комірки по 3–5 ознак (ключових слів) про кожну з верств. Для заповнення таблиці можна використати слова з хмари слів на початку параграфа, а можна додати свої.

Шляхта	Духовенство	Містяни	Селяни

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю, що таке Литовські статути, панщина, кріпацтво, фільварок			
Я знаю соціальну структуру українського населення Речі Посполитої			
Я можу пояснити, хто належав до категорії привілейованого, напівпривілейованого та непривілейованого населення			
Я можу пояснити особливості становища кожної з суспільних верств українського населення			
Я розумію, як змінювалося становище шляхти й селянства згідно з Литовськими статутами			
Я розумію причини й наслідки поширення фільварків для селянства, шляхти українських земель Речі Посполитої, для Європи			

§ 4 Міста як простір міжетнічної взаємодії. Елементи самоврядування

ПРОВОКАЦІЯ

Роздивіться діаграми та виконайте завдання. **1.** Які із земель мали найбільшу кількість населення? **2.** Визначте найбільше та найменше заселені українські землі (це можна зробити за формулою: Г = Н/П, де Г – густота населення, Н – кількість населення, П – площа території). **3.** Як гадаєте, з чим була пов'язана нерівномірність заселення українських земель? Які землі мали найбільше і найменше населених пунктів? **4.** Що могло вплинути на появу нових міст, містечок, сіл в українських землях?

Адміністративно-територіальний поділ і населення українських земель. Дані на середину XVI ст.

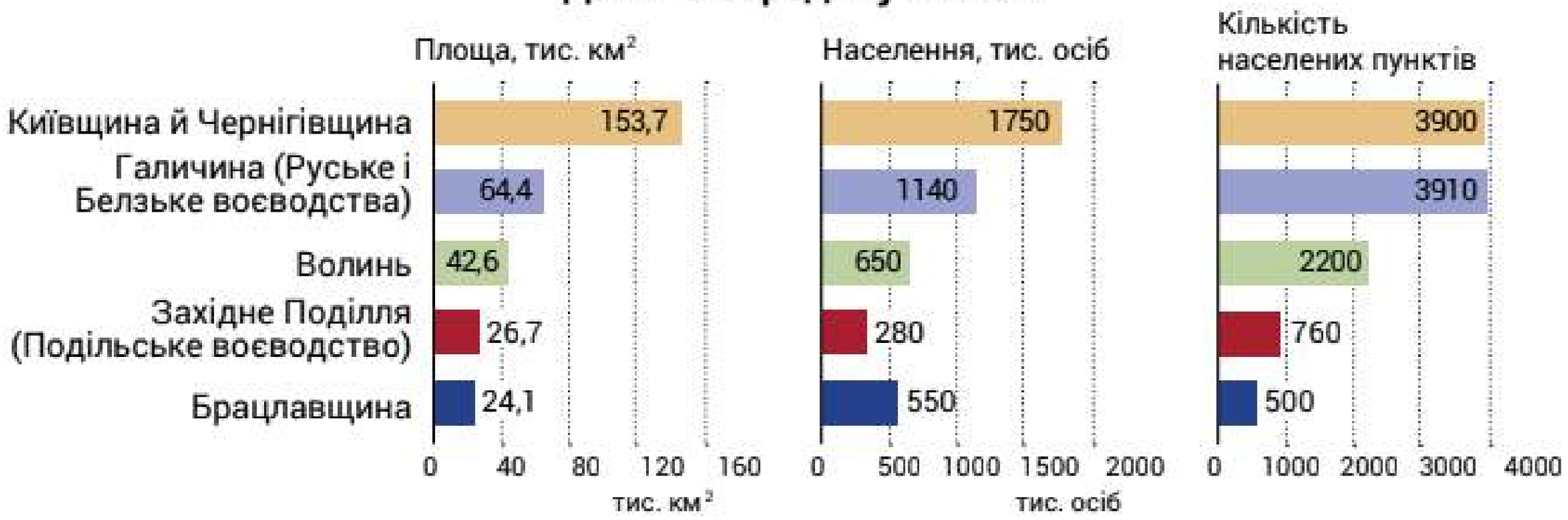

ПРАКТИКА

Доповніть таблицю матеріалами з параграфів 4 і 5. До комірки «Примітки» внесіть ключові дати, що стосуються міст, та особливості міст, що їх ви внесете до інших комірок. Знайдіть додаткову інформацію про історію вашого міста і/або міст вашого регіону (на вибір).

Українські міста XVI–XVII ст.

Спосіб утворення	Тип	Приклад	Примітки
	Королівські (Польща, Угорщина), великокнязівські (Литва), господарські (Молдова), ханські (Крим)		
Засновані окремими особами, магнатами, князями	Приватновласницькі	Острог Почаїв Ніжин	
Утворені навколо монастиря, церкви, належали церковним діячам, перебували під владою релігійних осіб	Церковні	Почаївська юридика Частини великих міст	

Багатоетнічні міста Галичини та Поділля

Найбільшими містами *Галичини* у XVI–XVII ст. були *Львів і Перемишль*, а *Поділля – Кам'янець*. Численні воєнні сутички та набіги орд ще в XV ст. змінили етнічну структуру міст. До спустошених малолюдних територій прибували *поляки, німці, вірмени* та представники інших етносів. На XVI ст. у *великих містах руське населення стало меншістю*, хоча зберігало чисельну перевагу в малих містечках.

Німці в другій половині XV ст. у Львові становили близько половини населення. Вони принесли свою систему самоврядування – *магдебурзьке право* (за назвою міста Магдебург). Упродовж XVI ст. чисельність цієї громади скоротилася: у Львові на початку століття їх було 14 %, а на середину – 8 %. Це не означало, що німці переїхали – вони **асимілювалися** через шлюби з католиками в польській спільноті. Родини Арнестів, Бухгольців, Ґольдбергів, Зинрихів, Ліндерів, Раннерів, Смельдфельдів, Темплів, Фридрихів та ін. відігравали важливу роль у житті регіону.

Вірмени в XVI ст. мешкали у Львові, Кам'янці, Галичі, Снятині, Язлівці, Бродах, Ярославі, Белзі, Жовкві та інших містах. Зокрема, у Львові мешкало 790 вірменів. Вони заселяли окремий квартал, що робило Львів одним із найбільших вірменських центрів Європи, поруч із Венецією та Амстердамом. У Кам'янці тоді ж вірменська громада заселяла третину площі міста і складалася з 300 родин. Життя цих спільнот зосереджувалося довкола храмів, споруджених в особливому, григоріанському стилі. Найвідоміший – храм Успіння Богородиці у Львові. Вірмени мали право на власний суд усередині громади на підставі затвердженого королем у 1519 р. «Судебника». Вправні ювеліри, вірмени брали активну участь у пожвавленні монетного обігу. Завдяки знанню східних мов відігравали важливу роль у торгівлі з містами Сходу.

Наприкінці XV ст. **євреїв** було вигнано з Іспанії, Португалії, більшості німецьких земель, їх переслідували в Чехії та Угорщині. Цен-

↑ Львівські євреї. Малюнок XVI ст.

трами їхнього життя стали міста Східної Європи. Перші згадки про євреїв у Львові датовані 1356 р., Дрогобичі – 1404 р., Підгайцях – 1420 р. На 1500 р. вони мешкали у 18 містах Руського воєводства чималими громадами. У першій половині XVI ст. євреї становили 8 % жителів Львова. На євреїв як на нехристиян не поширювалися положення міського права. Вони підпорядковувалися королівській адміністрації та користувалися королівськими **привілеями.** У більшості міст їм було заборонено займатися торгівлею й ремеслами. Тому євреї зосереджувалися на «банківській» справі – грошово-обмінних операціях і кредитах.

ЗАУВАЖТЕ **Єврейські погроми** – це назва нападів на єврейські **гетто** та громади. У XVI ст., незважаючи на складні й суперечливі відносини між християнським та єврейським населенням, на українських землях не траплялося випадків масового насильства. Однак із початком XVII ст. ситуація змінилася. У багатонаціональному Львові, зокрема, почалося обговорення Берестейської унії. Виникло напруження між українською громадою та магістратом. Тривали суди між владою та вірменами про кількість будинків і торгівлю, відмови міської ради продовжувати торговельні договори з євреями. Перший великий конфлікт зафіксований у 1618 р. Студенти єзуїтського колегіуму Львова напали на передміський єврейський квартал, понищили окремі будинки та сплюндрували синагогу. Відтоді єврейські погроми були досить частими.

СЛОВНИК

Асиміляція – процес прийняття певним народом або спільнотою культури та самосвідомості іншого народу або спільноти.

Нація в середньовіччі та ранній модерності – група людей, об'єднаних спільним походженням, мовою, культурою або політичною владою.

Ксенофобія – неприязнь, ворожість або страх до людей, які відрізняються за національністю, культурою, мовою, релігією або іншими ознаками.

Гетто в середньовічному й ранньомодерному місті – визначене місце проживання для певної групи людей, найчастіше євреїв.

Урбанізація – процес зростання міст, утворення нових.

■ Волинь і Київщина в урбанізації Великого князівства Литовського

За матеріалами тексту параграфа доповніть таблицю відповідно до запропонованих зразків і порівняйте міста різних регіонів України. Додайте свої регіони та риси.

Риса	Міста Галичини і Поділля	Міста Волині та Київщини	…
Отримували привілеї			

Риса	Міста Галичини і Поділля	Міста Волині та Київщини	…
Переважали іноземні переселенці			
Переважало русинське населення			
Включали єврейські привілейовані громади			
Були представники різних «націй» (етносів, етнічних та релігійних спільнот)			
Переважали ремісники та купці			
Оборонна функція			
…			

На українських територіях Великого князівства Литовського вирізнялися міста *Київ*, *Луцьк*, *Володимир*, *Житомир* та *Вінниця*, що отримали привілеї ще в XV ст. Частина міст мала великі оборонні замки, як *Біла Церква*, *Черкаси*, *Канів*, *Чигирин*, *Корсунь* та інші. Це було особливістю регіону, який потерпав від нападів та воєн.

Чисельність населення міст Волині й Київщини зростала завдяки *переселенцям* із довколишніх сіл, інших регіонів Великого князівства Литовського. «Осідали» в міських межах і тюркомовні кочовики. У будь-якому разі в етнічному складі переважали русичі. Наприклад, у Кам'янці в XVI ст. іноземців було не більше 10 % (євреї, поляки, німці).

Міста Волині та Київщини *зберігали тісний зв'язок із сільською околицею*, у XVI ст. торгово-ремісниче населення не перевищувало третини. Навіть Київ за привілеєм самоврядування 1494 р. володів сіножатями, орними землями й бортним лісом. Канів та Черкаси володіли угіддями аж до Чернігівщини. Там містяни займалися бортництвом, мисливством і рибальством, заготовляючи на продаж продукцію.

Оборонна функція в містах Волині, Київщини та Східного Поділля була чи не основною. Це позначалося на просторі міста, обмеженого укріпленнями й валами. Громада мала виконувати воєнну службу та зберігала поділ на десятки й сотні, як за середньовічних часів.

ЗАУВАЖТЕ **Локаційний привілей** – узаконене великим князем право на заснування міста й запровадження регулярних торгових днів. Так, Звягель отримав такий привілей за клопотанням князя Костянтина Івановича Острозького в 1507 р. Натомість князь Олександр Збаразький збудував замок, навколо якого утворилося місто Порицьк (нині село Павлівка). Це було підтверджено згодом таким привілеєм у 1532 р.

Міста Півдня України, Закарпаття й Буковини

У XVI–XVII ст. найбільшим міським центром *Криму* була *Кафа (Феодосія)*. За відомостями префекта Кафи Дортеллі д'Асколі, 1634 р. у місті жило близько 80 тис. осіб. Переважало турецьке населення, що мало до 70 мечетей. Проживали також вірмени, греки, євреї, русини, поляки. Містом із переважно татарським населенням був *Солхат* (Старий Крим). У *Бахчисараї*, *Карасубазарі* (Білогорську), *Гезлеві* (Євпаторії), *Кирк-Орі* (Чуфут-Кале), *Перекопі* та інших татарських містах поруч із татарами жили греки, русини, караїми, вірмени, євреї та представники інших народів.

У XVI–XVII ст. центром **караїмів** був Кирк-Ор («Сорок замків»). У середині XVII ст. його почали називати Чуфут-Кале (буквально «юдейська / єврейська фортеця»). У цей період споруджено Східний мур із брамою Біюк-Капу («Велика брама»). Розвивалася житлова забудова як старої, так і нової частин. Фортеця зберігала військове значення для роду Ґераїв.

↑ Чуфут-Кале. Східний фортечний мур із брамою Біюк-Капу. Фото поч. XXI ст.

ЗАУВАЖТЕ Вітовт заснував поблизу гирла Дніпра фортецю Дашків. У 1492 р. її відновив кримський хан Менґлі Ґерай як «чорну фортецю» – *Кара-Кермен*, яку ще йменували за назвою річки – *Узу-Кале*. З підпорядкуванням цих територій Османській імперії фортеця отримала назву *Ачі-Кале*. З часом ця назва в українській мові трансформувалася в *Очаків*.

Прочитайте уривок із джерела, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Про яке місто йдеться в цьому уривку? Із додаткових джерел інформації дізнайтеся, яка його сучасна назва та де воно розташоване. **2.** Чи відвідував Крим видатний мандрівник і письменник Османської імперії Евлія Челебі? Якщо це сталося, то в якому столітті? Чим важлива територія Хаджибея для Османської імперії?

«Коли султан Баязид II завоював Аккерман, один заможний чоловік, якого прозивали Бай, отримавши дозвіл султана, збудував у цьому місті на скелі міцне укріплення і розташував у ньому загін воїнів. [...] після довгого щасливого життя його стали називати Хаджибай.

До сьогоднішнього дня споруди цього укріплення збереглись і їх добре видно на березі Чорного моря, на крутій скелі. У цих місцях із Чорного моря добувають сіль».

Евлія Челебі. «Книга подорожі». 1657 р.

СЛОВНИК

Караїми – тюркський народ, який живе в Криму та є корінним народом Криму й України.

Кенаса – молитовний будинок караїмів, який також звуть *караїмською синагогою*.

Особливим був розвиток *міст на Закарпатті, що входило до складу Угорського королівства*. Західна частина Закарпаття (жупа Берег) була до того частиною Волинсько-Галицької держави. *Берегово* (Лампертсас, із 1504 р. Береґсас) залишалося містом німецьких колоністів, угорців та сербів (рацiв), які переселилися туди в другій половині XV ст. Німецька і сербська громади вже з XVI ст. були значною мірою змадяризованими. Переважно німецьким та угорським було міське населення *Тячева, Вишкова, Хуста, Виноградова*. Русинське населення було численнішим у *Мукачеві (Мункачі)* й *Ужгороді (Унгварі)*. Лише Хуст і Вишково з 1329 р. мали статус коронних міст, решта були приватновласницькими.

На початку XV ст. Чернівці та Хотин входили до складу Молдовського князівства. Ці міста підтримували активні торговельно-економічні відносини зі Львовом, Кам'янцем та іншими українськими містами і вживали українську мову в діловодстві. Спільна з молдовським населенням релігія робила становище українських містян *Шипинської землі* (Північної Буковини) дещо кращим, ніж у сусідніх подільських містах. Хотин і Чернівці були центрами однойменних повітів, ними управляли старости, призначені господарями Молдови.

Проаналізуйте візуальне джерело та дайте відповіді на запитання.

Ікона «Страшного Суду» з Малої Горожанки (нині Стрийського району Львівської області). XVI ст.

1. Схарактеризуйте сюжет цієї ікони. У якій частині зображені праведники, а в якій – грішники?

2. Ідентифікуйте народи, зображені на збільшеному фрагменті (євреї, турки, татари, русини, німці, ефіопи). Які особливості одягу чи культури відображені тут? Деталі на іконі – умовні чи реалістичні?

3. До якої частини належать народи, що зображені на збільшеному фрагменті? Чому?

4. Де могли зустрічатися українці з цими народами?

5. Як ця ікона може бути використана як джерело про українське суспільство XVI ст.?

6. Поставте 1–2 запитання до цього візуального джерела та знайдіть відповіді.

■ Поширення магдебурзького права. Самоврядні «нації» міст

Прочитайте уривки з джерел, розгляньте схеми та виконайте завдання. Зібрані тут матеріали є початковим етапом для створення доповіді чи навіть дослідження. Виконуючи послідовно завдання, ви зрозумієте, як створити власне дослідження на певну тему. Просимо дотримуватися академічної доброчесності: тоді, коли використовуєте певні відомості або цитати, вказуйте, звідки це відомо.

1. Виконайте оцінювання дібраних джерел, відповівши на запитання.

1) Які з наведених джерел є першоджерелами, а які – вторинними (історіографією)?

2) Інформаційний потенціал.

- ✓ Із якого джерела можна зробити хронологічну таблицю з датами надання магдебурзького права?
- ✓ Яке джерело оповідає про ради за магдебурзьким правом?
- ✓ Яке джерело стосується самоврядування єврейських громад?

3) Чи можна довіряти цим джерелам? Як це перевірити? Що потрібно врахувати?

4) Поставте до джерел запитання, відповіді на які можна знайти в самих джерелах або залучивши додаткові ресурси.

2. Складіть план доповіді / дослідження. Зазвичай він має три частини:

вступ (вкажіть загальні речі – що таке магдебурзьке право, про який період історії йдеться, чому це важливо);

основна частина (розподіліть на кілька запитань, наприклад: «Що передбачало магдебурзьке право?», «Як працював магістрат і які були його обов'язки?», «Коли які міста отримали магдебурзьке право?», «Яке самоврядування було в громадах, що не мали магдебурзького права?» і так далі);

висновки (коротко підсумуйте інформацію, викладіть основне в 3–5 реченнях).

3. Наповніть інформацією кожну частину плану. Обов'язково вказуйте джерела, використовуючи фрази на зразок: «Як вказує Бартоломій Гроїцький / Наталя Яковенко / Наталія Білоус...», «На думку історикині Наталі Яковенко...», «За інформацією, яку дослідила історикиня Наталія Білоус...», «У першоджерелах згадується, що...», «В історіографії це пояснюється так...» тощо.

4. Оформіть вашу доповідь у вигляді тексту або презентації.

«Обов'язком ради й бурмистрів є принаймні раз на тиждень або щоразу, як виникатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та іншого товару... Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри – карти, кості й таке інше негідне».

Коментар до магдебурзького права юриста Бартоломія Гроїцького (книга вперше вийшла друком 1565 р.)

«Щодо вірмен та євреїв, то в рамках міських громад вони складали окремі самоврядні групи – "нації". Вірмени жили під орудою своєї виборної старшини, що здійснювала судочинство всередині спільноти, а в решті питань підлягали магістратові, євреї становили групу, вилучену з відання магістрату і підпорядковану королівським намісникам. Кожна з таких єврейських спільнот витворювала власну самоврядну одиницю – кагал, очолений виборними старшими. Конкретними справами в кагалі відали спеці-

яльні комісії: контрольна – для перевірки рахунків на сплату податків, судова – для розгляду спорів між євреями, шкільна – для інспектування шкіл, благодійницька – для опіки над бідними та хворими, санітарна – для нагляду за дотриманням чистоти й порядку в єврейській дільниці тощо. Духовним провідником громади був рабин. Раз на два роки депутати єврейських громад з'їжджалися на спільне зібрання – Ваад, яке відбувалося під час великих ярмарків у Любліні чи на Русі – в Ярославі. На Вааді обирався спільний виконавчий орган, покликаний стежити за порядком і дотриманням норм поведінки, яка не дратувала би християнське оточення (наприклад, суворо заборонялася виклична розкіш в одязі, шовкове та оксамитне вбрання, дорогоцінні прикраси тощо)».

Наталя Яковенко. «Нариси середньовічної та ранньомодерної історії України». 2005 р.

«МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – найбільш поширений у містах Центрально-Сх. Європи варіант нім. права, що виник у 12 ст. в м. Магдебург (Німеччина). Незалежно від терену свого побутування це право означало: міську автономію для нових поселенців (колоністів), міське самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи – раду і лаву або дідичного війта, свободу вибору занять (у сфері торгівлі або ремеслі).

Перша хвиля поширення М. п. на укр. землі припала на 2-гу пол. 13 ст., коли в Холмі (нині м. Хелм, Польща), Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), Львові, Галичі, Володимирі (нині м. Володимир-Волинський) з'явилися нім. громади. Привілеї на М. п. дістали Сянок (нині м. Санок, Польща; 1339, повторно – 1366), Львів (1356), Перемишль (1389), а на Поділлі – Кам'янець (нині м. Кам'янець-Подільський; 1374), Смотрич (1448). Від поч. 16 ст. **локаційний рух** динамічно відбувався в Руському воєводстві: на кін. 15 ст. тут було засновано 48 міст, а на кін. 16 ст. – 125. У 16 ст. локаційна хвиля посилилася також у Подільському воєводстві, де було засновано 47 міст.

Серед укр. міст, які отримали привілеї на М. п. в 15 – на поч. 16 ст., були: Луцьк (1432, підтверджене 1497, 1503), Кременець (1438, підтверджене 1442 та 1536), Володимир (1490-ті рр., підтверджене 1509, 1532), Київ (1498, підтверджене 1514, 1516), а також кілька приватновласницьких містечок на прохання їхніх власників.

Наступна велика хвиля надання привілеїв на М. п. укр. містам відбулася після Люблінської унії 1569. В останній третині 16 ст. на тих землях було засновано кілька десятків нових міст і надано їм привілеї на М. п. Так, у Волинському воєводстві такі привілеї отримали Крупіль (1570), Качин (нині село Камінь-Каширського р-ну Волин. обл.; 1576), Мовчанів (нині село Локачинського р-ну Волин. обл.; 1576), Ямпіль (1578), Мосор (1578) та ін. Серед міст Київського воєводства – Бишів (нині село Макарівського р-ну Київ. обл.; 1581), Черняхів (1583), Корсунь (нині м. Корсунь-Шевченківський; 1584), Переяслав (нині м. Переяслав-Хмельницький; 1585), Брусилів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.; 1585), Біла Церква (1588), Чигирин (1589, 1592), Паволоч (нині село По-

СЛОВНИК

Локаційний рух – у цьому значенні: заходи щодо заснування нових міст або реорганізації старих поселень на підставі **локаційних привілеїв** – документів про надання поселенню магдебурзького права.

пільнянського р-ну Житомир. обл.; 1589), Пирятин (1592), Мошни (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.; 1592) та ін.

Надання привілеїв на М. п. укр. містам тривало і в 17 ст. На початок 1640-х рр. ним користувалася більшість міст Правобережної України. У Лівобережній Україні такі привілеї отримали Стародуб (1620), Чернігів (1623), Ніжин (1625), Мглин (нині місто Брянської обл., РФ; 1626), Миргород (1631), Мрин (нині село Носівського р-ну Черніг. обл.; 1647) та ін.».

Наталія Білоус. «Магдебурзьке право». Енциклопедія історії України

Магдебурзьке право

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю про міське життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.			
Я знаю ознаки належності людей до різних соціальних верств, привілеї та обмеження за різними ознаками, що складалися в суспільстві у XVI – першій половині XVII ст.			
Я вмію розташувати в хронологічній послідовності й укласти синхроністичну таблицю з відомостями про характерні для XVI – першої половини XVII ст. процеси соціально-економічного життя на теренах України			
Я можу пояснити особливості магдебурзького права на українських землях як елементів широкого самоврядування			
Я розумію явища соціальної, економічної історії та історії повсякдення на основі аналізу джерел			
Я розумію місце й особливості міст українських земель у контексті Речі Посполитої та Європи			

Перші згадки про ярмарки

1637 р. Контракт В. Д. Заславського на постачання зерна до Гданська на 20 тис. злотих

XV | XVI | XVII

Формування системи ярмарків

Чисельність населення Львова досягла 22 тис.

§5 Господарське життя міст

ПРОВОКАЦІЯ

Проаналізуйте таблицю. Які міста розташовані найближче до вашої громади? До яких ви поїхали б на ринок чи ярмарок у той час? Уточніть відстань і тривалість такої подорожі за допомогою сучасних електронних карт.

Чисельність населення українських міст XVI–XVII ст.

Великі міста (понад 4 тис. жителів)	Львів (понад 10 тис.; на І половину XVII ст. – 22 тис.), Київ (понад 6 тис.; на І половину XVII ст. – близько 12 тис.), Кам'янець, Брацлав
Середні міста (1,5–4 тис. жителів)	Берестечко, Вінниця, Володимир, Дубно, Збараж, Житомир, Канів, Ковель, Костянтинів, Літовиж, Луцьк, Олика, Острог, Соколь, Степань, Торчин, Турійськ, Черкаси
Малі міста (понад 1 тис. жителів)	Вижва, Заславль, Звенигород, Клевань, Корець, Красилів, Любеч, Межиріч, Овруч, Острожець, Остер, Полонне, Рівне, Чорнобиль, Чуднів та ін.

ПРАКТИКА

■ Міські корпорації

Пригадайте, що таке цех, і прочитайте визначення у словнику. Поєднайте емблеми цехів раннього нового часу та підписи до них.

Шевський цех. Львів, 1620 р.

Кравецький цех. Львів, 1659 р.

Столярно-бондарний цех. Перемишль, 1635 р.

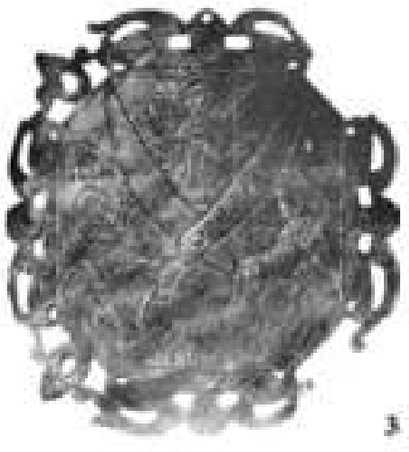

Столярний цех. Львів, 1707 р.

Українські міста XVI–XVII ст. перебували у складі різних державних утворень. Однак у них було чимало спільного. Міське самоврядування спиралося на зразки Центральної та Західної Європи. Самі *міста були місцями контактів між різними культурами, суспільствами, релігіями і звичаями*.

Що більшого значення в ранньомодерний час набувала шляхта, то менше можливостей залишалося в міст для протистояння її економічній активності. Основним багатством українських земель у ті часи були насамперед зерно та худоба. Їх постачали маєтки й господарства шляхти.

Нові економічні умови спонукали містян до взаємопідтримки, *міські громади ставали дедалі активнішими*. Вкладаючи гроші в спорудження храмів, родинних склепів, фінансування малярських робіт у храмах, містяни засвідчували власну авторитетність, утверджували гідність. В українських землях Великого князівства Литовського самоврядування загалом служило інтересам православних містян, збереженню української ідентичності.

СЛОВНИК

Корпорація в ранньомодерному місті – об'єднання містян за певним принципом (економічним, політичним, релігійним, мовним тощо) для взаємопідтримки, просування власних інтересів у місті тощо.

Гільдія – об'єднання містян (корпорація) в основному заради економічних інтересів (торгівлі, лихварства тощо) або релігійних (братства).

Цех – самоврядна громада ремісників одного чи кількох фахів, сформована на основі взаємної допомоги та опіки для підтримки їхніх професійних інтересів.

Ком'яга – річкове сплавне судно, яким у XVI–XVII ст. користувалися для експорту товарів.

Однією з найважливіших рис міського життя раннього нового часу була система **цехів**. Цехи перетворилися з економічного об'єднання також на соціальне – належність до цеху була престижною, гарантувала безпеку та взаємопідтримку його членів. У Львові на середину XVI ст. було близько 20 цехових об'єднань.

Проаналізуйте таблицю та опишіть структуру «типового» цеху.

Цехове братство

- керувалося статутом – письмовим регламентом, що його затверджував король або власник міста;
- статут регулював норми праці та життя;
- діяло на засадах таємничості, нерозголошення норм і принципів своєї діяльності.

Цехмайстер	Майстри	Підмайстри та учні
голова цеху, виборний старшина, найавторитетніший майстер	вмілі виробники продукції, що суворо дотримуються статуту	ті, хто навчаються справі та не досягли рівня майстра

ЗАУВАЖТЕ У Києві XVI ст. певні цехи підпорядковувалися владі замку, а деякі – міста. За привілеєм Сигізмунда I 1516 р. до підпорядкування магістрату були передані кравецький, ковальський, цирульницький, золотарський, лучницький, зброярський, кушнірський і шевський цехи. Королівській владі підлягали теслярський цех і два майстри з кожного цеху для роботи задля замкових потреб. Згодом почалися суди за те, щоб підпорядковуватися тій чи тій владі. Наприкінці століття утворилися по два цехи тієї самої спеціалізації, що конкурували між собою.

Важливою рисою виробництва в українських містах раннього нового часу була детальна *спеціалізація кожної галузі виробництва та ремесел*. До прикладу, у виготовленні харчових продуктів і винокурінні згадувалося понад півтора десятка спеціальностей. У шкіряному виробництві та деревообробці було більш як десяток спеціалізацій у кожній; у виготовленні полотна, одягу, взуття, транспортних засобів, керамічному виробництві й будівництві згадано від 4 до 8 спеціальностей. За різними даними, на Волині у 60-х роках XVI ст. з-поміж луцьких ремісників згадано близько восьми десятків хлібників, більше як по три десятки м'ясників та чоботарів. А в Києві поряд із близько 250 представниками торгово-ремісничої верстви зі згаданими ремісничими спеціальностями було також близько сімдесяти торговців і перекупників (що продавали / перепродували на ринку продукти харчування). Називають понад десяток корчмарів, більше чотирьох десятків рибалок та близько 30 власників великих човнів і **ком'яг.**

Майстрів, які працювали поза цехами, називали *партачами*. Зазвичай до цехів не приймали іновірців, зокрема євреїв, тих, хто не мав достатньо коштів, сільських ремісників. Вони створювали конкуренцію майстрам цехів, були вільнішими у своєму виробництві й «експериментах».

Торгівля та ярмарки

Торгівля в містах раннього нового часу зосереджувалася на торговельних площах міст, що їх так і називали – **ринок.** Новою ж формою організації торговельної діяльності, що почала переважати, стали **ярмарки.** У кожному місті певні дні тижня було визначено як ринкові. А от ярмаркували 1–2 тижні на рік. Це визначалося привілеєм певного міста і пов'язувалося з певними релігійними святами.

Перші поодинокі згадки про ярмарки в українських містах датовані XV ст.: 1472 р. у Львові, 1497 р. у Луцьку, 1498 р. у Дубно тощо. *Ярмаркова торгівля формувалася протягом XVI ст.* Луцьк мав три ярмарки на рік, Берестечко –

СЛОВНИК

Ринок у ранньомодерному місті – насамперед торговельна площа, де здійснювалася купівля-продаж товарів. Був місцем соціальних контактів, політики й культури. На ринку торгували переважно місцеві продавці.

Ярмарок – форма торгівлі, що тривала періодично, передбачала велику (гуртову) й роздрібну торгівлю, укладення договорів на значне постачання товарів тощо. На ярмарки приїжджали як місцеві торгівці, так і регіональні чи міжнародні.

один тощо. Ярмарки відбувалися один за одним, тож для зручності їх проводили в сусідніх містах. Наприклад, у грудні–січні краще було їхати на Волинь до Острога (19 грудня) – Полонного (22 грудня) – Острога (7 січня) – Черняхова (14 січня) – Острога (19 січня). За підтримки князя Костянтина Острозького місто Острог – єдине з усіх приватних міст Волині – отримало право на 4 двотижневі ярмарки на рік. Двічі на рік відбувалися львівські ярмарки, що тривали по два тижні.

ЗАУВАЖТЕ *Купцям у веденні торгівлі становили серйозну конкуренцію шляхта і магнати.* Вони мали право продавати без мита худобу з власних господарств, а також ремісничі вироби, виготовлені партачами у *юридиках* – ділянках міст, що належали шляхтичам або церкві. Шляхетська торгівля в XVI–XVII ст. дедалі більше витісняла купецьку.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Що вражало чужинців у повсякденному житті Львова та Києва? **2.** Які товари продавали на базарах? **3.** Як, на вашу думку, розвиток торгівлі позначався на добробуті мешканців міст? **4.** Які чинники впливали на особливий розвиток Києва та Львова? **5.** Порівняйте розвиток Києва і Львова, виділіть спільні та відмінні риси.

«Всі будинки міста кам'яні, дорогі, облицьовані, широкі, високі, три- і чотириповерхові. Льохи та пивосховища з каменю і вриті в землю, щоб влітку напої були холодними. Кажуть, що в країні руських іншого такого міста нема. Це столиця. Міщани живуть заможно, у розкошах... Там є багато різних майстрів і ремісників: майстрів-золотарів, золотошвей, скульпторів, мулярів, різьбярів по каменю й мармуру та ін. Тому туди приїздять зі всіх країн світу і з усіх областей: одні вироби знаходять готові, інші – замовляють. Туди приїздять також вершники і воїни (піхотинці), князі й пани і купують там зброю, шоломи, кольчуги, піки, списи, мечі, сокири, ратища, персні тощо; звідси вивозять усе, що потрібно для війни. І якщо навіть приїде сто тисяч воїнів, вони знайдуть усе, що їм потрібно, бо це велика столиця. Там є і кравці, одіяльники, гарбарі, красильники, сірничники, виробники хусток, різні ткачі, наметувальники, набійники, золотоплавильники й умільці-золотарі. Є також художники, рисувальники, гравери й майстри, які друкують по-польськи, по-руськи і по-вірменськи».

Вірменський мандрівник та історик Сімеон Дпір Лехаці. «Подорожні нотатки». Перша половина XVII ст.

↑ Вид Подолу та старого Київського замку. Художник А. ван Вестерфельд. 1651 р.

↑ Львів. Площа Ринок. Гравюра І. Качора. 2004 р.

«Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж стародавня й загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію й Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканння, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами. Від проходу каравану значні прибутки отримують київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники й шинкарі... У непоказних київських хатах трапляється не лише достаток, але навіть рясноти плодів, овочів, меду, м'яса, риби; окрім того, вони до такої міри переповнені дорогим шовковим одягом, коштовностями, соболями та іншим хутром і пряношами, що мені самому випадало бачити шовк, який обходився дешевше, ніж у Вільні льон, і перець, дешевший від солі...».

Михалон Литвин. «Про звичаї татар, литовців і москвитян».
Середина XVI ст.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю про господарське життя міст на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.			
Я знаю ознаки належності людей до різних соціальних верств, привілеї та обмеження за різними ознаками, що складалися в суспільстві у XVI – першій половині XVII ст.			
Я вмію розташувати в хронологічній послідовності та укласти синхроністичну таблицю з відомостями про характерні для XVI – першої половини XVII ст. процеси соціально-економічного життя на теренах України			
Я розумію явища соціальної, економічної історії та історії повсякдення на основі аналізу джерел			
Я розумію місце українських земель в економічній системі Речі Посполитої та Європи			

§6 Литовські статути про рівність, недоторканність, захист прав і відповідальність вільних («шляхетських») осіб. Практична робота

Найдосконалішим серед литовських статутів був Статут 1588 р., який діяв на землях Київщини, Волині та Поділля аж до 1840 р. і юридично запровадив кріпосне право на Брацлавщині та Наддніпрянщині. Статут був написаний старобілоруською мовою, а 1614 р. його переклали та опублікували польською, згодом іншими мовами. Норми литовських статутів обстоювали захист приватної власності, закріплювали станові привілеї землевласників та визначали правові підстави експлуатації селянства.

Ознайомтеся з текстом джерела 1 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чи однаково Литовський статут карав за вбивство представників різних верств суспільства? Як ви гадаєте чому? **2.** Чи захищав закон залежні верстви? **3.** Який із пунктів документа засвідчує привілейоване становище шляхти? **4.** Які зі статей документа підтверджують існування залишків язичництва в суспільстві й суперечать християнській моралі?

Перший литовський статут (1529) про покарання за злочини

1. «Простих людей господар (король) не повинен підносити над шляхтичами. Також не маємо не шляхтичів підносити над шляхтичами, а зберігати усіх шляхтичів у їхній гідності.

...Якби шляхтич побив шляхтича, тоді, відповідно до закону, має сплатити дванадцять кіп грошей. Якщо ж на шляхтича здійме руку, поб'є його і пустить кров простий селянин або міщанин, а шляхтич би те довів, тоді селянина або міщанина має бути покарано відтинанням руки, за винятком, якби той міщанин був райцем (членом ради). А якщо міщанин був би райцем, тоді також має сплатити дванадцять кіп грошей, а руки не втрачає.

...Якби який шляхтич на дорозі влаштував засідку одній або декільком особам з метою поранити, або пограбувати, або вбити їх і його самого було б убито тими, проти кого він улаштував засідку, і якби родичі цього вбитого присягнули, що він його вбив, перш ніж той напав, тоді той, що вбив, мусить платити **головщину**. Проте якщо виявиться, що він скоїв це вбивство, захищаючи своє життя, то він звільняється від сплати штрафу і головщини.

...Якби хто убив тяглового селянина, той мусить платити за нього головщину десять кіп грошей; за невільного парубка – п'ять кіп,

СЛОВНИК

Головщина – у литовському праві убивство людини або штраф за «голову вбитого», який сплачували сім'ї або родичам убитого. Розмір головщини залежав від соціального становища вбитого.

а невільній жінці стільки ж головщини.

...Якби родовий шляхтич звинуватив у чиємусь маєтку яку-небудь людину в крадіжці, говорячи так: "Добре знаю, що та твоя людина – злодій і він мені завдав збитку", тоді звинувачену людину має бути притягнуто до суду, а той, хто його звинуватив, якщо не мав належних доказів, мусив підтвердити своє звинувачення особистою присягою із двома свідками».

↑ Фрагмент титульної сторінки Литовського статуту 1566 р.

Проаналізуйте тексти джерел 2–5 і дайте відповіді на запитання.

1. Яке з джерел свідчить про утвердження в Литві та Польщі єдиного шляхетського стану землевласників? **2.** Про що дізналися з джерела 3? **3.** Як відбувався суд над шляхтичами згідно з пунктами джерела 2? **4.** У якому з джерел засвідчено право недоторканності шляхетської особи та її майна? **5.** У якому з джерел утілено ідею зрівняння всіх представників шляхетського стану в правах? **6.** Яке з джерел узаконює кріпацтво на українських землях?

■ Перший литовський статут (1529) про суд над шляхтичем

2. «Постановляємо, що державці (молоді судді), яких нещодавно почали називати державцями, а раніше називалися вони тіунами, не повинні самі судити шляхтичів і бояр наших, але їх повинні судити воєводи і маршалки наші, земський і двірний, і старости. Проте якби шляхтичі та бояри наші самі з доброї волі захотіли постати перед судом державців, то вони мають право їх судити. При цьому, якби одна із сторін визнала вирок несправедливим, то вона може звернутися по захист до воєводи або старости, хто з них буде в якому повіті. Державці ж не повинні їм перешкоджати в цьому, але повинні допустити їх звернутися до того воєводи, у чиєму повіті вони будуть».

■ Другий литовський статут (1566) про судочинство над шляхтою

3. «Установляємо, що княжата і пани шляхту і кожного з лицарства нашого, які теж шляхту нашу в служінні у себе тримають, не мають самі про поштивість судити, крім нас; бо той суд нікому іншому не належить, тільки Господарю (королеві). А що стосується злодійства, вбивства та інших справ злочинних – те вільні будуть панове їх над ними, посадивши при собі шляхту, людей добрих, правосуддя чинити, і в чому би був хто судом покараний, тоді той за проступок свій терпіти і покараний має бути, навіть і смертю».

Другий литовський статут (1566) про шляхетські права

4. «Обіцяємо і хочемо навіки мати, аби пани наші, як духовні, так і світські, і всі інші урядники наші земські і двірні в цьому панстві нашому, Великому князівстві Литовському були на всяких посадах і у поштивості збережені, згідно з давнім звичаєм і кожний згідно знатності і місця свого. І що стосується підсудності і справ їх судових; у тому вони мають дотримуватися і виконувати, як нижче в цьому статуті є описано.

Установляємо, що усім станам шляхетського народу, як людям вільним, вільно є і буде маєтками своїми батьківськими, материнськими і яким-небудь іншим чином набутими розпоряджатися, згідно з потребою, волею і уподобаннями своїми, віддати, продати, дарувати, зоставити в борг, закласти, міняти».

Третій литовський статут (1588) про вольності шляхетські

5. «Хочемо і постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі, пани й уся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прабатьків наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого володіння держали і володіли, щоб їм такі маєтки, землі, людей вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати й володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові; хоч би і листів, тобто грамот і кріпосних документів ніяких не було... на вічні часи зберігати. А про таке добро і землі шляхетські аби сумнівів ніяких не було, вільно завжди з усіма прибутками, які б коли-небудь в їхніх землях отримувались, так і рудами усілякими і шахтами соляними зоставатися мають. А ми і нащадки наші перешкоджати їм на вічні часи вільного вживання не маємо».

Проаналізуйте текст джерела 6 і дайте відповіді на запитання. **1.** Про що ви довідалися з тексту джерела? Про які зміни в становищі селян свідчить документ? **2.** Які права шляхти закріплює цей документ? **3.** Що в тексті документа підтверджує найвищий статус шляхти в Речі Посполитій?

Третій литовський статут (1588) про втечу селян із панського маєтку

6. «Постановляємо, яка б слуга чи челядь власна або полонена втекла від княжат, панів або від якого шляхтича і прийшла до столичного нашого міста Віленського або до інших міст наших привілейованих чи непривілейованих, також до міст князівських, панських, духовних, то тих людей і слуг мають війти і бурмістри з міст наших, вислухавши попередньо докази панів їхніх, або за їхнім власним зізнанням, видати панам. А тих слуг і шляхетських людей, які, прийшовши до міст наших, осілість (тобто житло) мають і проживуть 10 років, міські урядники видавати не повинні. Але вони мають відкупитися згідно зі станом своїм. Так само проти втікачів мають чинити урядники міст, які не мають магдебурзького права. А ті міські урядники, які пере-

ховують і не хочуть слуг панам видавати, мають штраф заплатити у двадцять кіп грошей, а втікачі видані бути мають».

Проаналізуйте текст джерела 7 і дайте відповіді на запитання. **1.** Як джерело характеризує становище жінки в Речі Посполитій? **2.** Чи відрізнялися права жінок різних суспільних верств? Як? **3.** Поміркуйте, чи можемо ми говорити, що жінка в Речі Посполитій мала такі самі права, як і чоловік. Відповідь аргументуйте. **4.** Пригадайте, який документ регламентував становище жінок у Русі-Україні. Які права мали жінки в Русі-Україні? Порівняйте становище української жінки в часи Русі-України та Речі Посполитої.

■ З Другого (1566) та Третього (1588) литовських статутів про становище жінки

↑ Українська дівчина-шляхтянка. З альбому Ю. Глоговського

7. «Теж обіцяємо і наказуємо княгинь, пань, вдів, княжних, панянок, дівок-шляхтянок і жінок будь-якого іншого стану походження земського, як людей вільних, під вільним панування нашим господарським, зберігати їх при вольностях їх і силою ні за кого їх видавати заміж не маємо без волі їх, за кого захочуть, за того вільно піти...

...Кожний мешканець цього панства будь-якого стану, видаючи дочку свою заміж і даючи за нею придане, перш ніж дівку видати, має від зятя взяти запис під печаткою його і під печаткою людей добрих, яким він третю частину майна свого передає як *віно* (*подарунок нареченого при укладанні шлюбу, плата за наречену*), а становити воно має у два рази більше, ніж придане нареченої, а потім цей запис в книги земські записати має, такий порядок має бути в кожному разі дотриманий. А якби батько, видаючи дівку заміж, перед виданням її віна від зятя свого не одержав, така дівка після смерті мужа свого внесення втрачає, хоча б і велику суму за собою внесла.

...Після смерті мужа вдова отримує третю частину майна і своє придане, будучи вільна розпоряджатися власністю своєю. По смерті батька кожна дочка має отримати четверту частину маєтку.

...Уставуємо, яка б дівка або вдова, будучи стану шляхетського, маючи маєтки батьківські або материнські, пішла заміж за простого стану чоловіка, не шляхтича, така від всіх маєтків своїх, як батьківських, так і материнських, назавжди відлучається, але ті маєтки до родичів мають перейти, а після вдови – до дітей і теж до родичів її, а такі діти, як і родичі, будуть повинні такій дівці або вдові за ті маєтки її відкласти суму грошей згідно з рахунком статутовим або пополовині.

...Якби шляхтич за дружину собі не рівну взяв, такі жони і їх діти шляхецьких прав набути мають. Проте якби така жінка потім пішла за простого чоловіка, тоді поштивість шляхетську втрачає. А дітям, яких з першим чоловіком-шляхтичем мала, те шкодити не буде, за шляхтичів мають бути визнані».

§ 7 Вплив Реформації та Контрреформації на релігійну ситуацію в українських землях Речі Посполитої

ПРОВОКАЦІЯ

Проаналізуйте таблицю і доповніть її. Зробіть висновок про становище православної церкви в XVI ст.

Становище православної церкви в XVI ст.

Проблема / виклик	Наслідок
Станом на XVI ст. українські землі перебували у складі кількох країн	Православна церква в Україні не могла розраховувати на державну підтримку
Умови Люблінської унії проголошували рівність православ'я та католицизму	Рівності православ'я і католицизму не було досягнуто
Вища ієрархія Київської митрополії приділяла мало уваги підготовці духовенства та священнослужителів, освіті молоді в цілому – бракувало і навчальних закладів, і книжок	Серед священнослужителів виявилося мало осіб освічених, тямущих та відданих справі служіння Богу і церковній громаді Натомість католицька церква, яку підтримував польський уряд, через розгалужену мережу колегій і друкарень невпинно поширювала вплив на нові східні землі
Захоплений турками 1453 р. Константинополь не міг істотно впливати на православну церкву в Україні	
Проголошений у 1589 р. «Патріарх Московський та всієї Русі» не приховував намірів підкорити собі православну церкву Литви й України. Київські ієрархи не бажали йому підкорюватися	
У православній церкві діяла демократична традиція: ієрархів обирала громада, а король затверджував їх на посаді	Король став власною волею призначати очільників православної церкви. Вища церковна ієрархія стала залежною від світської влади

Проблема / виклик	Наслідок
Право патронату мали також магнати і шляхта у своїх володіннях – призначали та скидали священників без відома єпископів, самостійно розпоряджалися церковним і монастирським майном	Православні єпископи не отримали посад у сенаті, а духовенство, на відміну від католицького, сплачувало податки
21 лютого 1582 р. Папа Римський Григорій XIII оголосив про впровадження григоріанського календаря, або календаря нового стилю, замість старого, юліанського. Реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного. У XVI ст. воно становило 10 днів (у XIX ст. – 12, а у XXI ст. – 13)	Новий календар не сприйняли у східному християнському світі, наводячи насамперед богословські аргументи. Патріарх Константинопольський закликав церкви східного обряду дотримуватися старого (юліанського) календаря

ЗАУВАЖТЕ У цивільному вжитку юліанський календар на теренах України використовували до 15 лютого 1918 р. Тоді Мала Рада Української Центральної Ради затвердила закон, на виконання якого було запроваджено «новий», григоріанський календар. Днем, наступним за 15 лютого, ставало 1 березня. 1918 рік став останнім, який зустрічали у ніч з 13 на 14 січня. Дати за юліанським календарем стали іменувати «за старим стилем», а за григоріанським – «за новим».

Прочитайте тексти. Проаналізуйте їх за алгоритмом.

- ✓ Виділіть незрозумілі слова, якщо такі є. Знайдіть їхнє значення.
- ✓ Виділіть головну думку.
- ✓ Назвіть кілька прикладів впливу Реформації та Контрреформації на релігійну ситуацію в українських землях.
- ✓ Назвіть три речі, які здивували / сподобалися / не сподобалися.

■ Вплив Реформації на релігійну ситуацію в українських землях

Суспільне життя українських земель – невід'ємна частина загальноєвропейських ідей та рухів. Тому **Реформація** впливала на релігійну ситуацію в українських землях.

Реформаційний рух поклав початок новому напряму християнського вчення – **протестантизму**. Протестантська церква закликала до оновлення релігійного життя. Протестанти спрощували обрядовість, підносили особисту віру, проголошували свою незалежність від влади Папи Римського. Кількість

СЛОВНИК

Реформація – суспільно-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст., спрямований на реформування (оновлення) католицької церкви.

Протестантизм – один із трьох основних напрямів християнства (поряд із православ'ям і католицизмом), що сформувався в XVI ст. Висуває три основних принципи: спасіння через особисту віру, загальне священство (усі віряни мають проповідувати Біблію), абсолютний авторитет Біблії.

прихильників нового віровчення збільшувалася й у Речі Посполитій. У середині XVI ст. там було сформовано церковну організацію *кальвіністів*.

У 30–40-х роках XVI ст. кальвінізм поширився також і на українських землях, передусім на Волині. Там, як і на території Речі Посполитої, шляхта була невдоволена духовенством. Дедалі більшої популярності кальвінізм набирав тоді, коли його прибічниками ставали представники відомих родів – Вишневецькі, Сапіги, Ходкевичі, Потоцькі, Радзивілли. Відомо, що коштом князя Михайла Радзивілла в м. Несвіж (нині на території Білорусі) заснували друкарню, при якій діяв гурток кальвіністів.

Ця подія сколихнула представників православ'я. Вони й самі почали друкувати богословські твори. Дослідники вважають, що це сприяло зародженню нової української літературної мови. Супутницею протестантизму була ідея перекладу Святого Письма національними мовами та використання живої мови в богослужінні. Справжнім інтелектуальним зрушенням стала поява в XVI ст. перекладів Святого Письма староукраїнською мовою. Найвідомішим із них є *Пересопницьке Євангеліє* (1556–1561).

Серед українців кальвінізм був не дуже поширений. Під час Козацької революції під проводом Богдана Хмельницького деякі представники вищих верств сповідували кальвінізм. Про це писав французький дипломат П'єр Шевальє у книзі «Історія війни козаків проти Польщі».

Вплив Контрреформації на релігійну ситуацію на українських теренах Речі Посполитої

Реакцією на Реформацію стала **Контрреформація**, яка мала на меті реформувати церкву під егідою Папи Римського. Постало кілька ідей реформи. Одна з них – наблизити католицьку церкву до реформаційних поглядів. Інша полягала в категоричному запереченні віровчень, народжених Реформацією. Їх оголошували єретичними і закликали фізично знищувати їхніх прихильників. Друга позиція перемогла, але водночас активно запроваджували й виважені методи впливу. Насамперед відкривали власні школи, розвивали книговидання, надавали особливого значення проповіді тощо.

↑ Храм святих апостолів Петра й Павла у Львові. 1610–1630 рр. Сучасне фото

У 1534 р. заснували орден **єзуїтів**, який у 1540 р. затвердив Папа Римський. Єзуїти згуртували великі інтелектуальні сили

Київська православна митрополія

Межі та центри єпархій

Монастирі

Церковні братства

Берестейський церковний собор (жовтень 1596 р.), утворення унійної (греко-католицької) церкви

Православні єпархії, що прийняли унію

Вільно — Кафедра Київського греко-католицького митрополита

КИЇВ — Відновлення Київської православної митрополії (1620); єпархії, що почали діяти в 1620–1633 рр.

Перехід в унію закарпатських українців (1646/1712)

Райони поширення католицтва на теренах Речі Посполитої

Єпархії Львівської католицької архиєпископії

Райони з мішаним віросповіданням

Початок діяльності єзуїтів на українських зе́млях (1575)

Райони поширення протестантизму

Осередки протестантизму на українських землях

Кордони сучасної України

Церковне життя в українських землях у XVI – першій третині XVII ст.

навколо мети оновлення католицької церкви.

Із 60-х років XVI ст. єзуїти з'явилися в Польщі. У середині XVII ст. у Речі Посполитій діяло 32 єзуїтські колегії, з них 13 – на українських землях. У 1575 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (нині – Польща), а незабаром колегії з'явились у Львові, Перемишлі, Кам'янці, Луцьку, Острозі. Перші три згодом перетворилися на заклади вищого типу. У 80-х роках XVI ст. у Львові вже функціонував невеличкий дерев'яний єзуїтський костел. У 1610–1630 рр. єзуїти збудували у Львові великий кам'яний костел – храм святих апостолів Петра і Павла у стилі раннього бароко.

Утілюючи в життя потужну освітню програму, єзуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Завдяки високому рівню освіти єзуїтських навчальних закладів багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західноєвропейських університетах. Проте платою за освіченість часто ставало зречення православної віри.

СЛОВНИК

Контрреформація – рух за оновлення та реформування католицької церкви, очолюваний Папою Римським. Виник як реакція на Реформацію.

Єзуїти – члени католицького чернечого ордену, що проводили місіонерську діяльність. Вони створили розгалужену мережу навчальних закладів. Єзуїтам притаманні сувора централізація, дисципліна, беззастережне підкорення Папі Римському.

Церковні братства – національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан. Їх створювали навколо парафіяльних церков, використовуючи цехову організаційну структуру.

Ставропігія – право підпорядковуватися не місцевим єпископам, а безпосередньо патріархові. Братства, які мали таке право, називали ставропігійними.

Прочитайте текст і проаналізуйте таблицю, розміщену після нього. Виділіть причини й наслідки виникнення православних братств.

Православні братства

Діяльність православних **братств** стала проявом реформаційних ідей в українському суспільстві. Перші православні братства виникли *в середині XV ст. у Львові.*

Найавторитетніше братство – Львівське Успенське (80-ті роки XVI ст.). У 1586 р. Патріарх Антіохійський Йоаким затвердив статут Львівського братства. Статут надав йому право зверхності над іншими братствами та

↑ Привілей Львівському братству Патріарха Антіохійського Йоакима

контролю за духовенством, зокрема єпископами. Львівське братство також отримало від нього **ставропігію.**

Чим займалися братства?	Доброчинністю: допомагали братчикам, які опинилися у скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. За сприяння Львівського Успенського братства у Львові постав ансамбль Успенської церкви, що належить до найкращих в Україні пам'яток ренесансної архітектури
Як фінансувалися братства?	За рахунок внесків їхніх членів, прибутків від нерухомого майна, відсотків від позик
Як впливали на розвиток освіти?	Відкривали бібліотеки та школи. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні діяло близько 30 братських шкіл, у яких діти православних здобували середню освіту
Як впливали на становище церкви?	Виступали проти зловживань вищого духовенства та збагачення церкви, стежили за ретельним виконанням священниками їхніх обов'язків тощо

Проаналізуйте карту на с. 66 і дайте відповіді на запитання. **1.** На яких теренах Речі Посполитої було поширене православ'я, а на яких католицизм? **2.** Про що свідчить співвідношення території поширення цих напрямів християнства?

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей на запропоновані теми.

- ✓ Поява православних братств як прояв реформаційних ідей в українському суспільстві.
- ✓ Діяльність православних братств як елементів широкого самоврядування.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу пояснити причини і приводи, результати й наслідки впливу Реформації та Контрреформації на релігійну ситуацію в українських землях Речі Посполитої			
Я можу схарактеризувати релігійне життя в українських землях у XVI – першій половині XVII ст.			
Я можу пояснити залежність історичних подій, явищ і процесів від панівних суспільних ідей			
Я можу описати, проаналізувати, оцінити різні інтерпретації історичних подій, явищ, процесів			
Я можу описати, проаналізувати, оцінити різні інтерпретації діяльності історичних осіб			

1595 — Подорож І. Потія та К. Терлецького до Папи Римського

1596 — Православний та уніатський собори в Бересті. Утворення греко-католицької церкви

1599 — Діяльність уніатського митрополита І. Потія

1613 — Діяльність уніатського митрополита Й. В. Рутського

1615 — Заснування Київського братства та школи при ньому. Початок діяльності друкарні Києво-Печерського монастиря

1620 — Відновлення вищої православної ієрархії. Обрання православним митрополитом Й. Борецького

1632 — Затвердження «Пунктів для заспокоєння руського народу». Визнання законності існування в Речі Посполитій православної церкви

1637 — Діяльність уніатського митрополита Й. В. Рутського

1647 — Діяльність П. Могили

§8 Берестейська церковна унія. Православна церква в першій половині XVII ст.

ПРОВОКАЦІЯ

Проаналізуйте хмару слів. Назвіть передумови виникнення ідеї об'єднання православної та католицької церков.

Представники королівського двору
Представники польської католицької церкви
Ідея унії
Ватикан
Православні священники
Криза православної церкви
Реформаційні та контрреформаційні рухи
Прагнення оновити церкву
Таємні переговори
Українські можновладці

ПРАКТИКА

Прочитайте текст і проаналізуйте таблицю. Зробіть висновок про те, як представники різних кіл реагували на унію.

На шляху до унії православної та католицької церков

↑ Кирило Терлецький. Копія з портрета. 1607 р.

Серед представників православної церкви переконаними прихильниками унії були єпископи Іпатій Потій і Кирило Терлецький. Наприкінці 1595 р. відбулася їхня зустріч із Папою Римським Климентом VIII та офіційна церемонія з'єднання єпископів із католицькою церквою. Проте згідно з демократичними традиціями православ'я остаточне рішення щодо унії мав ухвалити церковний собор.

Представники групи	Позиція щодо унії
Православні українці й українки	Через унію з римо-католицькою церквою сподівалися досягти єдності українського народу завдяки рівності обох церков у правах. Сподівалися, що унія розв'яже проблему підпорядкування православної церкви на українських теренах завдяки зверхності Папи Римського
Вищі православні ієрархи	Не хотіли втратити авторитет через надмірний вплив братств у справі оновлення православної церкви. Тож в унії вбачали можливість позбутися опіки братств. Унія мала утримати в лоні церкви вірян, адже випадки переходу в протестантизм та католицизм частішали. Окрім того, прагнули посилення політичного впливу, сподіваючись на обіцяні місця в сенаті Речі Посполитої нарівні з католиками
Король Речі Посполитої	Убачав в унії засіб об'єднання всіх прошарків суспільства та духовенства, зміцнення держави й королівської влади
Польські можновладці	Не потребували сильної православної церкви, рівної у правах із католицькою. Тому унію церков тлумачили як навернення до католицизму

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іпатій Потій (1541–1613) – унійний митрополит Київський, письменник-полеміст. Походив із православного шляхетського роду. Сповідував кальвінізм, потім повернувся до православ'я. Згодом підтримав ідею унійної церкви. Ставши митрополитом, активно обстоював греко-католицьку церкву.

У трактаті 1577 р. «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» проповідник єзуїт Петро Скарга переконував читачів, що істинною є лише одна церква – римо-католицька, тож найкориснішим було б «відкинути помилки греків та об'єднатися з осердям істинної віри». Таке тлумачення унії католиками викликало у православних обурення. Згодом прихильників об'єднання поменшало, його почали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь В.-К. Острозький.

СЛОВНИК

Унійна (греко-католицька) церква – церква, утворена внаслідок об'єднання Київської митрополії з католицькою церквою на соборі в Бересті 1596 р. Підпорядковується Папі Римському, визнає всі догмати католицизму та зберігає православну обрядовість.

Прочитайте текст. Потім зіграйте у гру. Об'єднайтеся у дві групи. Перша група представлятиме думку прихильників унії, друга – її противників. У групах призначте одне одному ролі. Наприклад, у групі противників унії – В.-К. Острозького. Влаштуйте переговори між групами. Ваша мета – переконати опонента. Обговоріть результат перемовин.

Два собори в Бересті

Юридичне оформлення унії мало відбутися на соборі в Бересті (нині м. Брест у Білорусі). Його скликав король Речі Посполитої Сигізмунд III у жовтні *1596 р.* До собору готувалися не лише прихильники унії, а і її противники, яких із кожним днем більшало. Заперечували унію братства та монастирі. Чужою вона була також для більшості шляхти й містян. Не підтримувало її й селянство. Антиунійну боротьбу очолював князь В.-К. Острозький. В одному зі своїх послань, написаному ще до римської подорожі єпископів, князь заявив про готовність залучити для боротьби проти унії 15–20-тисячне військо. Численні протести православних свідчили, що про добровільне з'єднання церков годі й думати. Проте вірні своєму слову перед Папою Римським ініціатори унії не хотіли поступатися.

Таким чином одночасно в Бересті відбувалося *два* собори. *Перший* – прихильників унії на чолі з королем, митрополитом Київським і Галицьким *М. Рагозою* та православними єпископами. *Другий* – противників унії на чолі з *В.-К. Острозьким*, архімандритом Києво-Печерського монастиря, представником Патріарха Константинопольського. Останній, згідно з рішенням собору східних патріархів, мав першість над митрополитами та православним духовенством. Для участі в Берестейському соборі прибув також представник Патріарха Александрійського. Щоправда, авторитет високих східних церковних діячів міг вплинути на перебіг подій лише

↑ Руїни церкви Св. Миколая в 1840 р. Місце проголошення Берестейської унії. Художник М. Залеський

за умови спільного собору. Спеціальним універсалом король заборонив іноземцям брати участь у соборі. Тож, не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, обидві сторони 8 жовтня розпочали власні окремі собори.

Православні зібралися в палаці, де зупинився В.-К. Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві Св. Миколая. Саме в ній було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков. У таких умовах було утворено **греко-католицьку (унійну, уніатську) церкву.**

За результатами соборів обидві сторони відлучили одна одну від церкви та звернулися до польського короля по підтримку. *Король Сигізмунд III підтримав унію* і визнав чинними ухвали собору, що відбувся в церкві Св. Миколая. *Греко-католицьке духовенство, як і католицьке, було звільнене від сплати податків та виконання повинностей. Уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті. Проте цю домовленість так і не було втілено в життя.*

Що ж до православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, була позбавлена проводу. Розпочалася тривала боротьба між уніатською та православною церквами. Важливу роль у цьому протистоянні відіграло козацтво, яке долучилося до боротьби за відновлення вищої православної ієрархії.

Проаналізуйте інфографіку і дайте відповіді на запитання. **1.** Кому підпорядковувалася унійна церква? **2.** Що взяла від православ'я, а що – від католицизму? **3.** Яку мову богослужінь визнавали?

	ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (Київська митрополія)	ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА	КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
Підпорядкування	Патріархові Константинопольському	Папі Римському	
Обряд	Східний		Західний
Календар	Юліанський		Григоріанський
Мова богослужіння	Церковнослов'янська		Латинська
Права духовенства	Біле духовенство зберігає право на шлюб		Духовенство не має права на шлюб
Віровчення	Не визнає догмат про чистилище; Бог Дух Святий походить тільки від Бога Отця	Визнає догмат про чистилище; Бог Дух Святий походить від Бога Отця та Бога Сина	

Роздивіться фотографії екстер'єру та інтер'єру собору. Визначте, до якої християнської конфесії належить зображений храм.

➔ Собор Святого Воскресіння. XVIII ст. Івано-Франківськ. Фото А. Макаревич. Червень 2024 р.

Проаналізуйте текст. Що вам відомо про становище греко-католицької церкви сьогодні? З відкритих джерел дізнайтеся більше.

Становище греко-католицької церкви наприкінці XVII ст.

Не отримала обіцяних прав	Не було досягнуто рівності церков	Більшість українського населення не розуміла унійну церкву
Влада Речі Посполитої підтримувала уніатів у боротьбі проти православної церкви	Уніатська і православна церкви не дійшли єдності в майнових питаннях	Унійним митрополитом після М. Рагози став І. Потій, який діяв здебільшого силовими методами в боротьбі за унію
Наступний унійний митрополит Й. В. Рутський намагався порозумітися з православними	Й. В. Рутський здійснив реформу уніатського чернецтва, яке було об'єднане в один орден – василіанський	Василіани – члени ордену святого Василія Великого, провідного чернечого ордену Української греко-католицької церкви. На початку XVII ст. василіанські монастирі були об'єднані в єдину організацію

Полемічна література

Прочитайте текст і вставте пропущені слова, користуючись довідкою. Виділіть головну думку тексту. Запишіть її.

СЛОВНИК

Полемічна література – писемні пам'ятки, що відображають політичну боротьбу між православ'ям, з одного боку, та іншими релігійними напрямами й течіями – з іншого.

Довідка: *Русі-України, літературу, пам'яток, полемічна, опубліковані, об'єднання, трактатів, православної, оповідання, потерпали.*

У другій половині XVI ст. відбулися культурні зрушення, що охопили насамперед українську _____. Вона увібрала в себе найкращі традиції літератури _____та ідеї Відродження й Реформа-

ції. Найяскравішою сторінкою тогочасного літературного життя стала _____ література.

До сьогодні збереглося близько 200 _____ полемічної літератури представників різних таборів – православних, католиків, уніатів. Найбільша полеміка розгорнулася навколо ідеї _____ церков – між прибічниками та противниками унії. Один із найвидатніших православних письменників-полемістів, праці якого були _____ за життя, – *Герасим Смотрицький*. Йому перу належать кілька блискучих полемічних _____, зокрема твір «Ключ царства небесного...», надрукований 1587 р. в Острозі. Автор висміював Папу Римського та єзуїтів, обстоював право українського народу на православну віру. Своєю чергою, пристрасний полеміст єзуїт *Петро Скарга* у книзі «На захист Берестейської унії» (1597) захищав об'єднання католицької та _____ церков, доводив благотворність цього історичного акту для православних.

Видатною пам'яткою полемічної літератури є «Тренос» («Плач»). Його 1610 р. створив *Мелетій Смотрицький*. Цей твір, написаний польською мовою, розкривав становище православних українців та білорусів, які _____ від національно-релігійних утисків. «Тренос» скомпоновано як плач Церкви-України, покинутої та зневаженої власними дітьми.

Винятковою самобутністю відзначалися твори українського полеміста православного табору *Івана Вишенського*. У творі «Послання до єпископів» автор критикував суспільний лад Речі Посполитої, виступав проти покатоличення й _____ українського народу.

✷Розгляньте портрет меценатки Галшки Гулевичівни. **1.** Які зображення становлять тло портрета? Як ви гадаєте чому? **2.** Які алегоричні образи використано в картині? Прочитайте текст. Виділіть у кожному абзаці основну думку.

Відновлення вищої православної ієрархії

Після Берестейської унії становище православної церкви погіршилося. Уряд Речі Посполитої і католицька церква її не визнавали. Проте більшість українського населення й надалі сповідували православ'я. Боротьбу за відновлення прав православної церкви очолили братства за підтримки козацтва. Козаки допомагали братствам і православній церкві коштами, а також військовою силою. Наприклад, 1610 р. православне духовенство Києва звернулося до козаків із проханням покласти край сваволі священників-уніатів, які не дозволяли православним служити в Софійському соборі.

↑ Галшка Гулевичівна. Художник В. Кравченко. 1997 р.

За підтримки козацтва та меценатки *Єлизавети (Галики) Гулевичівни*, яка заповіла на заснування монастиря та школи власні маєтності, у 1615 р. в Києві постав *Богоявленський монастир*. Наступного року при монастирі було засноване Богоявленське братство. Особливої сили й політичної ваги братству надав вступ до нього гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорозьким. Завдяки цьому воно перетворилося на могутній осередок національно-визвольного й культурного руху. Цей акт засвідчив, що козацтво брало православну віру під свій захист та опіку.

Саме за ініціативи братства та сприяння козацтва *у 1620 р. поновили вищу православну церковну ієрархію* без згоди Речі Посполитої. Підтримав ідею П. Конашевич-Сагайдачний. Гетьман разом із козаками скористався подорожжю з Москви Патріарха Єрусалимського Феофана III. Його урочисто зустріли братчики, духовенство та козаки. Патріарх об'їхав навколишні монастирі. У Києво-Печерському монастирі скликали з'їзд, учасники якого звернулися до Феофана з проханням висвятити православних ієрархів. Проте патріарх вагався, і лише в жовтні 1620 р. таємно висвятив на Київську митрополію Йова (Івана) Борецького, на Полоцьку архієпископію – *Мелетія Смотрицького* та ще кількох православних ієрархів. Таємне висвячення митрополита не розв'язувало проблеми відновлення православної ієрархії. За тогочасними законами лише король міг затвердити ієрархів на їхніх посадах. Польська влада була невдоволена такими діями й розгорнула репресії проти православних.

1632 р. наступним польським королем став Владислав IV. Він підписав *«Пункти для заспокоєння руського народу»*. За ними українцям та білорусам повертали втрачені після Берестейської унії права. За православними визнавали право обирати свого митрополита та єпископів, визначали умови розв'язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо. Було визнано право обирати чотирьох православних єпископів – львівського, перемишльського, луцького і мстиславського. Незабаром наступника Й. Борецького Ісаю Копинського, якого не визнавала влада, усунули, а митрополитом обрали *Петра Могилу*.

Заходи Петра Могили

Поліпшенню становища церкви, за задумом П. Могили, мало сприяти налагодження суворої дисципліни серед священників і ченців. Було запроваджено постійний нагляд за духовенством, за порядком богослужінь тощо. До обов'язків священника було додано проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян.

↑ Собор Святої Софії в Києві після реставрації П. Могили. Художник А. ван Вестерфельд. 1651 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Петро Могила (1596–1647) – народився в сім'ї молдовського господаря Симеона та угорської князівни Маргарет. Навчався у Львівській братській школі та Замойській академії, слухав лекції в університетах Західної Європи. Служив у польському війську, брав участь у битві під Хотином (1621). Згодом постригся в ченці. З 1627 р. – архімандрит Києво-Печерського монастиря, у 1632–1647 рр. – митрополит Київський і Галицький. Активний борець з уніатством. Добився у польського короля легалізації православної церкви в Україні. За його участю створено Київський колегіум. Канонізований Православною церквою України.

Серйозною перешкодою для підвищення авторитету церкви залишалося право магнатів втручатися в церковні справи на території своїх маєтків. П. Могила докладав зусиль, щоб обмежити це право. Він також прагнув піднести роль митрополита. Було створено і схвалено всіма патріархами «Православне сповідання віри» – стислий виклад основних положень православ'я.

Заходи митрополита передбачали збільшення кількості й оновлення змісту церковних книжок. Основним осередком книговидання стала друкарня Києво-Печерського монастиря. У 1646 р. у ній було видано надзвичайно важливу богослужбову книгу, автором якої був П. Могила, – *«Требник»*. У ньому містилися тексти молитов і священнодійств, що стосуються здійснення священником таїнств і певних богослужінь – треб. Ідеться про хрещення, молебні, відспівування померлих, освячення житла, плодів тощо. У творі П. Могила вживає багато українських слів, а окремі частини «Требника» написано книжною українською мовою. Це сприяло українізації богослужіння, а сама служба ставала зрозумілішою для простолюду.

Клопотаннями П. Могили церкві повертали майно й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, Десятинну церкву, церкву Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького монастиря та багато інших. За його часів було наведено лад у печерах Києво-Печерського монастиря та канонізовано його угодників.

Для розв'язання поточних проблем єпархій та митрополії було відновлено традицію скликання соборів. Суперечності між духовенством мала вирішувати спеціально створена церковна судова установа – митрополича консисторія.

Діяльність П. Могили стала визначальною для подальшого розвитку церковного, культурного, національного та суспільного життя нашого народу.

Проаналізуйте текст джерела і дайте відповіді на запитання.

1. Які заходи передували утвердженню П. Могили на митрополичій кафедрі?

2. Доведіть, що П. Могила одразу проявив себе як владний і рішучий ієрарх церкви.

3. Як би ви сприйняли приїзд митрополита, мешкаючи в тогочасному Києві?

4. Зверніть увагу на особливості тогочасної української мови. Чи всі слова вам зрозумілі? За потреби скористайтеся словником.

«Могила був обережнійший. Він теж мусїв здобути силоміць свою катедральну церку – св. Софію, що була в руках унїатів. Але се зробили його люде наперед, а Могила приїхав на готове. Се було в звичаях того часу, і серед православних тільки збільшило славу Могили як чоловіка, що вміє сильно постояти за добро православної церкви, і за се пробачили йому навіть суворе поступованнє з попереднім митрополитом Копинським, що не хотїв добровільно уступитися перед Могилою, вважаючи його лядським прислужником. Та мусїв.

Кияне, духовенство, доохрестна шляхта українська радісно витали Могилу, стрічами, промовами, віршами й школярськими ораціями. У його особі святкували свою першу національну побіду по стількох лїтах смутку, неволї й пониженння».

М. Грушевський. «Ілюстрована історія України». 1913 р.

↑ Портрет Петра Могили на фресці церкви Спаса на Берестові в Києві

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей чи влаштуйте обговорення.

✓ Чи можна розглядати Берестейську унію як спробу православних ієрархів реформувати православну церкву в дусі європейських культурно-релігійних процесів?

✓ Історичний портрет (на вибір): Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Іпатій Потій.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу пояснити причини і приводи, результати й наслідки Берестейської унії			
Я вмію доцільно використовувати відповідні поняття і терміни, що стосуються теми			
Я можу пояснити значення релігійної полеміки між православними й уніатами для релігійного та культурного життя			
Я можу схарактеризувати релігійне життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.			
Я вмію встановлювати взаємозв'язок між подіями, явищами і вчинками історичних діячів			
Я можу висловити обґрунтовані судження щодо ролі особи в минулому та сучасності			

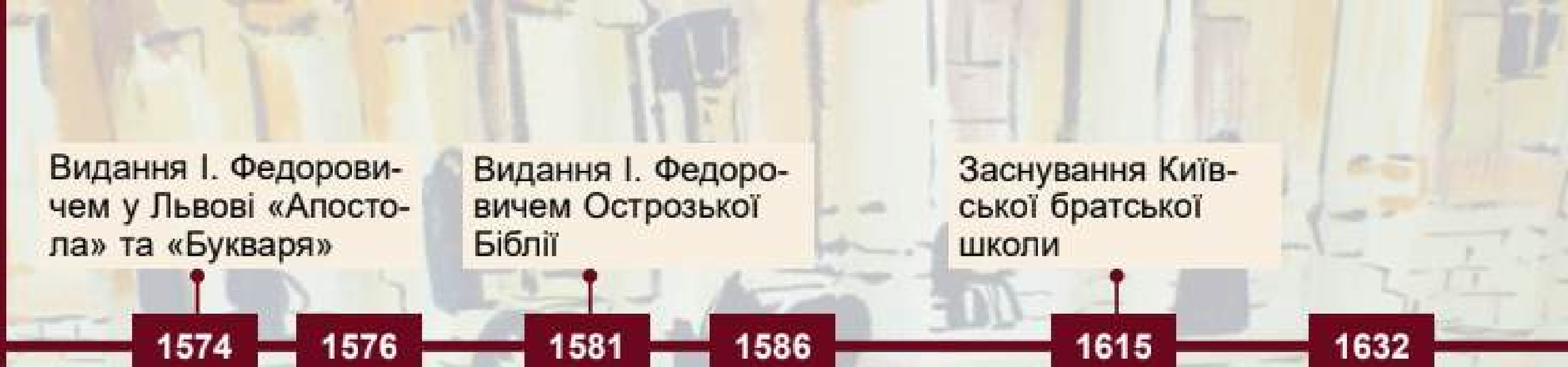

§ 9 Розвиток освіти та книгодрукування на землях України

ПРОВОКАЦІЯ

Пригадайте разом, що ви вже знаєте про розвиток освіти і створення книг на теренах України в попередні періоди. Запишіть ваші відповіді. Після опрацювання параграфа проаналізуйте, як змінився стан освіти, як вплинула на це поява книгодрукування.

ПРАКТИКА

Поміркуйте, як розгортання реформаційного руху впливало на розвиток освіти в українських землях. Висловіть припущення, обговоріть їх. Прочитайте текст нижче. Підтвердіть або спростуйте висловлені припущення.

Поява протестантських та єзуїтських шкіл

Розгортання реформаційного руху зумовило появу *протестантських шкіл*, зокрема в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику. Для поширення католицизму власні школи та колегіуми створювали *єзуїти*. Протягом 30–40-х років XVII ст. вони відкрили мережу колегій у всіх визначних культурних центрах Речі Посполитої. У єзуїтських навчальних закладах працювали вчителі високого рівня. Навчання там було безкоштовним, тож серед учнів не бракувало й вихідців із соціальних низів. Проте особливу увагу приділяли дітям із заможних родин, сподіваючись на щедрі пожертви в розвиток освіти. Навчальний процес у єзуїтських закладах освіти був чітко регламентований і систематизований на зразок Західної Європи. Викладали «сім вільних наук», мовою викладання була латина. Через брак власних навчальних закладів українці мусили віддавати дітей до цих шкіл. Дуже часто це призводило до втрати релігійної та національної ідентичності.

Розгортання мережі єзуїтських колегіумів спонукало українців до оновлення власної системи освіти.

Проаналізуйте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Чим зумовлена така оцінка діяльності ордену єзуїтів? **2.** Які емоції, на вашу думку, переживає автор тексту? Чим вони спровоковані? Свою думку обґрунтуйте.

«Аж ти віддав синка свого до тієї... школи. Аж вони там твого синка русинка... ошукали... Ось вже й на віру свою святу правдиву яко пес щекає, і на тебе, отця, і на матір на свою, і на весь рід свій, і віри, і мови своєї многославної святої відрікається...».

З листа волинського шляхтича. 20-ті роки XVII ст.

Прочитайте текст. Виділіть головну думку кожного абзацу. Складіть план тексту. За цим планом розкрийте тему створення і розвитку освітньо-культурного осередку в Острозі.

Освітньо-культурний осередок в Острозі

У 1574 р. «некоронований король Русі» Василь-Костянтин Острозький переніс із Дубна в Острог адміністрацію своїх володінь. Відтоді Острог поступово ставав *культурно-освітнім осередком.*

Головну мету діяльності князь убачав у відродженні української культури на засадах православ'я. В острозькому осередку з ініціативи і за сприяння самого В.-К. Острозького розвивалися різні мистецтва, наука й освіта. Князі Острозькі гуртували навколо себе вчених та діячів культури.

1576 р. Острозькі власним коштом заснували науково-видавничий заклад, щоб уперше надрукувати Біблію церковнослов'янською мовою. Це видання мало піднести статус церковнослов'янської мови на рівень з латиною, грецькою, гебрейською. Робота тривала кілька років. Текст Святого Письма ретельно досліджували, звіряли з іншими, виданими раніше іншими мовами. Зрештою в 1581 р. світ побачив Острозьку Біблію церковнослов'янською мовою. Надрукував її Іван Федорович. Висока якість друку, оформлення й вивірений текст роблять цю

↑ Титульна сторінка Острозької Біблії. 1581 р.

↑ Острозька Біблія. Художник А. Орльонов. 2013 р.

книгу шедевром книгодрукування. Примірники Біблії придбали королівські бібліотеки Франції та Швеції. В Острозі І. Федорович також надрукував у 1578 р. «Буквар».

Острозька друкарня працювала до 1612 р. За цей час там видали чимало богословських книг, а також твори членів наукового гуртка. Вчені перекладали книги, шукали помилки в тексті та виправляли їх.

У XV–XVI ст. товариства вчених іменували «академіями». **«Академіями»** називали й школи, які працювали при цих товариствах.

СЛОВНИК

Слов'яно-греко-латинська школа – навчальний заклад нового типу, у якому навчальний процес передбачав, окрім вивчення «семи вільних наук», опанування церковнослов'янської, грецької та латинської мов. Такий тип навчальних закладів з'явився на теренах України в 1576 р. в Острозі.

Академія – навчальний заклад вищого типу, у якому навчальний процес був заснований на вивченні «семи вільних наук» та обов'язкового курсу богослов'я.

Колегія – назва деяких закритих середніх і вищих навчальних закладів у Західній Європі та Україні.

В Острозі постала своя школа, яка здійснила революцію в тодішній системі руської (української) освіти. Острозька **колегія** стала першим православним навчальним закладом, у якому впровадили вивчення «семи вільних наук». Це були граматика (вивчення структури мови і правил побудови речень), риторика (наука про мистецтво переконання і впливу через мову), поетика (аналіз і теорія поетичної творчості), арифметика, геометрія, астрономія, музика. Окрім того, там вивчали латину, грецьку, церковнослов'янську мови. Саме тому цей заклад називали **слов'яно-греко-латинською школою.** Навчальна програма Острозької школи передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Тож це була перша вища школа в Україні та у східнослов'янських землях. В Острозі працювали не лише русини-українці, а й литовці, білоруси, греки, поляки тощо.

Меценаткою школи в Острозі стала племінниця В.-К. Острозького Єлизавета (Галшка) Острозька. Галшка Острозька заповіла 6 тисяч кіп литовських грошей на розвиток шпиталю й православної академії, яку В.-К. Острозький планував відкрити. Тож внесок Галшки Острозької у відкриття школи в Острозі став вирішальним.

Серед вихованців Острозької академії було чимало видатних особистостей: Й. Борецький, П. Конашевич-Сагайдачний, Максим і Степан Смотрицькі – сини Г. Смотрицького. Максим (Мелетій) став знаним ученим, письменником, церковним діячем, Степан залишився священником в Острозі, працював на ниві освіти. Освітянські й виховні ідеї Острозької академії підхопили братства.

На жаль, після смерті К. Острозького академія відчутно занепала. А коли Острог перейшов до його онуки – ревної католички, школу

↑ Єлизавета Острозька. Поштова марка. 2015 р.

реорганізували в єзуїтську колегію. Однак за час існування академію закінчили близько 500 осіб, які стали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками.

Прочитайте текст про братські школи. Придумайте щонайменше 5–7 запитань до тексту, поставте їх одне одному.

Братські школи

Перша братська школа з'явилася в 1586 р. у Львові завдяки зусиллям найвпливовіших та найініціативніших братчиків. Виховання в ній мало церковний, проте, порівняно з Острозькою академією, більш демократичний характер. Навчання проводили *тогочасною українською мовою*. Учні вивчали «вільні науки», церковнослов'янську та грецьку мови. Старші учні школи мали право проповідувати в церквах. До навчання у Львівській братській школі допускали дітей усіх станів. Утримували школу коштом братства. Невелику плату за навчання брали з батьків учнів лише «згідно з можливостями кожного». Діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

Ректорами й викладачами школи стали грецький архієпископ Арсеній Еласонський, брати Стефан та Лаврентій Зизанії, майбутній митрополит Йов Борецький та інші відомі діячі культури й церкви. Шкільне життя було організоване відповідно до затвердженого в 1586 р. «Порядку шкільного».

Незабаром братські школи почали створювати скрізь в Україні. За аналогією із Львівською школою і під керівництвом її педагогів і вихованців виникли братські школи в Галичі, Луцьку, Вінниці, Немирові та інших містах.

Культурно-освітній і громадсько-політичний братський рух поступово поширився із заходу на схід. У 1599 р. до Києво-Печерського монастиря прибув Єлисей Плетенецький. Ставши архімандритом, він придбав друкарню та почав збирати навколо себе культурно-освітній гурток.

У Києві братська школа заснована в 1615 р. Першим її ректором був вихованець Львівської школи Й. Борецький. До навчання в ній допускали представників усіх станів: міщан, козаків, дрібної шляхти, нижчого духовенства. Братчики запозичували деякі елементи західноєвропейської системи освіти – диспути, декламації, постановки приурочених до церковних свят драматичних сцен на біблійні сюжети тощо. Так вони намагалися надавати всім цим елементам українського культурного забарвлення.

↑ Бурсаки на Подолі, XVII ст. Фрагмент розпису на Поштовій площі «Тисячолітня історія України в ста метрах – художники України за Музей на Поштовій площі». 2019 р.

Учителі братських шкіл (дидаскали), студенти (спудеї) та учні початкових класів (бурсаки) подорожували містами й селами України. Часом вони поширювали ідеї боротьби проти уніатства й католицизму.

Крім братських шкіл, в Україні й надалі існували при церквах у селах та слободах численні початкові парафіяльні школи, де навчалися грамоти діти селян і козаків.

Прочитайте тексти про книговидання та розвиток української мови. Виконайте завдання на вибір. **1.** Укладіть кросворд. **2.** Створіть ребус. **3.** Виконайте інтерактивну вправу: https://wordwall.net/uk/resource/75149245/.

Книговидання

Піднесення освіти стимулювало появу та поширення на українських теренах *книговидання*. Адже без книжок школи не могли існувати. Ось чому разом із навчальними закладами створювали й друкарні, зокрема в Острозі, Львові, Києві. Появі книговидання в Україні сприяла діяльність Івана Федоровича. Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х років XVI ст. прибув до Львова. У створеній за допомогою меценатів друкарні 1574 р. І. Федорович надрукував «Апостол». Книга вийшла накладом близько 1000 примірників. З них збереглися 90. Того самого року він видав перший український друкований підручник для навчання грамоти – «Буквар». Збереглося два примірники львівського «Букваря»: у бібліотеці Гарвардського університету (США) і Британській бібліотеці в Лондоні.

З-поміж перших друкованих українських книжок були *граматики* – підручники для вивчення мов. У 1591 р. у друкарні Львівського братства було надруковано «Адельфотес» – підручник грецької мови для слов'ян. Його уклали викладачі й учні Львівської братської школи за участю її першого ректора.

Львівський «Буквар». 1574 р.

Друкарська марка І. Федоровича з гербом Львова з «Апостола». 1574 р.

Слава автора першої граматики церковнослов'янської мови у східнослов'янських землях належить українському вченому *Лаврентію Зизанію*. Книжку «Граматика словенська» він видрукував у Вільно 1596 р. Л. Зизаній був також автором «Лексиса» – першого українського друкованого словника, де понад тисячу церковнослов'янських слів перекладено староукраїнською літературною мовою. У 1619 р. у тому ж Вільно вийшла друком *«Граматика слов'янська» Мелетія Смотрицького.* За цим підручником близько 150 років (до кінця XVIII ст.) навчалися мови учні українських, білоруських, болгарських, російських, сербських та інших православних шкіл.

ГРАММАТІКИ
Славе́нскиѧ пра́вилное
Сѵ́нтагма́,
Пѵтемѣ́шествованіемъ Многогрѣшнаго Мніха
Меле́тіѧ Смотри́скаго, въ
Коегождаи Бра́тствѣ Цр҃коѵнаго
Ви́ленскаго, при хра́мѣ всѣ
стыѧ Пречи́стыѧ Богоро́дицы Дх҃а
нагда́ннаѧ грамматі́ческаго ѡ҃бы
ка́нныѧ и пріѧ́тыѧ:
Ѧ҆ко ѿ ѻ҆снѡ́ванныѧ Бг҃ѡ Слове́сѵ҃.
Пра́вилъ Апо́лскій пре́стол
ѧ҆ко кни́га Бо́жіѧ Константі́нопо
ли́ска Ц҃ркве Восто́чнѣмъ Па
тріа́рхѣ Г҃ѡ ѻ҆ц҃ѹ Тимоѳе́ю.
Ви́ленскомѹ Коегождаю пред
стателствѹ҆ю҆щѹ Г҃ѡ
ѻ҆ц҃ѹ Леѻ́нтію Ка́рповичѹ
Архі́мандрітѹ.
ѵ҆ Е Ѣ Ю.

↑ Титульна сторінка «Граматики слов'янської» М. Смотрицького. 1619 р.

Розвиток української мови

Церковні книги й надалі писали церковнослов'янською мовою – складною та часто не зрозумілою народові. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати «просту мову». Тож від другої половини XVI ст. почали з'являтися переклади церковних текстів «простою мовою».

Першою відомою книгою Святого Письма, написаною літературною староукраїнською мовою, є *Пересопницьке Євангеліє* (1556–1561). У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови XVI ст.

ЗАУВАЖТЕ Перекладач не лише замінював церковні слова тогочасними розмовними, зрозумілими українцям, а і вдавався до тлумачень, добирав синоніми. Цій меті слугували так звані глоси, які писали дрібним письмом.

ЄѴАНГЄ.
ПРИДѢТИСѧ . ИЖЄТО КѢМ
ТВОИ ПРИЛЕЖАЛЪ НѢПН
ѦКИМЪ . ЗАГНИЛСКАМЪ . И
НАПИСАЛСѧ . КОНЦА ПСМ.
ЄКАГЪ КѢГОТИКОВИ
ТАКЪ КѢГОТИНЪКАЛКО
ГАТЫЙ . КОТОРЫЙЖЕТО
ЄСТЬ ПРИЧИНЪСТАЙНИКА .
КОТОРЫЙТО ѦКАЖЕТЕНИДОНѢ
ЙКАКЫФОНАЙТРАПЕЗАЛЬЩЪ
НѢГО . ЙПРИЗВАКШЕГО .
ЙКАКЪФОНАЙТРАПЕЗАЛЬШЪ
ѺТКѢ . ЗДАНИЛИЙКѢ ИДА
ШФМЫСТРАТНОГО . КѢЙ
ДАКЪЙ НЕКУДЕШНЫЙ ДОГЛЯЩЙ
ФИЗАТЙ . ПРИСТАВНЫЙ ПА
ПОДЫСПАЛЪЙЦАКОГЪ Є
КУТИ . ШТОБЫЙ ТЫНИТЙ .
ЄЖЕВЕГЛЯТЬ ТАКЫГКО

↑ Сторінка Пересопницького Євангелія з глосами

ОБГОВОРЕННЯ

Опрацюйте текст про Києво-Могилянську колегію. За потреби знайдіть більше інформації. Обговоріть внесок Петра Могили в розбудову освіти на українських теренах. Поміркуйте, чи можемо ми простежити вплив його діяльності до сьогодні. Свої думки обґрунтуйте. Знайдіть аналогічні приклади особистого внеску діячів у розвиток освіти.

Києво-Могилянська колегія

Київська братська школа швидко зажила слави найавторитетнішого навчального закладу в Україні. Восени 1631 р. в Києві виникла ще одна школа – Лаврська, яка була закладом середнього типу. Заснував її Петро Могила – тоді ще архімандрит Києво-Печерського монастиря. Ректором став Ісая Трохимович. Незабаром Лаврську школу було об'єднано з Київською братською. Об'єднана школа почала діяти у вересні 1632 р., і називалася вона *колегією*.

Київська колегія (незабаром – Києво-Могилянська академія) була вищим навчальним закладом. Повний курс навчання тривав 12 років. Усього в академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчальних предметів становили «сім вільних наук». У перших чотирьох класах вивчали мови: літературну староукраїнську, церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладали, як і скрізь у Європі, латиною. Проте дбали в академії і про належне знання української. Саме наукова діяльність викладачів і студентів сприяла розвиткові літературної староукраїнської мови.

Для забезпечення закладу викладачами найвищого рівня П. Могила відрядив до закордонних університетів кількох юнаків. Зі Львова митрополит запросив колишніх однокласників із Замойської академії. Протягом 1632–1633 рр. він за власний рахунок закупив близько сотні коштовних фоліантів із творами

↑ Головна будівля Києво-Могилянської академії. XVIII ст.

↑ Студенти Києво-Могилянської академії. Реконструкція З. Васіної

↑ Група студентів Києво-Могилянської академії на чолі з ректором на тлі будинку академії. Гравюра І. Щирського. 1689 р.

отців та вчителів церкви. Придбав найкращі на той час історичні трактати, латинські словники, твори Сенеки, Горація, Овідія, Цицерона та інших письменників із коментарями, підручники з логіки, метафізики тощо. Колегія стала головним осередком культури в Україні. Заклад поєднував ідеї збереження й оновлення православної культури, а також упроваджував найкращі європейські практики.

Києво-Могилянська академія впродовж тривалого часу приймала на навчання дітей усіх станів України, Східної Європи та православного світу. Академія не лише давала освіту молоді, а й поширювала знання, просвіту. Її вихованці закладали школи, обдаровували бібліотеки і в такий спосіб сприяли розвиткові культури.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей чи влаштуйте обговорення.

✓ Рід Острозьких: некоронованні королі Русі-України.

✓ Історичний портрет (на вибір): Петро Могила, Іван Федорович.

ПРОЄКТ

✷Оберіть тему і виконайте проєкт.

1. Куди б я пішла / пішов навчатися, якби жила / жив в українських землях у XVI – першій половині XVII ст.

2. Які книги я б купував / купувала для своєї бібліотеки, якби жив / жила в українських землях у XVI – першій половині XVII ст.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу пояснити причини, результати й наслідки заснування шкіл і друкарень на землях України			
Я вмію доцільно використовувати відповідні поняття і терміни, що стосуються теми			
Я можу схарактеризувати освітнє життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.			
Я вмію встановлювати взаємозв'язок між подіями, явищами і вчинками історичних діячів			
Я можу висловити обґрунтовані судження щодо ролі особи в минулому та сьогоденні			

§ 10 Розвиток культури в XVI – першій половині XVII ст.

ПРОВОКАЦІЯ

Знайдіть у застосунку Google Maps розташування таких пам'яток:

- ✓ вежа Корнякта у Львові;
- ✓ Острозький замок;
- ✓ Меджибізький замок;
- ✓ замок у Жовкві;
- ✓ замок у Збаражі;
- ✓ палац у Підгірцях.

Прокладіть зручний маршрут між цими пам'ятками. У яких сучасних областях України зосереджені ці пам'ятки? Поміркуйте, з чим це пов'язано.

Розгляньте зображення Львова у XVII ст. (с. 87). Спробуйте вгадати призначення різних споруд, позначених цифрами. Прочитайте текст про особливості містобудування. Перевірте свої припущення.

Особливості містобудування

У XVI–XVII ст. в Україні архітектори частіше використовували принцип регулярної забудови міст. Основні будівлі, а також головну площу та вулиці розташовували відповідно до геометричної мережі. У центрі міста розміщувалася площа з **ратушею** – ринкова площа (1) у вигляді прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці (2). Далі вулиці розташо-

СЛОВНИК

Ратуша – орган міського самоврядування.

Портал – архітектурно оформлений вхід до споруди.

Фасад – передній бік будинку або споруди в архітектурі.

↑ Фрагмент пластичної панорами Львова середини XVIII ст. Художник І. В. Качор.

вувалися паралельно чотирьом сторонам площі. Найважливіші вулиці перетинали все місто.

Захищали місто мури (3), рови (4) й вали (5). На мурах надбудовували оборонні вежі (6). До міста в'їжджали через брами (у Львові їх було дві; 7). Захисні споруди не давали змоги розширювати територію міста, тому всередині його щільно забудовували. Будинки, зазвичай кількаповерхові, зводили на маленьких ділянках землі впритул один до одного. Зазвичай на вулицю виходив тільки вузенький **фасад** із **порталом** і двома вікнами поруч. Так освітлювали сіни та кімнати. На другому і третьому поверхах ставили по троє вікон (двоє – у світлиці, а третє – у спочивальні; 8). Будівлі зводили з дерева, а також із каменю. Саме тому їх називали *кам'яницями*. Другий і третій поверхи відводили під житлові кімнати, а на першому розміщували крамниці, склади, контори. Зовні будинки зазвичай оздоблювали.

На Київщині та Брацлавщині, які за тих часів потерпали від татарських і ногайських нападів, міста здебільшого виникали поблизу замків і перебували під їхнім захистом, а також поблизу давніх городищ. Там для зведення міських укріплень використовували вали й рештки оборонних споруд минулих часів. Не всі міста мали регулярне планування. Давні міста – Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський – зберігали старовинну забудову. В її основі – особливості рельєфу.

Розгляньте зображення Києва XVII ст. (с. 88). Поміркуйте, де тоді було найбезпечніше / найзручніше / найпрестижніше мешкати. Як можна посилити оборону міста? Що додало би престижності? Свої відповіді обґрунтуйте та обговоріть.

↑ Київ. Поділ XVII ст. Художник Б. Тулін. Фрагмент офорта

Прочитайте текст про розвиток тогочасної архітектури. Роздивіться зображення архітектурних пам'яток. Дізнайтеся, у якому стилі їх збудовано. Виділіть зовнішні прояви цього стилю. Заповніть таблицю після тексту.

Світська та церковна архітектура

СЛОВНИК

Каплиця – невеличка споруда без вівтаря для відправ і молитов.

На заході України в XVI ст. світська та церковна архітектура розвивалися під впливом стилю *ренесанс*. Проєкти забудови міст, а також окремих будівель часто виконували архітектори з Європи.

Визначною пам'яткою ренесансної світської архітектури є ансамбль споруд центру Львова – *площа Ринок*. Серед будівель вирізняється *Чорна кам'яниця*, споруджена у другій половині XVI ст. У середині XIX ст. її фасад пофарбували в чорний колір. Відтоді кам'яницю почали іменувати чорною. Будівля не раз змінювала зовнішній вигляд, проте зберегла ренесансний стиль. Наприклад, на її вікнах можна побачити білокам'яне різьблення з мотивами листя аканта й виноградної лози – суто ренесансний елемент.

Ще один приклад житлової забудови – *будинок Корнякта* на площі Ринок, зведений у 1580 р. італійським архітектором Петром із Барбони (Павло Барбон) за участі його учня Павла Римлянина. Унікальність будинку полягає в тому, що його звели на двох будівельних ділянках. Завдяки цьому будинок має внутрішній двір із відкритими аркадами-лоджіями, які оточують подвір'я з трьох боків. Тому пам'ятку ще називають *палацом* Корнякта.

З початку XVII ст. у церковному будівництві почали частіше використовувати камінь. Наприклад, у Львові в 1615 р. збудували **каплицю** *Боїмів*. Зовні її оздобили вишуканим різьбленням, у якому поєднали біблійні сюжети, реалістичні зображення-портрети, витончені орнаменти з виноградних грон і квітів аканта.

Цікавим є ансамбль Успенського братства, який складається з *Успенської церкви, каплиці Трьох Святителів, дзвіниці (вежі Корнякта)*. Вежа Корнякта, висота якої становить 65 м, на той час стала найвищою будівлею Львова. Окрім висоти, вирізняється довершеною формою, тому її прирівнюють до найкращих зразків європейської архітектури. Вежу звели у 1572–1578 рр. за кошти К. Корнякта. Архітектором став Петро Барбон. Загалом ренесансні обриси вежі доповнили елементи, притаманні українській традиційній архітектурі, – вона нагадує дерев'яні вежі-дзвіниці.

↑ Чорна кам'яниця у Львові. Фото поч. XXI ст.

↑ Будинок Корнякта у Львові. Фото поч. XXI ст.

↑ Італійський внутрішній дворик будинку Корнякта у Львові. Фото поч. XXI ст.

↑ Каплиця Боїмів у Львові. Фото поч. XXI ст.

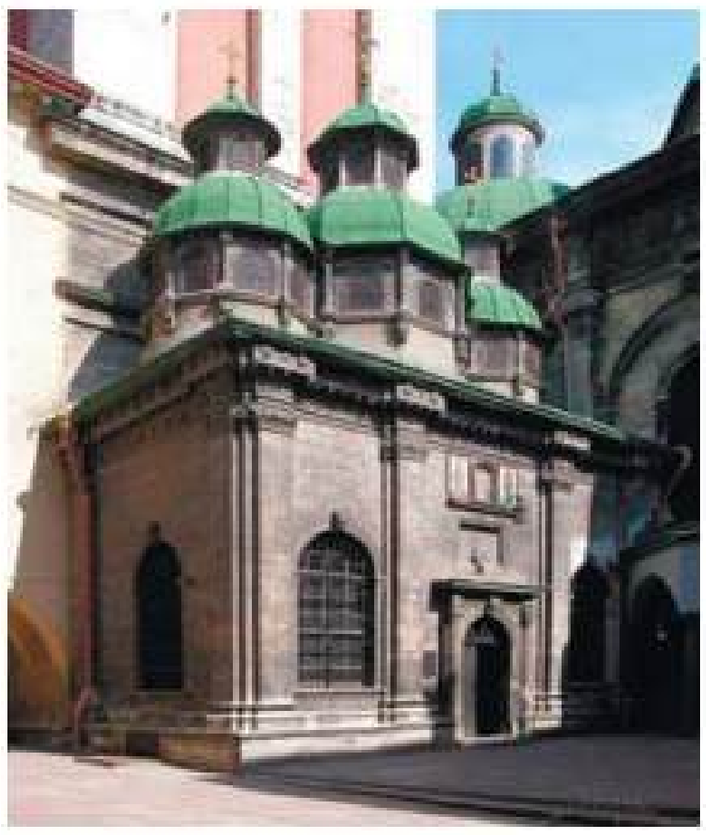

↑ Каплиця Трьох Святителів у Львові. Фото поч. XXI ст.

↑ Вежа Корнякта і Успенська церква у Львові. Фото поч. XXI ст.

Архітектурна пам'ятка	Зовнішні прояви стилю ренесанс
Чорна кам'яниця	
Будинок Корнякта	
Каплиця Боїмів	
Успенська церква	
Каплиця Трьох Святителів	
Дзвіниця (вежа Корнякта)	

Розгляньте зображення українських замкових споруд XVI–XVII ст., дайте відповіді на запитання. **1.** Виділіть спільні та відмінні риси у зовнішньому вигляді зображених споруд. **2.** Як гадаєте, які фактори вплинули на їхній зовнішній вигляд?

↑ Меджибізький замок. Фото поч. XXI ст.

↑ Макет Київського замку у середині XVI ст. Реконструкція Т. Стрельцової. Художник С. Кошкін. Фото 2012 р.

↑ 3D-макет Острозького замку

Прочитайте тексти про оборонний стиль у світській архітектурі та бастіонну архітектуру. Коротко схарактеризуйте їхні особливості. Створіть хмару думок.

Оборонний стиль у світській архітектурі

До кінця XVII ст. архітектори й надалі використовували таку баштову систему укріплень, коли основу фортифікації становили високі й товсті мури, на яких споруджували вежі. Міські укріплення будували переважно з дерева. На Наддніпрянщині та Лівобережжі дерево використовували через брак інших будівельних матеріалів. На Правобережжі зводили дерево-земляні укріплення.

У XVI ст. відбудовували та оновлювали старі фортеці, зводили нові. Зокрема відновили Київський замок. Серед нових побудували Вінницький, Корецький, Білоцерківський замки.

У середині XVI ст. перебудували Меджибізький замок (у нинішньому с. Меджибіж Хмельницької обл.). Через особливості рельєфу цей замок, як і Кам'янець-Подільська фортеця, не мав правильної форми.

Його спорудили на високому мисі, де зливаються річки Південний Буг і Бужок. Пам'ятка є прикладом замку перехідного типу – від споруд з оборонними стінами і вежами до замків-палаців.

ЗАУВАЖТЕ Нових обрисів набув Острозький замок, розбудова якого припала на кінець XIV–XVI ст. Це був один із найнеприступніших приватних замків Волині. До кінця XVI ст. комплекс споруд Острозького замку було об'єднано в єдину фортифікаційну систему. Цей ансамбль складався з «Вежі мурованої» – найстарішої частини замку, північної стіни Богоявленської церкви, а також спорудженої наприкінці XVI ст. Круглої, або Нової, вежі, прикрашеної зверху ренесансною короною. «Некоронований король Русі» князь В.-К. Острозький мешкав у дерев'яному палаці поміж «Вежею мурованою» та Богоявленською церквою.

Бастіонна архітектура

У XVII ст. серед оборонних споруд перевагу надавали *бастіонним укріпленням* – невисоким п'ятикутним виступам і вежам, висунутим назовні за межі стін, які давали змогу вести вогонь уздовж захисних мурів. Саме такі укріплення мала Жовква, заснована наприкінці XVI ст. У 30-х роках XVII ст. зміцнили укріплення Бродів. Розбудовою Бродів керував *Г. Л. де Боплан*. У місті з'явилася нова регулярна мережа вулиць, які затискав овал земляних бастіонних укріплень. Із західного боку до міських укріплень прилягав Бродівський замок – потужна фортеця з п'ятьма бастіонами.

Бастіонна система вплинула на будівництво палаців. Поєднання рис нової оборонної архітектури з палацовою властиве замкам *Збаража* (нині Тернопільська обл.) та *Підгірців* (нині Львівська обл.). Замок у Збаражі за проєктами італійського та голландського архітекторів будували князі брати Криштоф та Юрій Збаразькі, починаючи з 1620 р. Укріплення складалися з високих та широких валів, зміцнених на чотирьох виступах п'ятикутними бастіонами. Вали оточував рів завширшки майже 40 м. Усередині укріплення розташовано двоповерховий житловий палац.

Палац у с. Підгірці Бродівського району Львівської області є найдовершенішим зразком палацової архітектури XVII ст. в Україні. У ньому поєднано риси архітектури ренесансних палаців та нових для того часу бастіонних укріплень. Будівля дає уявлення і про зміни у зведенні магнатських резиденцій: від суворих оборонних замків до розкішних палаців.

↑ Палац у Підгірцях. Фото поч. XXI ст.

Оборонні палаци здебільшого будували для відпочинку магнатів-воєначальників. Замок споруджено для великого коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Конєцпольського на місці давнішого

укріплення. Будівництво його тривало протягом 1635–1640 рр. Проєктував замок французький інженер Г. Л. де Боплан. У XVII ст. палац був двоповерховим, мав по обидва боки та в центрі триповерхові павільйони й вежу (згодом споруду перебудовано, і вона стала триповерховою).

Свого часу ця пам'ятка вражала вишуканим інтер'єром. У 1956 р. пожежа зруйнувала внутрішнє оздоблення всіх залів. Проте збереглися світлини й листівки, завдяки яким ми можемо уявити, який вигляд зали мали колись.

↑ Фрагмент діорами замку в Бродах. Бродівський історико-краєзнавчий музей

↑ Замок у Збаражі. Фото поч. XXI ст.

Проаналізуйте текст джерела, дайте відповіді на запитання. За потреби знайдіть більше інформації в додаткових джерелах. **1.** Яка інформація про архітектора Г. Л. де Боплана міститься в джерелі? **2.** Яку інформацію зафіксував де Боплан? На вашу думку, з якою метою? **3.** Чи можемо використати напрацювання де Боплана сьогодні? У який спосіб? **4.** Чи становлять цінність його напрацювання? Свою думку обґрунтуйте.

«[...] Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки, – це Київ, центр воєводства і митрополії Грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямполь над Дністром, Брацлав над Бугом – центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів. Усі ці міста укріплено кілька років тому, і пан де Боплан, французький інженер, що був на службі у покійного великого [коронного] гетьмана Конєцпольського, якому громадськість завдячує двома зробленими ним дуже докладними картами України, позначив на картах укріплення більшої частини цих місцевостей. Крім них, немає жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони від нападів татар, які часто навідуються в ці краї [...]».

П. Шевальє. «Історія війни козаків проти Польщі». 1663 р.

Поміркуйте, чому в XVI ст. скульптура розвивалася в тісному зв'язку з архітектурою. Висловіть власні припущення. Прочитайте текст про розвиток скульптури. Знайдіть приклади архітектурних пам'яток цього періоду, в оздобленні яких використано скульптурні зображення. Скористайтеся додатком https://artsandculture.google.com/.

Розвиток скульптури

Упродовж XVI–XVII ст. під впливом ренесансу також розвивалася **скульптура**. Вишукане різьблення, скульптурні рельєфи притаманні оздобленню львівських споруд – Чорної кам'яниці, будинку Корнякта, каплиці Трьох Святителів, Успенської церкви.

Популярнішими ставали скульптурні портрети, які встановлювали передусім на надгробках. Їх замовляли, щоб зберегти для нащадків образ померлого. Зокрема в Успенській церкві Києво-Печерського монастиря 1579 р. встановили надгробок К. І. Острозького: одягнений у лицарський обладунок князь спочивав на ложі. За ренесансними традиціями померлих часом зображали ніби під час сну.

СЛОВНИК

Скульптура – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірність. Їх виконують із твердих або пластичних матеріалів. Має два основні різновиди – *круглу скульптуру* (статуя, бюст тощо) та *рельєф* (об'ємне зображення на площині).

Іконостас – стіна з ікон у храмі східного (візантійського) обряду, яка відокремлює вівтар від центральної частини.

Пригадайте, що ви знаєте про розвиток живопису на теренах України до XVI ст. Що зображали митці, до яких тем зверталися? Прочитайте тексти про іконопис, світський живопис і книжкову гравюру. Зазначте, що з'явилося нового, які тенденції залишалися незмінними.

Іконопис

Українські національні риси втілено в різьбленому обрамленні ікон та **іконостасів**. Шедевром вважають *іконостас Успенської церкви у Львові*. Ікони для нього писали видатні львівські художники *Федір Сенькович* та *Микола Петрахнович*.

Виняткову мистецьку цінність мають ікони М. Петрахновича, найвидатнішого львівського українського маляра XVII ст. Вони сприяли утвердженню нового стилю в іконописі, зорієнтованого на західноєвропейські зразки.

↑ Благовіщення. Ікона з церкви в Іваничах поблизу Володимира на Волині. 1579 р.

Перемишльська іконописна школа витворила власні мистецькі традиції, які почали наслідувати у провінційних осередках, зокрема у Самбірському. Там працювали кілька митців на чолі з Федуском – автором храмового *«Благовіщення» 1579 р. із церкви в Іваничах поблизу Володимира на Волині*. Пізніше чільне місце в іконописі посів Львів.

Від першої половини XVII ст. збереглися оригінальні зразки *київської школи* релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є храмова *ікона Святого Миколая в церкві Святого Миколая Набережного*.

Світський живопис

Наприкінці XVI ст. почав розвиватися світський живопис. Насамперед художники працювали над *портретами*. Найдавніший зразок – *портрет короля Стефана Баторія*, який створив для львівської ратуші Войцех Стефановський (1576). З оригінальних пам'яток зберігся портрет сяноцького каштеляна й перемишльського старости *Яна Гербурта*. У пізніших копіях нам сьогодні відомі портрети членів родини князів Острозьких.

Портрет припав до душі вищим верствам суспільства. У замках збирали цілі галереї – в Ізяславі, наприклад, на 1622 р. налічувалося майже сто полотен. Портретні галереї облаштовували і в замках Волині, проте вони майже не збереглися. Один із найкращих українських портретів першої половини XVII ст. – *«Невідомий у червоній шубі»*.

Зразком парадного портрета першої половини XVII ст. (найдавнішим серед збережених) є рідкісне зображення на повен зріст князя *Криштофа Збаразького*. Портрет одного з останніх представників давнього князівського роду, який належав до найвпливовіших і найзаможніших князівських родин України, створено впродовж 1622–1627 рр. Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з нечисленних фактів та пам'яток.

Порівняйте запропоновані портрети. Назвіть 5 спільних і 5 відмінних рис між ними.

← Портрет Стефана Баторія. Художник В. Стефановський. 1576 р.

→ Портрет перемишльського старости Яна Гербурта. Невідомий художник. Кінець XVI ст.

← Невідомий у червоній шубі. Перша пол. XVII ст.

→ Портрет князя Криштофа Збаразького. Невідомий художник. 1622–1627 рр.

Книжкова гравюра

Появу книжкової **гравюри** в Україні пов'язують із діяльністю І. Федоровича, а саме з першою друкованою книгою в українських землях – *«Апостолом»*. У ній уміщено зображення євангеліста Луки, а також друкарської марки І. Федоровича.

СЛОВНИК

Гравюра – вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручного оброблення дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків.

Світські сюжети потрапили і на сторінки книг. Зокрема, першим світським портретом у гравюрі і водночас першим в українському мистецтві *кінним портретом* вважається зображення гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного верхи на коні. Це *ілюстрація до «Віршів на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...»*. Їх надрукували в 1622 р. у друкарні Києво-Печерського монастиря.

У парі визначте, хто читатиме про розвиток музичного мистецтва, а хто – театру. Потім розкажіть одне одному про музику і театр. Поставте одне одному запитання.

Розвиток музичного мистецтва

СЛОВНИК

Думи – ліро-епічні твори українського фольклору історико-героїчної та побутової тематики.

У XVI–XVII ст. найпопулярнішими жанрами були *народна пісня* та **думи.** У них оспівували героїв, які уславилися в боротьбі з нападниками. Пісні виконували під акомпанемент бандури, ліри, цимбал, кобзи. Складали пісні й на соціально-побутові теми. Наприклад, про стосунки між людьми, любов до рідної землі, працьовитість тощо. Співцями були мандрівні музиканти – кобзарі, бандуристи, лірники. Мандруючи, спілкуючись із людьми, вони збирали теми для пісень. Передаючи й зберігаючи втілену в пісні інформацію про тогочасні події, мандрівні співці водночас розвивали музичне мистецтво.

Осередками розвитку музики ставали також навчальні заклади: братські школи та Києво-Могилянська колегія. Деякі випускники останньої здобули європейське визнання як музиканти.

Театральне мистецтво

Український театр зародився ще за часів Русі-України. Тоді популярними були народні співці та скоморохи. Деякі актори об'єднувалися в трупи і мандрували. Вистави показували на площах і ярмарках просто неба.

У середині XVI ст. при братських школах виникли *театри*. Учні там вправлялися в декламуванні віршів, написанні та виголошуванні промов. До процесу долучалися також і викладачі, які писали вірші, здебільшого на релігійні теми. Потім учні виконували ці твори.

Згодом у єзуїтських школах з'явилася *шкільна драма:* учні ставили релігійні твори латиною. Поступово ця практика поширилася і в право-

славних школах. Аби глядачі перепочили між актами серйозних творів, у перервах їх розважали комедійними сценками – *інтермедіями*.

На початку XVII ст. з'явився *вертеп* – ляльковий театр. Вистави вертепу відбувалися у спеціальній двоярусній дерев'яній скриньці, що мала вигляд двоповерхового будиночка. Вистава складалася з двох частин: релігійної та інтермедійної з побутовими мотивами. Релігійна частина відбувалася на верхньому ярусі будиночка. Тут ставили вистави на біблійні сюжети: народження Христа, винищення немовлят царем Іродом, смерть Ісуса. Потім дійство переходило на нижній ярус скриньки, де розігрували сцени з народного життя. Персонажі розмовляли народною мовою. Замість людей у вертепі виступали ляльки. Їх виготовляли з дерева й тканини, а потім розфарбовували. Актори за допомогою різних пристроїв рухали ляльок і розмовляли різними голосами.

Розгляньте ілюстрацію, дайте відповіді на запитання. **1.** Що ви знаєте про сучасний вертеп? **2.** Чи зазнав змін цей театр упродовж століть? Відповідь обґрунтуйте.

➔ Вертеп із фондової колекції Музею театрального, музичного та кіномистецтва

ПРОЄКТ

✷ Оберіть тему і виконайте проєкт.

1. Який вигляд мав Підгорецький замок усередині: досліджуємо старовинні фото, листівки, картини.

2. Історико-культурні пам'ятки XVI – першої половини XVII ст.: що втілено в цих творах.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу пояснити причини і наслідки розвитку культури на землях України в XVI – першій половині XVII ст.			
Я вмію доцільно використовувати відповідні поняття і терміни, що стосуються теми			
Я можу назвати історико-культурні пам'ятки періоду			
Я можу схарактеризувати культурне життя на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.			
Я вмію встановлювати взаємозв'язок між подіями, явищами і вчинками історичних діячів			
Я усвідомлюю цінність історико-культурних пам'яток України XVI – першої половини XVII ст.			

§11 Повсякденне життя представників різних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст.

Практичне заняття

Повсякденне життя шляхти

Опрацюйте уривки з джерел 1–3, зробіть три висновки про становище представників і представниць шляхетського стану та їхнє повсякдення. Проаналізуйте картину В. А. Стриєвського. Уривка з якого історичного джерела вона стосується?

Уявіть себе власником / власницею ресторації, що спеціалізується на кухні ранньомодерної Європи. Створіть концепцію ресторану, складіть меню і представте його в класі.

1. «Руська шляхта поміж ними дуже нечисленна, наслідує польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулуються князями, вийшли з грецької віри...

...Бо вельможі, які особливо хизуються, як дуже багаті, так і ті, що мають скромніший достаток, приймають [один одного] надто розкішно, відповідно до своїх можливостей. У вільні дні, коли їм не треба йти до Сенату під час засідань сейму, влаштовуються учти, витрати на які досягають 50 і навіть 60 тис. ліврів. Це дуже великі видатки... А коли повсідаються і розміститься, їх пригощають стравами, що приготовлені і приправлені за місцевим звичаєм, а саме: одні з жовтою підливою із шафрану, інші – з вишневим соком, який робить підливу червоною, інші – з вичавками та соком [перетертих] слив, які надають підливі чорного кольору, ще інші, нарешті, приправлені соком вареної, протертої через сито цибулі, що робить підливу сірою. Супи вони ніколи не їдять і зовсім не подають їх на стіл, бо кожне згадане м'ясо подається зі своїм бульйоном, а поміж ними – ще й різного виду паштети з цих же сортів м'яса. Окрім вказаних страв, подають також яловичину, баранину, телятину та курей без підлив і, як прийнято у цьому краї, добре приправлених сіллю і прянощами, та так добре, що нема потреби у солонках, яких ніколи і не ставлять. В міру того, як тарелі порожніють, подаються інші, як-от: з кашеною капустою зі шматком солоного сала або з вареним пшоном чи тістом, що їдять як великий делікатес, так само як

↑ Польська шляхта в Гданську. Художник В. А. Стриєвський. Кінець XIX – початок XX ст.

і іншу підливу, приготовлену з кореня, який вони називають хроном, натираючи його і заправляючи оцтом. Його можна їсти як зі свіжою, так і з солоною яловичиною та різною рибою... далі [йдуть] каплуни, курчата, кури, гуси, качки, зайці, олені, лані, дикі кози і кабани та всіляка інша різноманітна дичина, як наприклад: куріпки, жайворонки, перепілки та інші дрібні пташки, чого тут дуже багато. Що ж до голубів, то їх ніколи не подають, бо вони трапляються у цих краях рідко, так само як і кролики та бекаси. Усі ці страви подаються без певного порядку, для урізноманітнення вперемішку одні з одними, з декількома різними салатами. За другою переміною йде закуска, що складається з декількох різних фрікасе з гороховим пюре і великим шматком товстого сала. Цей наїдок має таке велике значення, що, якби його не подали під кінець обіду, вони вважали б, що їх погано приймали. Те саме – з пшоняною [кашею] з маслом чи ячмінною крупою, приготовленою так само. [Теж подають] обсмажене на маслі тісто у вигляді макаронів, начинених сиром, а також ще один вид тіста з гречаного борошна у вигляді маленьких, дуже тонких коржиків, котрі вмочають у сік із зерен білого маку. Після того подається десерт, який дозволяють обставини та пора року, як-от: кисле молоко, сир та інші страви».

Гійом Левассер де Боплан. «Опис України». 1660 р.

2. «Його милість князь Костянтин Костянтинович Острозький, воєвода київський, маршалок землі Волинської, люблячи невістку свою, княжну її милість Янушеву, Острозьку пані воєводину волинську княжну Сусану [...] з доброї волі і ласки своєї дав, подарував і листом своїм записав всі ці маєтки і села із замком і двома містами чудновськими їх фільварками, а також і новоосаджене місто П'ятки її милості пані воєводиній волинській, невістці своїй передав і відпустив [...]

[...] Всі ці села і міста, що зараз у власність і володіння її милості пані воєводиній через мене, возного, передано, чудновський намісник її милості княжни пан Северин Лончинський слухняність і всяку повинність міщанам, землянам, боярам і всім людям названих сіл чинити наказав і зараз же при мені вони чинили, а тому я, возний, [будучи свідком] того вступу у володіння її милості княжни, через мене, возного, і названу тут шляхту, і замок міста і всі села чудновські, перед цим описані, на то це мій лист під печаттю і з підписом руки моєї».

Дарування князем Костянтином Острозьким міста Чуднів, містечка П'ятки та 45 сіл своїй невістці Сусані Острозькій. 15 жовтня 1585 р.

3. «Прийшовши особисто до уряду і гродських книг Кам'янецького замку Кам'янця-Подільського, шляхетна Софія Флоріанова Зброжкова разом із своєю донькою панною Анною, які під час раптового татарського наїзду на Волинську землю були захоплені у селі Рублівці і разом з багатьма іншими людьми завезені у неволю до турецького міста Білгорода, будучи здорова і тілесно, і розумово, без примусу і жодного наполягання цілком явно заявила через виданого їй для цієї справи опікуна, шляхетного Яна Гжеського, що вона з волі Господа Бога під час несподіваного татарського наїзду була силоміць захоплена у згадану неволю і відірвана від своїх родичів і статків із села Рублівки князя Курцевича-Булиги, а згодом завезена татарами до вказаного панського міста. Але там, у цім турецькім місті Білгороді, вона з ласки Божої по-

бачила міщанина і купця з міста його кор. милості Володимира, славетного Івашка Кононовича, який приїхав туди з метою закупівлі певних товарів для заробітку і на потреби власного господарства, і просила його, падаючи йому в ноги з великим плачем, щоб він, як чоловік християнський, а до того ж іще і сусід по повітові Корони Польської, відклавши свою закупівлю, визволив її з дитиною з неволі і злигоднів. При цьому вона обіцяла, коли він довезе їх звідси здоровими до Польщі чи до Волині, до міста Кременця, відшкодувати йому не лише ту суму, яку він дасть ворогові за викуп, але й усі інші видатки, пов'язані з їх викупом, визволенням, харчуванням та іншими потребами. Вона також зобов'язувалася під закладом власного майна протягом двох тижнів після приїзду до Кременця відшкодувати йому втрачений заробіток на суму 642 злотих обліку й монети польської. А якби хтось із свояків чи родичів вищезгаданої Софії, матері, і Анни, дочки, захотів би і наважився завдати панові Івашкові Кононовичеві якихось утруднень, вона обіцяє повністю взяти на себе обов'язок його оборонити, не відмовляючись жодною фіктивною причиною...».

Заява Софії Флоріанової Зброжкової.
27 листопада 1606 р., Кам'янець-Подільський

Повсякденне життя населення міст

Прочитайте текст джерел 4–7 і дайте відповіді на запитання. **1.** Що ви довідалися з джерела про мешканців та мешканок українських міст, які належали до громад: 1) руcько-української; 2) єврейської; 3) вірменської; 4) польської? **2.** Які факти свідчать про багатоетнічний та багатоконфесійний склад населення західноукраїнських міст? **3.** Що є прикладом толерантного співжиття та віротерпимості?

Уявіть себе жителями та жительками ранньомодерного українського міста, напишіть діалог між представниками (представницями) різних етносів, складіть перелік товарів, якими ви торгуєте, укладіть вигідну торговельну угоду.

4. «У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященникові. Вона панує і переважає, хоча представники її нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширена й охоплює всю Русь. Третя віра – іудейська; її прихильники, іудеї, – не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки. Четверта віра – вірменська, переважно в містах Кам'янці та Львові. Вірмени – досить досвідчені купці, які доходять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетських Александра, Алькаїра й країн Індії. В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою; займаються також і науками: астрономією та медициною. Вірмени мають свій обряд і своє письмо. Зі святих вони найбільше шанують апостола Фадея, переконуючи, що він навернув вірмен у християнство.

...У руських церквах при богослужінні читають і співають... слов'янською мовою; у вірменських церквах – вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою».

Мацей Мєховський. «Трактат про дві Сарматії». 1517 р.

5. «Римські католики мають в цьому місті [Києві] чотири костьоли, а саме: кафедральний собор, храм домініканців на ринку, бернардини – попід горою, а з недавнього часу – єзуїти, які розмістились між бернардинами і річкою; греко-русини мають близько десяти храмів, які вони називають церквами. Одна з них, при якій є університет або академія, яку вони називають Братською церквою, знаходиться біля ратуші. Інша, збудована біля підніжжя замку, називається, якщо пам'ять мені не зраджує, Св. Миколая, решта розміщені по різних дільницях міста, але зокрема я їх не пригадую. Як на той край, то це місто – досить купецьке; його торгівля охоплює зерно, хутра, віск, мед, сало, солену рибу тощо».

Гійом Левассер де Боплан. «Опис України». 1660 р.

6. «Це місто має найкращі каменоломні, в порівнянні з іншими містами Польщі, чотири цегельні, багато печей для виробництва вапна, а також велику кількість дерева, придатного для будівництва. У навколишніх горах є також поклади гіпсу і гарного прозорого алебастру, якого мало де можна знайти. Місто має архітекторів і найдосвідченіших будівничих – поляків, німців, італійців, і в кожній професії настільки чудових майстрів, що ніде в Польщі не можна б краще озброїти військо, як тут [...].

Ринок служить як для справ громадських, де вирішуються адміністративні питання і спори, так і для купецьких, де виставляються на продаж всі потрібні товари. Можна побачити натовп купців усіх народів, які напливають до цього міста майже з цілої Європи і Азії, найбільше греків, турків, вірмен, татар, волохів, угорців, німців та італійців. Тут розбещений натовп послужливих євреїв – вигнанців цілого світу, – тут – майже їх "земля обітована". Хоч внаслідок сусідніх воєн Львів як торговельний центр дуже підупав, однак сюди продовжують приїжджати купці з Туреччини, переважно греки, які перебувають під пильним наглядом присяжного міського товмача, щоб запобігти обдурюванням. Щороку вони продають 500 приблизно бочок малмазії (вино із середземноморських островів). Це місто в достатній кількості постачає цілому Польському Королівству різні шовкові тканини, килими і пахуче коріння. У Львові також є воскобійні, які зайвий віск постачають німцям, італійцям та Іспанії. Навколо є багато великих ставків, де ловлять коропів, піскурів та окунів; вони смачні і дешеві. Привозять сюди угорські і молдавські вина, але вони дуже дорогі, тому населення п'є переважно солодкий мед, заправлений хмелем, і пиво – напої не тільки смачні, але й корисні для здоров'я. Є у Львові також міделиварня, де відливають військову зброю. Є великий арсенал, заповнений всякого роду військовою зброєю. У громадському шпихлірі (коморі) зберігається такий великий запас зерна, що його вистачить на довгі роки. Місто це має друкарню і папірню і все, що тільки потрібно для людського упожитку; до того ж тут незрівнянно низькі ціни на продукти, що притягає до міста велику кількість людей різних національностей і професій, а одночасно запроваджує також різноманітніші пустощі і розваги. У місті є сади, повні різних і розкішних фруктових дерев, декілька виноградників, які постачають ледве 100 бочок терпкого вина, багато пасік і родючі поля [...]».

Ян (Йоганн) Алембек (Альнпек). «Опис міста Львова». 1603–1605 рр.

7. «Ануся русинка через свого чоловіка Прокопія, [свого] уповноваженого, заявляє, що продала обачному Гриню з Волині свій город, розташований за Галицькою брамою на вулиці Глинській між [обійстям] Смудзина, з одного боку, і Стецька русина, з іншого [...]».

Заява Анусі русинки про продаж городу. 1522 р., грудня 1, Львів

Життя і побут селянства

Проаналізуйте уривки з джерел 8, 9. **1.** Як становище селян вплинуло на формування нової верстви – козацтва? З якими проблемами стикалися українські селяни, які мешкали на межі зі Степом? **2.** Чи достатньо свідчень у поданих джерелах, аби вповні відтворити картини тогочасного повсякденного життя селян?

Уявіть себе власниками креативної івент-агенції, яка має влаштувати етнофестиваль. Використайте інформацію з джерел, що стосуються повсякдення українського селянства ранньомодерної доби. Створіть кілька уявних локацій, які реалістично відображали б особливості побуту селянства.

8. «Є ще в тих країнах – в Литві, Московії й Татарії – споконвічний звичай продавати людей: раби продаються панами, як худоба, і діти їхні, і жінки; мало того, бідні люди, народившись вільними, не маючи харчів, продають своїх синів і дочок, а іноді й самі себе, щоб знайти у господарів яку-небудь, хоч просту їжу».

Мацей Мєховський. «Трактат про дві Сарматії». 1517 р.

9. «Збройний орач засіває і жниво збирає при зброї,
Завжди за спиною він повний трима сагайдак.
Кров'ю оплачене збіжжя привозять селяни додому,
Щоб зберегти його – теж кров проливають свою.
Кидають часто сніданок, бо ворог вже звичний приходить.
Ворогові вже не раз вариться в полі обід.
Звикли людей грабувати ординці, народ нечестивий.
Що на оселі наскоки робить не раз.
Бродом навчились вони Борисфену проходити хвилі,
– Справжньому морю, бува, рівна води глибина.
Села плюндрують вогнем, а тих всіх, кому старість чи неміч
Взятись за зброю не дасть, стрілами тут-таки вб'ють.
Швидко на конях летять, щоб стріл уникати, куди лиш
Огирі їх понесуть, вихор куди їх порве».

Себастіан Кленович. «Роксоланія». 1584 р.

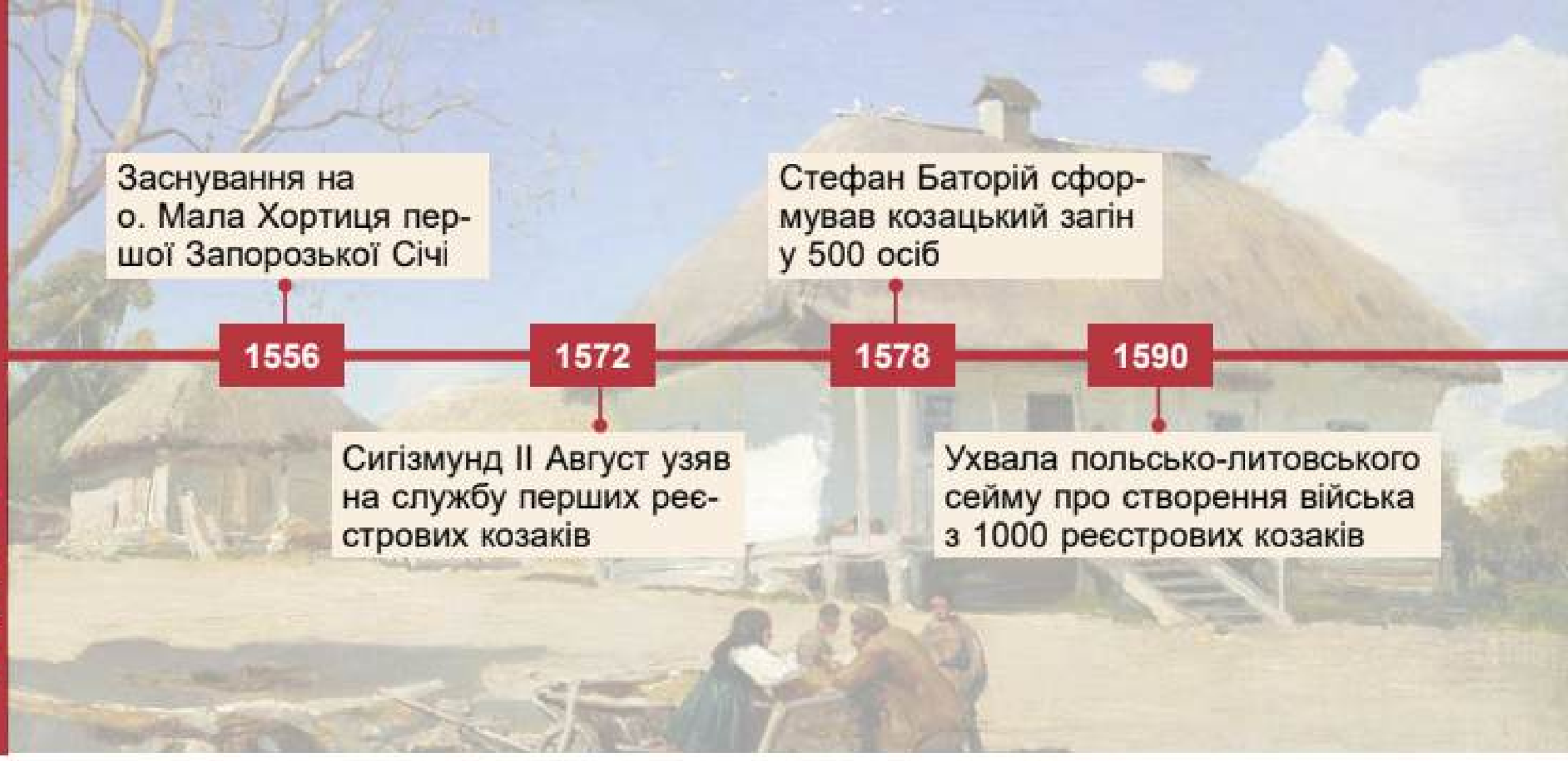

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

§12 Походження українського козацтва. Козацькі степові та прикордонні спільноти. Запорозька Січ. Реєстрове козацтво

ПРОВОКАЦІЯ

Перед початком вивчення теми прослухайте випуск подкасту проєкту «Вчися вухами» про історію козацьких територій та поселень.
У класі обговоріть:
- Що ви вже знали? Що нового дізналися?
- Що вразило?
- Що сподобалося, а що не сподобалося?
- Що запам'яталося найбільше?

ПРАКТИКА

Розгляньте картини українського художника С. Васильківського (с. 103) та обговоріть їх за поданим алгоритмом. **1.** Що ви знаєте про С. Васильківського? Чим він відомий? **2.** Кого зображено на картинах? Чому ви так вважаєте? **3.** Що роблять люди, зображені на цих картинах? Чому ви так вирішили? **4.** Чому художник назвав твори саме так? **5.** Поміркуйте, чи намагався художник наблизитися до історичної дійсності, коли писав ці картини. Свої міркування обґрунтуйте.

↑ Козаки в степу. Художник С. Васильківський. 1890 р.

↑ На варті. Художник С. Васильківський. 1900 р.

Ознайомтеся з рубрикою «Словник», а потім прочитайте текст. Об'єднайтеся у дві групи. Придумайте якомога більше запитань до тексту. Потім кожна з груп по черзі ставитиме запитання іншій та слухатиме відповіді. Група може доповнити відповідь, а також прокоментувати. Домовтеся про правила та ввічливий спосіб коментування відповідей.

СЛОВНИК

Козак – слово, що має тюркське походження та означає «ходити, бродити, мандрувати»; «вільна озброєна людина», «шукач пригод». У різні часи ним позначали населення прикордоння і уходників, які жили з різних промислів і займали неосвоєні землі (XV ст.), запорожців і реєстровців (у другій половині XVI ст.), представників окремого козацького стану (у середині XVII ст.).

Зимівник – назва житла (хутора) і форма ведення козацького господарства на Запорожжі. Їх використовували для утримання худоби взимку, пізніше – як зимові помешкання для людей. З часом перетворилися на міцні економічні осередки.

Походження українського козацтва. Козацькі степові та прикордонні спільноти

Станом на XV ст. на українських землях не було власної держави, вони входили до складу інших державних утворень. Ба більше, ці країни часом ворогували й воювали між собою. Не забуваймо, що українські землі розташовані у зоні так званого Великого кордону. Цей кордон – умовна межа між європейським (хліборобським, християнським) та азіатським (кочовим, мусульманським) світами. Мешканці *прикордонних територій* змушені були опановувати складну професію воїнів, аби захищатися від нападів. У постійній боротьбі з нападниками вони стали відважними, волелюбними та хитрими вояками, які добре володіли різними видами зброї. Такими були **козаки**.

Як зазначає історикиня Наталя Яковенко, до останньої чверті XVI ст. козацтво було більше заняттям, ніж соціальним статусом. Зародження традиції «ходити в козацтво» пов'язане з можливістю дістати легку здобич. По неї рушали ватаги шукачів пригод: переважно міщани та бояри, які мешкали поблизу Дніпра. Їхній шлях пролягав у помережаний річками *степ*, який вражав природними багатствами й не належав жодній державі. Ходили на сезон, а дехто (переважно ті, хто не мав сім'ї) лише на зиму робив перерву й пересиджував її в Києві, Каневі та Черкасах.

На початках козаки мешкали здебільшого в районі Канева, Черкас, Чигирина, а також на Східному Поділлі. Поступово просуваючись у глиб степів, вони зазвичай селилися понад Дніпром і Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками. Крім того, козаки полюбили землі *Великого Лугу* – зону переходу лісів у лісостеп і степ. Великим Лугом називали плавні та *пороги* Дніпра, розташовані нижче від острова Хортиця. Пороги – це гранітні скелі, які виринають із дна і перерізають річку. Дніпрові пороги нижче від Кічкаської переправи відкривали дорогу до Великого Лугу. Далі Дніпро розходився на рукави, утворюючи заплави і протоки. Зарості та плавні захищали від чужинців і ворогів. У цій місцевості водилося багато звірів, птахів та риби. Там роїлися бджоли, росли квіти і трави, різноманітні ягоди. Там козаки засновували **зимівники**, створювали господарства, випасали худобу, займалися численними промислами. З місцевої деревини будували човни й укріплення, деревину також продавали і використовували для опалення. Тих козаків, які селилися за порогами Дніпра, так і називали – *запорозькими*.

Козаками також ставали втікачі з Галичини, Волині. Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян і міську бідноту до масових утеч від визискувача. Важкі умови прикордоння здавалися втікачам меншим лихом, аніж утрата особистої свободи.

↑ Запорозький зимівник. Малюнок-реконструкція за гравюрою з книги Д. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу». 1889 р.

Та не лише селяни й біднота покозачувалися. У XVI ст. представники деяких суспільних верств втрачали право на шляхетство. Для них відсутність документа про право землеволодіння означала перехід до розряду державних селян. Більшість бояр не мала такого документа й володіла землею за звичаєвим правом. Часто саме вони становили основу козацьких загонів.

Прочитайте текст. Поміркуйте про те, як природні умови впливають на життя людей. Обговоріть ваші міркування в парах. Скористайтеся такими конструкціями: *«Я цілком згодний / згодна з тим, що…»*, *«Я розумію твою точку зору, але…»*, *«Я не впевнений / впевнена, що погоджуюся з тобою, тому що…»*.

Запорозька Січ

СЛОВНИК

Запорозька Січ – українська козацька республіка. Виникла і розвивалася на Наддніпрянщині. Її межі до кінця XVII ст. не були окреслені. Столицею слугувало місто-фортеця, яке кілька разів міняло розташування, але завжди перебувало за Дніпровими порогами.

На землях Великого Лугу козаки заснували шість із восьми **Запорозьких Січей:** Томаківську, Базавлуцьку, Микитинську, Чортомлицьку, Кам'янську та Нову (або Підпільненську). Назва «Січ» походить від слова «сікти», тобто «рубати». Козаки рубали дерева, збирали хмиз, а потім робили укріплення – «січі», «засіки». З часом поняттям «Січ» почали називати столичне місто запорожців, захищене фортецею.

Першою відомою Січчю традиційно вважають фортецею, зведену 1556 р. на о. Мала Хортиця українським православним князем Дмитром Вишневецьким. Восени 1557 р. фортецю було зруйновано військом кримського хана.

Місце розташування Січі не було сталим, бо її руйнували. Тоді козакам доводилося переїжджати. Січі будували на островах, півостровах посеред плавнів, на берегах Дніпра чи річок, які впадали в нього. Води Дніпра забезпечували козакам зручний трансфер до земель, що лежали на північ від Великого Лугу. Чоловіки, які хотіли стати козаками, прибували з Черкас, Канева, Києва, Переяслава й інших міст. Із Січі також легко було дістатися Чорного моря.

Січ являла собою фортецю. У центрі розміщувався майдан із православною церквою, поряд – дзвіниця, яка водночас була і вежею, тому на ній стояли гармати. Поряд – стовп. Біля нього карали винних козаків. Навколо – хати-курені. Саме в них мешкали козаки, які перебували на території Січі. Далі розташовувалися арсенал, склади. За стінами Січі розкинулися базар, торговельні лавки та майстерні, а також заїзди для іноземних купців.

На Січі козаки збиралися з приводу важливих подій: щоб узяти участь у поході чи вирішенні важливих справ, а також на великі релігійні свята.

Розгляньте макет-реконструкцію та фото, дайте відповіді на запитання. **1.** Що являла собою Запорозька Січ – козацька фортеця? **2.** Які споруди були розташовані на Січі? Яке їхнє призначення? **3.** Яка споруда розташована у центрі Січі? Чому? **4.** Порівняйте макет-реконструкцію та фото. Чим відрізняються Січі? Чому?

↑ Макет Запорозької Січі XVIII ст. Реконструкція А. Левкіна. 1977 р.

↑ Історико-культурний заповідник «Запорозька Січ» на о. Хортиця. Фото поч. XXI ст.

ЗАУВАЖТЕ Козаки вважали, що жінкам не варто перебувати безпосередньо на території Січі. Адже там вони мали бути зосередженими і готуватися йти в бій. Натомість жінки їх сильно відволікали б. Ми знаємо також, що козаки одружувалися, мали дітей. Жили вони разом із сім'ями у зимівниках і на хуторах неподалік від Січі. Проте життя жінок також не було безпечним. Тим часом як чоловіки давали відсіч ворогу далеко від дому, жінки самостійно виховували дітей, захищали їх і себе від загроз, вели господарство.

Прочитайте уривок із наукової праці. Дайте відповіді на запитання. **1.** Яка основна думка цього уривка? **2.** Про що ви дізналися? **3.** Чому, на вашу думку, козаки мали суворо дотримуватися правил своєї спільноти? **4.** Які ви знаєте спільноти, де також суворо дотримуються правил?

«Вступ до лав Війська Запорозького був необмежений і гранично простий. Від новоприбулого не вимагалося ніяких документів, паспортів, довідок з колишнього місця роботи, висловлюючись по-сучасному, характеристик чи рекомендацій, а тільки беззаперечне визнання православ'я. Не можна оминути й поширені уявлення про запорожців як про любителів випити горілку (до речі, горілка тоді була не такою міцною, як зараз, а лише 20 %-ою). Насправді ж алкоголіків серед козаків майже не було. Варто згадати свідчення деяких іноземних авторів XVII ст., наприклад французького мемуариста П'єра Шевальє, що козакам заборонялось пити під час морського походу, а порушників цієї заборони топили. За свідченням "Віршованої хроніки", писаної незадовго по смерті **кошового отамана** Івана Сірка, останній практично не пив її і терпіти не міг п'яниць.

Італієць Віміна, посол до Богдана Хмельницького у 1650 р., був у захваті від влучної стрільби запорожців, які гасили кулями запалені свічки, був вражений, як і багато інших іноземних авторів, силою, витривалістю, здоров'ям козаків.

Досить згадати, що останній кошовий отаман Петро Калнишевський помер у віці 113 років, з яких чверть століття провів у тісному казематі на Соловках. Важко поєднати ці факти з тенденційними вигадками про козаків як про п'яниць. З моменту прийняття новоприбульця до січового товариства й вписання його до будь-якого куреня він ставав повноправним членом козацького братства й повинен був суворо дотримуватися місцевих традицій та звичаїв і "не пхатися зі своїм уставом". За порушення січових звичаїв, які дбайливо зберігали у пам'яті козаки-ветерани, карали суворо, а часом і смертю. Ці звичаї були логічними та продуманими, ідеально пасували до ладу християнської козацької республіки, до суворих й небезпечних умов життя на кордоні у давнину, хоча для стороннього ока вони іноді видавалися дивними».

о. Юрій Мицик, Сергій Плохій.
«Як козаки Україну боронили»

СЛОВНИК

Гетьман – керівник Війська Запорозького, з 1648 р. – також правитель козацької держави.

Кошовий отаман – найвища виборна керівна посада в Запорозькій Січі.

✷Розгляньте картину українського художника О. Сластіона, дайте відповіді на запитання та обговоріть у парах. **1.** Хто проводжає молодого козака на Січ? Як ви думаєте, кого художник зобразив у білому вбранні? Що робить ця людина? **2.** Уявіть себе героєм / героїнею цієї картини. Опишіть свої почуття.

➔ Проводи на Січ. Художник О. Сластіон. 1898 р.

↑Дмитро Вишневецький. Невідомий художник. 30–40-ві роки XVIII ст.

1. Знайдіть у YouTube «Думу про Байду», прослухайте її. Обміняйтеся враженнями. **2.** Поміркуйте, чи можна вважати, що князь Вишневецький і Байда, про якого написали думу, – одна й та сама особа. Знайдіть у додаткових джерелах інформації підтвердження.

ЗАУВАЖТЕ До наших днів не збереглося жодного зображення Д. Вишневецького, яке датувалося б XVI ст. Портрет князя створено значно пізніше – у 30–40-х роках XVIII ст. для галереї князів Вишневецьких у родинному палаці (нині селище Вишнівець у Тернопільській обл.). Справа внизу є напис «Дмитро Корибут, князь Вишневецький, правитель островів Запорозьких. Обраний господарем волоським, посаджений турками на гак і, з нього трьох башів убивши, вмер, іншими розстріляний, року 1563».

Військово-політична організація українського козацтва

Опрацюйте рубрику «Словник». Дайте відповіді на запитання. **1.** До якої військової та господарської одиниці на Січі був приписаний козак-запорожець? **2.** За яким принципом називали курені? **3.** Якому органові належала вся повнота влади в Запорозькій Січі? **4.** Чому Запорозьку Січ часом називають республікою? **5.** Як називався козацький уряд? **6.** Кому належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі?

СЛОВНИК

Курінь – видовжена споруда з дерева, у якій жили козаки, пізніше – *військово-адміністративна одиниця* Запорозької Січі, що налічувала до кількох сотень козаків на чолі з курінним отаманом. Часто курені називали за місцевістю, звідки походили козаки. У складі Запорозької Січі їх було 38.

Козацька (Січова, Військова) рада – загальні козацькі збори, на яких вирішували адміністративні, судові, військові справи, обирали козацьку старшину. На Запорозькій Січі козацька рада вважалася *найвищим органом влади*.

СЛОВНИК

Кіш – назва *центрального органу управління* січової громади на чолі з кошовим отаманом. Його обирали щороку, а контролювала козацька рада. У його віданні перебували адміністрація, суд і фінанси запорозького товариства.

Козацькі клейноди (з німецької – «коштовність») – знаки розрізнення козацьких військ та символи влади козацької старшини. Це: корогви, булави, бунчуки, пірначі, печатки, каламарі, значки, трості суддівські, литаври.

Розгляньте зображення та проаналізуйте рубрику «Словник». Уявіть, що ви є членами козацької спільноти. Запропонуйте свій клейнод. Продумайте його зовнішній вигляд, назву, символічне значення.

Козацькі клейноди: 1 – корогва, 2 – пірнач, 3 – булава, 4 – бунчук, 5 – печатка, 6 – литаври

СЛОВНИК

Корогва – козацький прапор.

Пірнач – ударна зброя, металева втулка з пластинами (перами), закріплена на дерев'яному або металевому держаку.

Булава – символ влади запорозьких кошових отаманів і гетьманів України.

Бунчук – символ влади у вигляді держака, на верхівці якого була голівка, а з-під неї звисали пасма кінського волосся різних кольорів. Запозичений від турків.

Литаври – ударний інструмент, звуками якого скликали козаків, сигналізували про небезпеку, передавали сигнали тощо.

Реєстрове козацтво

Прочитайте текст і розгляньте картину українського художника Артура Орльонова. Зіставте подану інформацію про чайки з картиною. Чи відповідає опис тому, що ви бачите? Яку ще інформацію з картини можете здобути?

↑ Козаки здобувають Кафу. Художник А. Орльонов. 2006 р.

У другій половині XVI ст. козацтво вже мало великий досвід участі у військових кампаніях. Козаки заявили про себе як про впливову силу, яка вправно володіє різними видами зброї, ба більше – уміє проявити себе й на морі. Неабиякої слави зажили козацькі *чайки* – легкі та маневрені бойові човни. В «Енциклопедії історії України» подано такий опис суден: «Були безпалубними та безкільовими суднами, здатними перевозити до 50–70 осіб. Основою такого судна служив дубовий, вербовий або липовий стовбур, на який набивали борти з кількох поясів дощок. Човен був від 15 до 22 м завдовжки та від 4 до 6 м завширшки».

Прочитайте уривок із наукової праці й «Енциклопедії історії України», а також проаналізуйте схему причиново-наслідкових зв'язків утворення реєстрового козацтва. Користуючись текстом і таблицею, складіть план розповіді про створення реєстрового козацтва.

«Лівонська війна збільшила попит на воїнів на кордоні з Московією, тож у 1570-ті роки було сформовано кілька козацьких підрозділів, один із яких налічував аж 500 вояків. Реорганізація козаків з ополчення на службі в прикордонних урядовців у військові з'єднання під командуванням армійських офіцерів відкрила нову еру в історії козацтва. До вжитку увійшов термін "реєстрові козаки". Козаки, яких брали на військову службу й таким чином заносили до "реєстру", були звільнені від сплати податків та не підлягали юрисдикції місцевої влади. Також вони отримували платню. Звичайно, від охочих потрапити до реєстру не було відбою, але польська корона набирала на службу лише обмежену кількість, а їхні пільги діяли тільки на період активної служби, так само лише за цей період сплачувалися й гроші. Але ті, хто не був включений до реєстру на початку або виключений з нього після військової кампанії, відмовлялися зрікатися свого статусу, що породжувало численні суперечки між козаками та прикордонними урядовцями. Створення реєстру розв'язало для уряду лише одну проблему, натомість породивши іншу.

1590 року польсько-литовський сейм постановив створити військо з 1000 реєстрових козаків для захисту прикордонних областей України від татар і нереєстрових козаків. Хоча король видав необхідну постанову, з цього мало що вийшло. До 1591 року Україну охопило перше козацьке повстання».

Сергій Плохій. «Брама Європи». 2023 р.

«За наказом польського короля Сигізмунда II Августа гетьман великий коронний Є. Язловецький у 1572 році прийняв на державну службу 300 козаків. Першим керівником, або ж старшим реєстрового загону, був призначений шляхтич Я. Бадовський. Відтоді польський уряд почав офіційно визнавати лише реєстрових козаків, а проти тих, хто не був внесений до реєстру, вів нещадну боротьбу. Реєстрові козаки звільнялися від сплати податків, вилучалися з підпорядкування місцевій адміністрації, встановлювали власне судочинство. За ними також було закріплене право на землеволодіння. Реєстрове військо отримало офіційну назву "Запорозького" та спеціальні відзнаки – козацькі клейноди: корогву, бунчук, булаву, печатку та литаври. У Трахтемирівському монастирі було організовано козацький шпиталь. Чисельний склад реєстрового війська не був сталим. У 1578 році польський король Стефан Баторій сформував козацький загін у кількості 600 осіб, який також проіснував недовго».

«Енциклопедія історії України»

СЛОВНИК

Реєстрове козацтво – українські козаки, що перебували на державній службі Речі Посполитої в другій половині XVI – першій половині XVII ст. і чиї прізвища було внесено в спеціальні *реєстри* (списки).

Покозачення – соціальний процес переважно самовільного набуття козацьких прав представниками інших соціальних груп і верств українського суспільства, що наприкінці XVI – у XVIII ст. набув масового характеру.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• необхідність зміцнення південно-східних кордонів Речі Посполитої • успішні воєнні дії козаків проти турків і татар • загострення відносин з Османською імперією та Кримським ханством через козацькі набіги • прагнення уряду контролювати козаків та їхню чисельність	**Створення реєстрового козацтва 1572 р., 1578 р.**	• посилення протистояння між козацькою верхівкою та низами • розподіл козацтва на реєстрових і нереєстрових • утиски нереєстрового козацтва • протистояння запорожців з урядом Речі Посполитої

Говорячи про перше козацьке повстання, С. Плохій мав на увазі повстання козаків проти волинських князів, зокрема Костянтина Острозького та його сина Януша. Останній був старостою Білої Церкви. Острозькі контролювали регіон (див. карту на с. 111) і захопили землю дрібного шляхтича й козацького отамана Криштофа Косинського. Останній у відповідь напав на замок у Білій Церкві. Острозькі об'єдналися з Олександром Вишневецьким і силами власної приватної армії завдали поразки Косинському. Прикметно, що в приватній армії Острозьких також служили козаки, серед яких був і Северин Наливайко. Спочатку він очолював загін вояків Острозького, який брав участь у боротьбі проти Косинського. Проте вже в 1595 р. Наливайко залишив службу в Острозьких і підняв людей на повстання, яке охопило українські та білоруські землі.

Територія Речі Посполитої

Центри воєводств

Володіння князя Острозького

Родовий замок князів Вишневецьких

Територія Запорожжя

Дніпровські пороги
Цифрами позначено:
1 Кодацький, *2* Сурський,
3 Лоханський, *4* Дзвонець,
5 Ненаситець, *6* Вовнизький,
7 Будило, *8* Лишній, *9* Вільний

Запорозькі Січі

Землі, що визначалися за реєстровими козаками

Трахтемирів – місто, яке Стефан Баторій передав у володіння реєстровим козакам

Походи війська К. Косинського в 1591–1593 рр.

Міста, що склали присягу Косинському

Походи війська С. Наливайка в 1595–1596 рр.

Місця поразок козаків (К. Косинського в січні 1593 р., С. Наливайка в червні 1596 р.)

Володіння Османської імперії та її васалів

Кордони сучасної України

Українські землі в останній чверті XVI ст.

Причинами цього повстання були серйозні суперечності між реєстровими та нереєстровими козаками, загальне невдоволення масовим покозаченням, викликаним неврожаями, голодом і важкими соціально-економічними умовами 1590-х років. Окрім того, козаки протестували проти заборони здійснювати самостійні військові походи, зокрема на молдовські землі. Це обмежувало їхні можливості для економічного і політичного самовизначення. Головною метою повсталих було відновлення своїх прав і свобод, боротьба за незалежність від польської влади та посилення ролі козацтва в політичній системі.

У лютому 1596 р. проти повсталих козаків виступила польська армія на чолі з польним коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Перший бій відбувся в урочищі Гострий Камінь, але закінчився без вирішальної перемоги для жодної зі сторін. Після цього козаки збудували укріплений табір в урочищі Солониця поблизу Лубен (нині Полтавська область). 25 травня 1596 р. розпочалася двотижнева облога цього табору, яка закінчилася розправою над повстанцями.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷ Оберіть одну з тем і напишіть есей.

- ✓ Історичний портрет: Дмитро Вишневецький.
- ✓ Один день із життя на Січі.
- ✓ Жінка у світі козацтва: особливості відносин із Запорозькою Січчю.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу визначити вплив природно-географічного середовища на історичні події, явища, процеси, діяльність людей			
Я вмію знаходити та використовувати інформацію про історичний факт, історичну особу для пояснення багатовимірності історичних процесів			
Я можу аргументувати власні судження за допомогою історичних фактів, наявних досліджень, доступних історичних джерел			
Я можу написати есей			
Я можу пояснити, як належність до різних спільнот і зовнішні чинники впливають на формування поглядів та переконань			
Я вчуся оцінювати й контролювати вплив емоцій на свою поведінку під час роботи в групі, у парі			
Я вчуся формулювати й аргументовано висловлювати, обстоювати в дискусії власні погляди і переконання			

§13 Взаємовідносини українського козацтва з Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте карту на с. 114. Проаналізуйте легенду. Яку інформацію ви можете здобути з цих джерел? Знайдіть на карті фортеці Очаків, Аккерман, Кілію, Ізмаїл, Кафу, Варну, Синоп, Трапезунд, Константинополь. Чи всі історичні назви збереглися до сьогодні? Які назви змінили? Проведіть невелике дослідження, чому так сталося.

ПРАКТИКА

Походи запорозьких козаків у володіння Кримського ханства та Османської імперії. Участь запорозького та реєстрового козацтва у війнах Речі Посполитої

Прочитайте текст параграфа та уривок з наукової праці. Виділіть основну думку кожного абзацу. Поміркуйте, завдяки чому морські походи козаків були успішними.

На початку XVII ст. козаки здійснили низку успішних походів на османські фортеці, а також володіння Кримського ханства. Дослідники виділяють кілька причин цих походів. Насамперед – прагнення панувати на Чорному морі, звільнення численних українських полонених, а також отримання воєнної здобичі. Відомо про атаки козаків

Українські землі в першій половині XVII ст.

➔ Здобуття козаками Кафи. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

Це перше зображення воєнної події в українській друкованій книжці. На другому плані гравюри – мури турецької фортеці Кафи. На першому – козацькі човни, що атакують турецькі галери.

на фортеці Очаків, Аккерман, Кілію, Ізмаїл у Північному Причорномор'ї, Кафу в Криму, Варну в Болгарії, Синоп і Трапезунд в Османській імперії та навіть околиці її столиці – Константинополя (нині – Стамбул).

«1606 року, спустившись по Дніпру та увійшовши до Чорного моря на довгих човнах – чайках, козаки штурмували Варну, одну з найсильніших османських фортець на західному узбережжі Чорного моря. 1614 року вони пограбували Трабзон на південно-західному березі, а наступного року ввійшли до стамбульської гавані Золотий Ріг і спустошили передмістя, майже як вікінги за 750 років до того. Але якщо вікінги водночас торгували з Константинополем, то козацькі походи більше були схожі на напади піратів від Середземного до Карибського моря. Вони приходили грабувати, мститися і, як розповідають українські народні пісні, звільняти багатостраждальних рабів. 1616 року козаки атакували Кафу, головний центр работоргівлі на кримському узбережжі, та звільнили всіх бранців.

Султан, його двір та іноземні посли, які стали свідками того, як один за іншим відбуваються козацькі напади на могутню Османську імперію, були приголомшені. Тепер християнські правителі могли серйозно сприймати нападників як потенційних союзників у боротьбі проти турків».

Сергій Плохій. «Брама Європи». 2023 р.

У другій половині XVI ст. деякі козаки стали землевласниками. Історикиня Наталя Яковенко пише, що «цей сповнений самоповаги прошарок був переконаний, що його незалежність сплачено податком крові та вірною службою королю, а будь-який наступ на неї розцінював як замах на справедливість». Були й ті, які за право володіти землею в княжих та панських латифундіях мусили за потреби виставляти одного озброєного козака на коні. Зважаючи на впливовість козаків, король Речі Посполитої часом залучав їх як союзників у воєнних кампаніях.

Реєстрові козаки під проводом Самійла Кішки воювали проти Швеції в 1601–1602 рр. У 1609–1618 рр. польський король Сигізмунд III залучав тисячі козаків до боротьби проти Московського царства. Дослідники вказують, що в кампанії 1611–1613 рр. на королівській службі перебувало близько *30 тис. козаків*. І це лише зазначені в офіційних списках. У той час Московія переживала так званий смутний час, який характеризувався внутрішніми чварами та боротьбою за владу. У 1618 р. стався славнозвісний похід за участі козаків на чолі з

Петром Сагайдачним на Москву під прапорами польського королевича Владислава, який прагнув здобути корону Московського царства. П. Сагайдачний долучився з 20-тисячним козацьким військом до походу. Саме завдяки участі в поході козаків було здійснено низку вдалих операцій. Москву польсько-козацьке військо взяло в облогу, яка тривала близько двох місяців.

11 грудня 1618 р. обидві сторони підписали *Деулінське перемир'я* на 14,5 року. За ним від Московії Річ Посполита отримала українські Чернігів та Новгород-Сіверщину, а також Смоленськ. Чернігів та Новгород-Сіверщину активно освоювали козаки. Тому ці території відігравали згодом важливу роль у становленні нації українців і українок.

Участь козаків у Хотинській війні

Розгляньте роботи М. Бачареллі та Ф. Смуглевича, присвячені підписанню Хотинського договору. Спробуйте визначити обставини укладання угоди. **1.** Між якими сторонами відбувалося підписання договору? Що на це вказує? **2.** Яка атмосфера панує? **3.** Чи всі учасники задоволені подією? Свої думки обґрунтуйте. Прочитайте текст параграфа. Визначте, чи правильні припущення ви висловили.

↑ Хотинський договір. Художник М. Бачареллі. 1783 р.

↑ Підписання Хотинського мирного договору. Художник Ф. Смуглевич

Улітку 1620 р. Османська імперія виступила проти Речі Посполитої. Мотивом стало так зване покарання Речі Посполитої за напади козаків на османців. Однак історик С. Плохій називає іншу причину: *«Османи намагалися захистити румунських та молдавських васалів від впливу польсько-литовської держави, що дедалі зростав»*. Зіткнення війська османців і польської армії сталося у вересні 1620 р. біля містечка Цецора. Військо Речі Посполитої зазнало нищівної поразки. Повторний напад османців був неминучим.

У Речі Посполитій розуміли, що не впораються власними силами, тому сейм звернувся по допомогу до козаків. Пропозицію сейму розглядали на раді за участі як реєстровців, так і нереєстровців. Козаки погодилися, але висунули умови: визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання рівності католицизму та православ'я, а також підтримка відновленої церковної ієрархії. П. Конашевич-Сагайдачний із посольством мав повідомити королю про вимоги козаків, тому поїхав до Варшави. Коли ж він повернувся, його обрали гетьманом. У цьому статусі П. Конашевич-Сагайдачний очолив військо козаків.

1621 р. османське військо чисельністю 150–160 тис. вирушило на Річ Посполиту. Османцям протистояло польсько-литовське військо у 43 тис., а козаків на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним було понад 45–47 тис. Битва не принесла однозначної перемоги жодній зі сторін. Проте Річ Посполита завершення битви сприйняла як гучну перемогу, адже вдалося зупинити османців і підписати з ними договір без територіальних утрат. Такий результат був би неможливий без козаків.

Українське козацтво було невдоволене Хотинським миром, спрямованим на припинення боротьби козацтва проти турецько-татарських набігів. Під час битви гетьман П. Конашевич-Сагайдачний був поранений отруйною турецькою стрілою. 10 квітня 1622 р. він помер і був похований у Братському монастирі на Подолі в Києві.

↑ Меч гоноровий, подарований П. Конашевичу-Сагайдачному польським королевичем Владиславом за перемогу під Хотином. На мечі дарчий напис Владислава «VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio ad Chocimum contra Osmanum» («ВЛАДИСЛАВ Конашевичу кошовому під Хотином проти Османа»). Зберігається в музейному комплексі королівського замку на Вавелі (Краків)

Проаналізуйте умови Хотинської угоди 1621 р. Поміркуйте, яка зі сторін більше виграла унаслідок її підписання. Потім опрацюйте таблицю причинно-наслідкових зв'язків Хотинської війни. Обговоріть у парах, чи з усім ви згодні. Чи можете додати пункти від себе?

Умови турецько-польської Хотинської угоди 1621 р.

- Припинення воєнних дій між Річчю Посполитою та Османською імперією.
- Кордон між Річчю Посполитою і Османською імперією встановлено по р. Дністер.
- Туреччина і Кримське ханство зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на українські землі Речі Посполитої.
- Річ Посполита передавала турецькому васалові, князівству Молдова, Хотин.
- Річ Посполита мала щороку виплачувати Кримському ханству фінансову компенсацію за військовий захист і уникнення нападів.
- Польська влада забороняла українським козакам походи на Крим і Османську імперію.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• прагнення Османської імперії розширити кордони за рахунок територій Речі Посполитої та інших європейських держав • безперервні походи запорожців на Кримське ханство та Османську імперію • посилення впливу Речі Посполитої на князівство Молдова – васала Османської імперії	**Хотинська війна 1620–1621 рр.**	• посилення авторитету українських козаків на міжнародній арені • Річ Посполита зберегла території • був розвіяний міф про непереможність армії турецького султана • Туреччина на тривалий час відмовилася від наміру завоювати Європу • піднялася боротьба поневолених османцями народів за визволення

Взаємовідносини українського козацтва з Кримським ханством. Запорозько-кримський договір 1624 р.

Проаналізуйте текст параграфа й уривки з джерел. Порівняйте подану інформацію. Як вважаєте, від імені представників якої спільноти говорять автори? Поміркуйте, як це впливає на їхнє сприйняття взаємовідносин українського козацтва з Кримським ханством. Самостійно або з допомогою вчителя / вчительки зробіть висновок про ці відносини. Що на це впливало?

Взаємовідносини українського козацтва з Кримським ханством складалися на засадах політичної та військової співпраці, що почалася ще в першій половині XVI ст. Черкаський і канівський староста Остафій Дашкович уклав у 1521 р. першу угоду з Кримським ханством. Почалися спільні походи козаків і кримських татар проти Московського царства. Така співпраця мала не лише військовий характер, а й дипломатичний, адже козаків визнавали учасниками міжнародних переговорів. Уже в 1585 р. козацький гетьман Ян Оришовський підписав угоду з ханом Ісламом II Ґераєм, закріплюючи союз між сторонами.

Основою взаємовідносин між козаками та кримськими татарами було не тільки прагнення до військової співпраці. Спільність в економічній, політичній та культурній сферах, а також схожі погляди на право і систему управління сприяли формуванню союзів між ними. Хоча в історії виникали конфлікти між козаками й татарами, є свідчення і про союзні відносини, коли обидві сторони допомагали одна одній у боротьбі із зовнішнім ворогом.

Союз між українським козацтвом і Кримським ханством, укладений у 1624 році, став важливою віхою у відносинах двох військово-політичних сил. Він був підписаний на острові Карайтебен (сучасна Запорізька область). Головною його метою було запобігання конфліктам між козаками й татарами, які часто виникали через взаємні набіги. Договір передбачав взаємну відмову від ворожих дій, жорстке покарання тих, хто порушуватиме мир, і надання військової допомоги в разі нападу на одну зі сторін.

Офіційно угода була підписана не самим кримським ханом, а його братом, калгою-султаном, що мало свої наслідки. За умовами догово-

ру, Кримське ханство зобов'язувалося підтримувати козаків під час їхніх воєнних операцій, і, навпаки, козаки надавали допомогу татарам у разі потреби. Однак через те, що договір підписав не сам хан, він не був зобов'язаний його виконувати, а після смерті калги-султана угода втратила чинність. Незважаючи на ці обмеження, договір був важливим кроком у розвитку відносин між козаками й татарами.

Багато істориків вважають, що саме ця угода заклала фундамент для подальших союзів між козаками й кримськими татарами. Під час Козацької революції середини XVII ст. Богдан Хмельницький зміг скористатися досвідом цих попередніх домовленостей, укладаючи союз із кримським ханом Ісламом Ґераєм III. Угода 1624 року стала одним із перших договорів, що визначили українське козацтво як незалежну силу, здатну до укладання міжнародних союзів, а Кримське ханство – як важливого політичного гравця в регіоні.

«[Козаки...] року 1575, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і з здобиччю великою домів вертали; однак татари, об'єднавшися з трьома султанами та сімома синами хана перекопського, численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем. А літа 1576, в часи панування Стефана Баторія, короля польського, іще краще учинили. Цей король, забачивши, як добре козаки з татарами б'ються, настановив їм гетьмана, прислав коругву, бунчук та булаву, печатку гербову, рицарів з самопалами і з ковпаками, набакир надітими, прислав гармат та всяких припасів військових (та й самі козаки, повоювавши турецькі фортеці, здобули немало), ввів у них порядок стройовий, запровадив, крім гетьмана, обозних, суддів, осавулів, полковників, сотників, отаманів і наказав нести сторожу супроти татарів за порогами. Згаданий король Баторій, опріч давнього старовинного міста складового Чигирина, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували, а за службу поклав їм по червінцеві та по кожуху; козаки були раді і цій платі й не раз билися з татарами на землі, а з турками в морі і майже завжди побивали їх».

Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки.
Кінець XVII – початок XVIII ст.

«Бій татар у таборі козаків

Посланець від кримського хана приніс звістку про перехід козацького війська через Дністер та заглиблення на територію Молдови. – Татари напали на табір козаків, але попросили в османців підмоги. – Османський корпус з гарматами змусив козаків відійти назад за Дністер. – У боях османці захопили шістдесят язиків.

Восьмого шевваля (26 серпня) на зупинці під назвою Конджан від татарського хана прийшов гонець і повідомив:

"Козак перейшов річку Турла та як минув два переходи і спочивав, татарське військо пустило йому крові; когось забило, вози пограбувало, а зосталих змусило оточитися табором у степовій глушині. Кіннота [Ко-

зака] вийшла в поле, і впродовж цілого дня страшної січі з нею до тисячі козаків забили".

Ще [гонець] попросив кілька гармат, тож [туди] відправили військо з Сирії під орудою Ногая [Муртази] Паші та Ільбасанли Гасана Паші, а також бея Айдину разом із двадцятьма п'ятьма гарматами. Поки вони всі доїхали, козацькі недовірки довідалися й повтікали до великого табору. А близько сотні недовірків набрали-пограбували якісь припаси у Молдові, і, коли підходили, Гаджи Кей Паша наскочив на них, узяв шістдесят язиків, а решті постинав голови і прислав [усе це] до найяснішої присутності (султанові)».

Мустафа Наїма.
«Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу». 1593–1660 рр.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Оберіть одну з тем і напишіть есей.

- ✓ Історичний портрет: Петро-Конашевич Сагайдачний.
- ✓ Роботи М. Бачареллі та Ф. Смуглевича, присвячені підписанню Хотинського договору: мої враження.
- ✓ Взаємовідносини українського козацтва з Кримським ханством: що я думаю.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я вмію знаходити і використовувати інформацію про історичний факт, історичну особу для пояснення багатовимірності історичних процесів			
Я можу аргументувати власні судження за допомогою історичних фактів, наявних досліджень, доступних історичних джерел			
Я вмію «читати» історичну карту			
Я можу висловити власні думки про мистецький твір на історичну тематику			
Я вчуся оцінювати та контролювати вплив емоцій на свою поведінку під час роботи в групі, у парі			
Я вчуся формулювати й аргументовано висловлювати, обстоювати в дискусії власні погляди та переконання			
Я можу написати есей			

§14 Петро Конашевич-Сагайдачний в оцінках сучасників і нащадків Практична робота

Проаналізуйте анкету Петра Конашевича-Сагайдачного. Обговоріть, про що свідчить наведена інформація. Уявіть, що ви маєте можливість перенестися в часі й записати з ним інтерв'ю. Продумайте запитання, які ви поставили б гетьманові. Що він міг би вам відповісти? Проаналізуйте подані в параграфі джерела. Доповніть анкету інформацією з них.

- **Місце народження:** Самбір, Львівщина
- **Рік народження:** бл. 1582
- **Походження:** шляхтич
- **Віросповідання:** православ'я
- **Освіта:** початкову освіту здобув у Самборі; далі – Острозька школа
- **Дружина:** шляхтянка Анастасія Повченська
- **Посада:** гетьман Війська Запорозького
- **Братство:** Київське (Богоявленське)
- **Визначні воєнні кампанії:** походи на османські фортеці та Москву, битва під Хотином
- **Заповіт:** передав статки на доброчинність
- **Рік і місце смерті:** 1622, Київ
- **Місце поховання:** Київський Братський Богоявленський монастир (могила не збереглася)

Про зовнішність, вдачу та діяльність гетьмана Сагайдачного

Розгляньте портрет.

1. Проаналізуйте тло картини. Що на ньому зображено? **2.** Які елементи доводять, що це портрет Петра Сагайдачного? **3.** Поміркуйте, яким хотіла зобразити гетьмана художниця.

➔ Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Художниця Наталія Павлусенко. 2022 р.

Прочитайте текст джерела, роздивіться картину С. Васильківського і дайте відповіді на запитання. **1.** Як польський хроніст характеризує відносини гетьмана з польською владою? **2.** Поміркуйте, чи об'єктивно автор джерела висвітлював події. **3.** Як впливали відносини гетьмана з поляками на становище козацтва і українських земель у складі Речі Посполитої в цілому?

«...над запорозькими військами, які мали воювати на боці Польщі проти турків, була поставлена гетьманом людина у військовій справі досвідчена, знавець великий і добрий, Петро Конашевич-Сагайдачний, на якого багато покладалося у раді, який був не простого роду, але шляхтич з Самбора, який всі ті воєнні тяготи ніс на собі, а також і у всьому давав поради, і як він радив, на те погоджувались їх милість пани гетьмани і королевич його милість».

Йоахим Єрлич. «Літопис, або Хроніка різних справ і подій». 1648–1673 рр.

↑ Петро Конашевич-Сагайдачний. Художник Сергій Васильківський. 1900 р.

Розгляньте картину і дайте відповіді на запитання. **1.** Ким, на вашу думку, є люди, зображені на картині? Представників яких верств українського суспільства ви бачите? **2.** Які деталі картини привертають вашу увагу? **3.** Що на картині свідчить про активну діяльність гетьмана з підтримки православної церкви?

← Смерть гетьмана Сагайдачного. Невідомий художник. Початок XIX ст.

Сучасні дослідники про Петра Конашевича-Сагайдачного

Прочитайте уривок із наукової праці і дайте відповіді на запитання. **1.** На які особливості життя гетьмана авторка звернула увагу? Як гадаєте чому? **2.** Чи узгоджується думка авторки праці про значення діяльності гетьмана з тією інформацією, яку про нього ви вже знаєте? **3.** Чи погоджуєтеся ви з позицією дослідниці? Обґрунтуйте вашу думку. **4.** Як історикиня пояснює залученість козаків і П. Конашевича-Сагайдачного зокрема до релігійних процесів у Речі Посполитій?

«До якогось часу, завдяки гнучкій дипломатії та авторитетові Петра Сагайдачного, вдавалося зберігати бодай хиткий мир (між козаками та польською владою). Чимало сприяло цьому й те, що гетьман мав тяжку руку для надміру заповзятливих запорожців. [...] Маневрування між польськими урядовцями та радикалізмом свавільних запорозьких низів виразно ілюструється угодами на Ольшаницькій 1617 р. та Раставицькій 1619 р. переговорних комісіях, де Сагайдачний нібито поступався вимогам королівських комісарів скоротити реєстр і спалити козацький

флот, але невдовзі знову досягав того, що Військо Запорозьке фактично зберігало попередньо здобуті права.

Під протекцією Війська Запорозького за Сагайдачного було здійснено [...] відновлення православної церковної ієрархії. Це перетворювало козацьку спільноту на офіційного захисника руського церковного життя... [...] 1620 р. гетьман Петро Сагайдачний почесним ескортом з усією старшиною зустрічав на кордонах Речі Посполитої і випроводжав за її межі єрусалимського патріарха Феофана. [...]

Оточення Війська Запорозького німбом героїки стало першим кроком до фундаментальних змін суспільних структур. На очах мінявся провід православної спільноти: на зміну старій княжій аристократії, що керувала Руссю від часів Київської держави, перший крок до політичного лідерства зробила козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених. У цьому поруху молоду політичну еліту підтримала загнана в безвихідь Православна Церква. І хоча після відновлення православної ієрархії Церква, не потребуючи такого непрогнозованого спільника, як козацтво, зайняла обережну позицію, ситуація вже вийшла з-під контролю».

Наталя Яковенко.
«Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України». 2006 р.

Прочитайте уривок із наукової праці і дайте відповіді на запитання. **1.** На яких особливостях політики гетьмана Сагайдачного акцентує авторка? Ви вважаєте думку дослідниці правильною чи хибною? Відповідь обґрунтуйте. **2.** Порівняйте бачення дослідницею особливостей політики гетьмана з точкою зору Н. Яковенко. Виділіть спільне у їхньому трактуванні характеру та дій гетьмана.

«Слід зазначити, що він (П. Конашевич-Сагайдачний) суттєво виділявся серед решти козаків. Освічений, ймовірно, обізнаний з античними взірцями військової тактики, орієнтований на масштабні плани, а не на миттєві здобутки, він зумів зацікавити і повести за собою козаків.

Про похід на Москву.

Імовірно, що справжні мотиви Сагайдачного були значно прозаїчнішими. Він, так само, як і його козаки, вважав себе підданим польського короля (якому вони присягали). Московська держава навіть попри єдність віри була їм доволі чужою. Проте, з другого боку, гетьман побоювався надмірного посилення Речі Посполитої у разі падіння Москви. Він добре знав чванство польських панів і міг передбачити їхню реакцію на таку значну перемогу – передусім постраждали б самі козаки, точніше їхні вольності та церква. [...]

...Ставлення царського двору до українських козаків загалом і до Сагайдачного зокрема після Московського походу було однозначно негативним. Ідеї захисту християн і православної єдності в той час іще зовсім не вписувались у зовнішньополітичну доктрину Московської держави. Навпаки (Московський) патріарх Філарет на соборі 1620 р. встановив практику перехрещення українців, вихідців із Польщі та Литви, не вважаючи їх істинно православними».

Тетяна Таїрова-Яковлєва. «Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність». 2015 р.

§15 Козацькі повстання

ПРОВОКАЦІЯ

У вашій громаді вирішили вшанувати пам'ять українських козаків – очільників повстань 1625–1638 рр. Подумайте, яким чином можна це зробити.
Вивчаючи матеріал параграфа, визначте, кому потрібно встановити пам'ятник у вашій громаді та чому. Для цього розгляньте карту на с. 114, щоб визначити, на які території поширювалися повстання. Крім того, дізнайтеся більше про біографії очільників козацьких виступів.

ПРАКТИКА

Повстання під проводом Марка Жмайла та Михайла Дорошенка (1625)

За текстом нижче укладіть схему причин і наслідків повстання 1625 р. Зверніть увагу, що в цю схему потрібно буде внести інформацію про всі ключові козацькі виступи 1620–1630-х років.

Хотинська війна 1621 р. завершилася для козаків тріумфом. Військо Запорозьке показало можливості свого впливу на міжнародній арені. Козаки почали втручатися в кримські справи та в 1624 р. уклали з ханством союзну угоду. Військова активність також досягла піку: попри мирну польсько-турецьку угоду, навесні–влітку 1625 р. відбулися три походи на турецькі території. До того ж діяльність унійної церкви активізувала виступи козацтва на захист православ'я всередині держави.

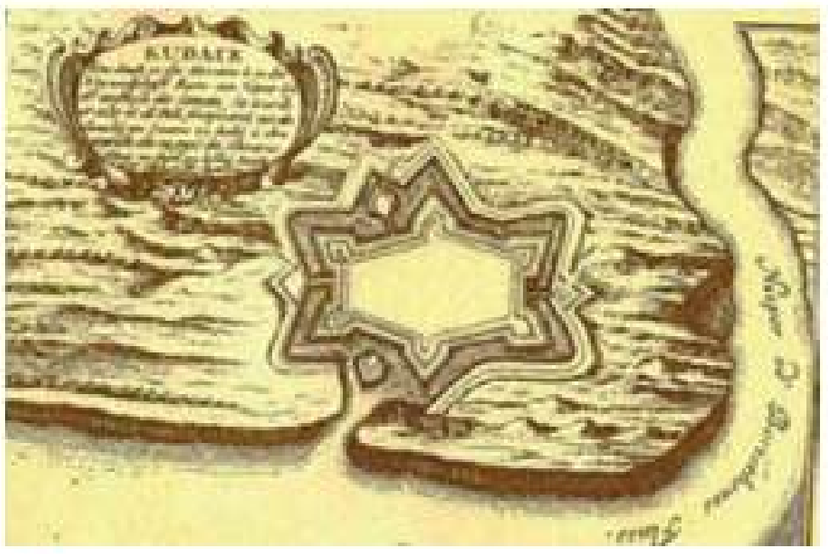

↑ Кодацька фортеця. План Гійома Левассера де Боплана. XVII ст.

У Варшаві такий стан речей сприйняли як порушення усталеного порядку й вирішили покарати зухвальців. Польний гетьман коронний Станіслав Конєцпольський привів в Україну досить значне військо. Козацький гетьман *Марко Жмайло* мав менше військо і не вельми поспішав рухатися назустріч коронній армії, сподіваючись, що йому на допомогу прийдуть кримські татари Ґерая.

Утім допомоги козаки не дочекалися, а час було втрачено. І все ж упродовж кількаденних боїв спочатку поблизу містечка Крилів, а згодом неподалік Курукового озера жодній зі сторін так і не вдалося досягти переконливого успіху. Як наслідок, розпочалися переговори. Поляки вже не вимагали видачі керівників повстання, як це було в роки козацьких воєн 90-х років XVI ст., та проголошували амністію.

У відповідь на «добру волю» С. Конєцпольського козаки поміркованіших поглядів виявилися організованішими й переобрали козацького очільника. Замість М. Жмайла гетьманом став М. Дорошенко.

Переговори увінчались укладенням *Куруківської угоди 1625 р.* Відповідно до її умов козацтво погодилося на обмеження кількості реєстровців до 6 тис., а решта мала повернутися до попереднього соціального стану. Серед умов також були знищення козацького флоту та повне припинення морських виступів проти Османської імперії. Коза-

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Марко Жмайло-Кульчицький (рр. н. і см. невід.) – гетьман реєстрового козацтва (1625), керівник повстання 1625 р. Можливо, рід Жмайла походив із с. Кульчиці (тепер село в Самбірському районі Львівської області). Відомо, що до обрання гетьманом Жмайло брав участь у Хотинській битві (1621). Після 1625 р. доля невідома.

Михайло Дорошенко (р. н. невід. – 1628) – гетьман реєстрових козаків (1625–1628). Засновник роду Дорошенків. Соратник П. Конашевича-Сагайдачного, учасник Хотинської війни 1621 р. Належав до реєстрової верхівки, домагався захисту козацьких прав і привілеїв, обстоював православ'я. У ранзі полковника брав участь у повстанні М. Жмайла (1625). Обраний того самого року гетьманом Війська Запорозького. Уклав Куруківську угоду. Восени 1626 р. козаки на чолі з М. Дорошенком розгромили кримське військо під м. Біла Церква. Навесні 1628 р. очолив похід до Криму на допомогу ханові Мухаммед Ґераю III, який вів боротьбу проти ставленика Османської імперії Джанібек Ґерая. Загинув під час переходу козацького війська від Перекопа до м. Бахчисарай.

ки відмовлялися від налагодження відносин із будь-яким з іноземних правителів. Натомість їм було призначено щорічну платню в розмірі 60 тис. злотих.

Повстання Тараса Трясила (1630)

✷ Укладіть схему причин і наслідків повстання Тараса Трясила.

Попри укладену угоду, ситуація невпинно загострювалася: у відносинах з офіційною Варшавою, усередині України і навіть у середовищі самого козацтва. На кінець 20-х років XVII ст. особливої гостроти набула проблема міжконфесійних взаємин. До її розв'язання долучилося й козацтво.

За таких умов козацьким гетьманом на Січі проголосили *Тараса Федоровича*, широко відомого за прізвиськом Трясило. *Козацьке повстання 1630 р. під проводом Тараса Трясила* мало кілька особливостей:

- Трясило першим із козацьких ватажків звернувся з універсалами-закликами до всієї України та всіх православних;
- до виступу запорожців закликали митрополит та інші представники православного духовенства, скаржачись на релігійні утиски;
- під час виступу вперше було сформовано програму дій.

Заклики гетьмана знайшли відгук мало не по всій Україні. Найбільше охочих долучитися до козацької справи виявилося на Наддніпрянщині, але були серед них і втікачі з Волині та навіть Галичини. Повсталі отаборилися під Переяславом. Бої точилися з перервами три тижні. Обидві сторони зазнали численних жертв, проте захопити табір повсталих С. Конєцпольському так і не поталанило. Зрештою було укладено *Переяславську угоду 1630 р.* козаків із Річчю Посполитою (відновлення Куруківської угоди, але з реєстром у 8 тис.). Таке несуттєве збільшення чисельності козацького реєстру не могло зняти напругу в стосунках козацтва та уряду. Так само, як і навряд чи можна було змусити запорожців відмовитися від морських походів.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Тарас Трясило (? – 1639) – козацький отаман. За одними даними, мав українське походження, за іншими – був кримським татарином. Один із командирів козацьких найманців у Тридцятирічній війні. Реформував козацьке військо, посиливши роль кавалерії. Кошовий отаман Війська Запорозького нереєстрового (1629), організатор походу на Кримське ханство (1629), ватажок козацького повстання (1630), учасник Смоленської війни (1632–1634).

↑ Нарукавний знак 43-ї бригади

ЗАУВАЖТЕ

14 жовтня 2020 р. 43-й окремій артилерійській бригаді Збройних сил України присвоєно почесне найменування – «імені гетьмана Тараса Трясила».

Виступ козаків на чолі з Іваном Сулимою (1635)

Сейм у 1635 р. постановив ввести в Наддніпрянщину війська. Було також запроваджено смертну кару для козаків-реєстровців, які «скомпрометували себе участю в бунтах» або ж виявили непокору польському командуванню. Крім того, було виділено кошти на спорудження фортеці над першим Дніпровим порогом. *Кодацька фортеця* (названа за ім'ям цього Дніпрового порога) мала надійно перекрити доступ селян-утікачів на Січ, а також обмежити можливості для пересувань у зворотному напрямку. Упродовж чотирьох місяців французькому інженеру Гійому Левассеру де Боплану вдалося завершити будівництво твердині. У фортеці розмістили польську та німецьку піхоту. Здавалося, польська влада могла вже не турбуватися про спокій на українських землях. Однак через місяць після завершення будівельних робіт і розквартирування фортечного гарнізону козацький гетьман *Іван Сулима*, повертаючись із морського походу, блискавичною атакою заволодів фортецею. Гарнізон було знищено, а укріплення зруйновано.

Виступ Івана Сулими владі вдалося приборкати. Загін повсталих оточили в дніпровських плавнях і змусили видати ватажка та кількох його соратників. Майже всіх бранців було четвертовано у Варшаві. Помилували тільки Павла Бута (Павлюка) – майбутнього керівника наступного козацького повстання.

Складіть біографію Івана Сулими за інформацією з додаткових джерел.

Роки життя	
Основна діяльність	
Походження	
Найвідоміші події, у яких брав участь	
Ушанування пам'яті	Названі вулиці Пам'ятники Згадки в художній літературі Почесне найменування «імені гетьмана Івана Сулими»

Козацькі повстання 1637–1638 рр.

Уже навесні 1637 р. *Павло Бут* розпочав чергове і найзапекліше козацьке повстання. Гетьман повстанців розгорнув небачену раніше за масштабністю підготовку до війни з Річчю Посполитою. Він проводив консультації з представниками реєстрового козацтва, намагаючись схилити їх на свій бік, надсилав закличні універсали до жителів міст, вів переговори з кримською знаттю. Гетьман навіть намагався заручитися допомогою московського царя, розглядаючи можливість визнання козацтвом його зверхності.

Вирішальні бої між повстанцями та військами гетьмана польного коронного Миколи Потоцького розгорнулися в грудні 1637 р. поблизу

↑ Павло Бут. Худ. невідомий. XIX ст.

↑ Дмитро Гуня. Худ. невідомий. Час невідомий

↑ Яків Острянин. Худ. невідомий. XIX ст.

села Кумейки під Каневом. Кілька тисяч погано озброєних, ненавчених повстанців, частина з яких щойно долучилася до козацтва, зійшлися з добре вишколеною армією М. Потоцького. П. Бут із невеличким загоном прорвався крізь вороже кільце і пішов до Чигирина для поновлення сил. На чолі козацького табору став полковник Дмитро Гуня. Саме йому поталанило вивести решту повстанців з-під Кумейок.

З огляду на величезні людські втрати, відсутність боєприпасів, їжі та води учасники повстання погодилися на мирні переговори. Посередником у їх проведенні виступив православний шляхтич Адам Кисіль. Він своїм шляхетським словом гарантував збереження життя не лише рядовим учасникам повстання, а і його керівництву. Проте ватажків повсталих стратили за рішенням сейму.

Одним із наслідків придушення козацького виступу в 1638 р. стало ухвалення сеймом *«Ординації Війська Запорозького»*. Постанова визнавала право називатися козаками лише за шістьма тисячами реєстровців, відповідно до умов Куруківської угоди. Усі, хто не ввійшов до складу реєстру, мусили повернутися до стану посполитих – панських підданих чи міщан у прикордонних королівських містах. Було скасовано право реєстровців обирати самим собі гетьмана. Замість нього король мав призначати комісара з числа осіб шляхетського походження. Таким чином, було запроваджено фактичну ліквідацію козацтва як стану із власною юрисдикцією та перетворення козаків-реєстровців на один зі складників військових формувань Корони Польської.

Утім зупинити вибух нового повстання репресіями владі не вдалося. Січовики обрали гетьманом *Якова Остряниа (Остряницю)*. Він закликав до повстання «весь народ православний». Виступ охопив переважно лівий берег Дніпра. Повсталим удалось оволодіти Чигирином і Кременчуком. У вирішальних боях поляки взяли гору. Втрати з обох боків були величезні. Тож гетьман М. Потоцький не став баритися з укладенням миру та не висував аж надто важких умов. Козацтво було змушене визнати постанови «Ординації Війська Запорозького».

Скориставшись джерелом, заповніть пропуски в тексті.
Відповідно до «Ординації _____» козацький реєстр зменшувався до _____ і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які _____ . Було ліквідовано виборність _____ і скасовувалося _____ . Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти _____, якого призначав _____ .

«Оскільки козацька сваволя так розійшлася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками і розгромити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів й інших відзнак, набутих ними за вірні по-

слуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів... Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде вибиратися з-поміж козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів... Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від [коронного] гетьмана... Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалася по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватися ходити на Запорожжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі...».

«Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої». 1638 р.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю імена керівників козацьких постань 1620–1630-х років			
Я знаю основні умови Куруківської, Переяславської угод, «Ординації Війська Запорозького»			
Я вмію складати історичний портрет (на прикладі козацьких лідерів повстань 1620–1630-х років)			
Я можу визначити причини та наслідки козацьких повстань 1620–1630-х років			
Я розумію значення козацьких повстань 1620–1630-х років			

РОЗДІЛ 3

КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII ст. І ВІЙНА ЗА СУВЕРЕНІТЕТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

§16 Передумови та причини Козацької революції середини XVII ст. Події 1648–1649 рр.

ПРОВОКАЦІЯ

Поміркуйте, які асоціації у вас виникають зі словом «революція». Про які революції вам відомо? Чому нині виникають революції, чому виникали в минулому? Хто бере участь у революціях? Свої міркування оформіть у мапу думок.

ПРАКТИКА

Міжнародна ситуація в першій половині XVII ст.

Прочитайте уривки з наукових праць, дайте відповіді на запитання. **1.** Про що йдеться в текстах? **2.** Як пов'язана інформація в першому та другому уривках? **3.** Яким чином кліматичні зміни впливають на сучасний світ? **4.** Як зміни клімату в ранню нову добу впливали на економічні, соціальні та політичні зміни в країнах Європи? Чи це могло вплинути на українські землі? Яким чином? Знайдіть у тексті параграфа підтвердження чи спростування змісту текстів.

«Другий малий льодовиковий період – небезпечне чергування холодних весен і дощових літ – мав відчутний вплив на сільське господар-

ство (країн Європи). Відбувалося різке підвищення цін на зернові (жито), особливо в 1570–1630-х рр., що було викликано напливом грошової маси з Потосі. (З рудників Потосі в Перу масово вивозили срібло до Іспанії та Франції, що призвело в XVI ст. до "революції цін" в Європі.) Натомість весни і літа 1640-х років ставали холоднішими, особливо в 1640–1643 рр., відтак у 1648, 1649, 1650 рр. [...] Американський історик Роджер Бігелов Мерримен зареєстрував у Західній Європі протягом 1640–1650 рр. шість сучасних революцій у Каталонії, Португалії, Неаполі, Франції, Англії, Нідерландах. Звичайно, ці політичні революції зовсім не мають спільного метеорологічного знаменника. Але підвищена ціна на пшеницю, а отже, на хліб, починаючи від 1648 до 1650–1651 рр., загострювала народне невдоволення у Франції, Великій Британії та Німеччині...».

Еманюель Ле Руа Ладюрі. «Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів»

«Похолодання утруднювало ведення сільського господарства на близьких до Атлантики територіях, оскільки опади зводили до мінімуму врожайність, а це, своєю чергою, створювало соціальну і економічну напругу. Намагання знайти ефективнішу соціальну структуру в агровиробництві за несприятливих умов і стало причиною більш раннього звільнення від кріпацтва селян, які перетворювались на вільнонайману робочу силу. На схід від Ельби опадів було менше [...]; ландшафт був більш рівнинним і часто незалісненим, а землі – більш родючими (особливо на українських теренах). Тож у цій частині Європи в господарському комплексі й надалі домінувало сільське господарство, яке розвивалось екстенсивним шляхом – через збільшення площ та посилення закріпачення й визискування... тож тут саме за землю точилася боротьба».

Андрій Чуткий. «Нариси з економічної історії України: Буржуазна альтернатива: Українські землі в середині XVII – другій половині XVIII ст.»

Середина XVII ст. у Європі позначилася багатьма політичними та соціально-економічними змінами. У 1648 р. в Європі закінчилася Тридцятилітня війна. Було підписано Вестфальський мир, який остаточно поділив європейські держави на католицькі та протестантські, а також утвердив нові європейські кордони. Європу трусило від змін, виникли нові моделі державних і суспільних відносин, почався поступовий занепад кріпацтва й перехід до найманої праці.

Населення великих держав Європи швидко зростало. Унаслідок малого льодовикового періоду скоротилася продуктивність сільського господарства. Тож у країнах Європи виникла продовольча проблема. Тому збільшилася залежність європейських ринків від постачання товарів з українських земель – зерна, селітри, шкір тощо. Тим часом на родючих землях Речі Посполитої посилювалися кріпацтво і визиск українського селянства.

Поміркуйте, чи могли події в Європі вплинути на початок революції в Україні.

Передумови, причини і привід Козацької революції

1. Пригадайте, що таке причини, приводи, події, явища, процеси, результати і наслідки в історії. Для цього перейдіть за QR-кодом і скористайтеся поясненням. З'ясуйте, що таке передумова історичної події, явища, процесу.

2. Проаналізуйте уривки з історичного джерела та наукових праць. Поміркуйте, чи можемо ми довіряти цим джерелам. Поясніть, про які причини Козацької революції йдеться в кожному з уривків. Зіставте інформацію з джерел зі схемою «Причини революції». Визначте, які причини спонукали кожну з верств українського суспільства (козацтво, шляхту, селянство, містян, духовенство) до повстання. Заповніть схему. У якому уривку згадано імовірний привід до початку революції в Україні? Висловіть припущення, яких результатів і наслідків могла досягти революція, що про неї йдеться в джерелах.

1. «Пани державці та старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь Вашої королівської милості. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено й знівечено. А наші пани полковники, добровольні слуги їх милостей панів старост, замість того, щоб нас од такої біди й напасті захищати, допомагають панам урядовцям кривдити нас».

З листа Богдана Хмельницького до польського короля (друга половина 1647 – початок 1648 рр.)

2. «У 1648–1649 рр. українські козаки виступають однією з основних тем у повідомленнях німецьких і французьких газет. Переважна більшість повідомлень надходять до країн Європи безпосередньо з Речі Посполитої... Німецька газета "Wochentliche Zeitung" під 1648 р. зазначає: "В Русі знову скупчилося близько 80 тис. селян, чинять безчинства". Тисячі? Інколи десятки тисяч селян бунтують у всіх регіонах України, виловлюють шляхту й убивають. Французька "Gazette" згадує про те, що селяни часто зазнають поганого ставлення до себе з боку своїх панів. Подібно висловлюється англійський "Moderate Intelligencer", коли пише, що селяни жорстоко розправляються з панами, оскільки ті тримають їх у "gratest slavery" ("найбільшому рабстві"). Селяни об'єднуються з козаками і посилюють їхні війська. Деякі газетні повідомлення звертають увагу на те, що рушійною силою селянського повстання були не лише соціальні, але й етнічні та релігійні причини. Восени 1648 р. "Gazette" інформує, що козаки змусили католицьких ченців і священників узяти шлюб з черницями: церемонію провадили православні священники. На початку 1649 р. "Wochentliche Zeitung" повідомляє, що Константинопольський патріарх заохочує козаків "відважно битися за грецьку релігію і поширювати її"».

Андреас Каппелер. «Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст.»

3. «У десятиліття "золотого спокою" 1638–1648 рр. селянська проблема, доти зм'якшена козацьким опором та успіхами колонізації Наддні-

прянщини, загострилася і в Україні. [На Київщині та Брацлавщині] розпочато запровадження фільваркової системи господарювання, отже – добігали кінця терміни звільнення колоністів від податків і панщини, провокуючи селянський протест. Поза тим, дедалі виразніших рис набувала нехіть до "ляхів"... У Львівському літописі під 1637–1638 рр. натрапляємо на описи антикозацьких каральних експедицій, під час яких, стверджує автор-русин, населення того чи іншого містечка нібито знищувано за етнічною ознакою: "буде би толко русин був". Мешканці Коростишева на Житомирщині, виганяючи 1640 р. з міста католиків, керуються аналогічним гаслом: геть кожного, хто тільки "віри католицької, або лях"».

Наталя Яковенко. «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України». 2006 р.

4. «Річ Посполита не зовсім була готова до інкорпорації вільного стану козаків: озброєної спільноти переважно селянського, а не шляхетського походження... Компромісним рішенням, знайденим для важливих військових потреб, стала категорія "реєстрового" козацтва. Реєстровці мали особисту свободу, але без права голосу (в сеймі), якщо не були шляхтичами. Після 1643 року Річ Посполита перестала платити реєстровим козакам, що викликало велике обурення... Існувала українська шляхта, була й козацька старшина; інколи ці групи перетинались. Однак різниця в соціальному походженні вела до болючих політичних поділів. [...] Хмельницький був реєстровим козаком, що втік на Запорозьку Січ, після того, як польський чиновник (Даніель Чаплинський) забрав його власність, вкрав його кохану та замордував його сина».

Тімоті Снайдер. «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1659–1999». 2017 р.

ЗАУВАЖТЕ У роки «золотого спокою» на українських землях Речі Посполитої активно поширювалося польське шляхетсько-магнатське землеволодіння. Це мало вкрай негативні наслідки для козацького господарювання і спровокувало конфлікт особисто в житті Б. Хмельницького. Польський шляхтич, чигиринський підстароста Даніель Чаплинський для збільшення прибутків намірився прибрати до рук хутір Суботів, що належав Б. Хмельницькому. Восени 1647 р. він напав на хутір і відібрав його. Богдана ж було звинувачено в незаконному захопленні маєтку і ув'язнено. Б. Хмельницький, шукаючи правди, звернувся до короля, проте той не поспішав допомогти козакові, тож залишався єдиний вихід – «податися на Низ, до інших таких подібних покривджених».

Заходи Богдана Хмельницького з підготовки до повстання

↑ Хутір Б. Хмельницького в Суботові. Малюнок-реконструкція Г. Логвина

У 1648 р. розпочалося нове антипольське козацьке повстання, яке очолив *Богдан Хмельницький*. Утім Б. Хмельницького підтримали не лише козаки, а й українські селяни та містяни, духовенство, дрібна українська шляхта. Повстання швидко набуло масштабу загальноукраїнського руху за соціальну, економічну, релігійну свободу, а згодом і за політичне самовизначення. Тож цю народну війну історики назвали *Козацькою революцією*.

На початку 1648 р. Б. Хмельницький сформував перший повстанський загін, установив зв'язок із козаками на Січі й до кінця січня оволодів нею. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького. Гетьман розіслав універсали із закликом вступати до лав козацького війська. Налагодив виробництво пороху, організував закупівлю зброї та боєприпасів, досяг домовленостей про перехід реєстрових козаків на бік повстанців із початком воєнних дій.

У лютому–березні 1648 р. українські посли прибули до Бахчиса-

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

↑ Богдан Хмельницький. Художник М. Хмелько. 1953 р.

Богдан Хмельницький (1595–1657) – гетьман України, творець Української козацької держави. Походив із дрібної української шляхти (по матері – з козацької родини). Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії, добре знав кілька мов, історію, юриспруденцію, військову справу тощо. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х років XVII ст. виступав на боці козаків. У січні 1648 р. на Запорозькій Січі підняв повстання, поклавши початок Козацькій революції проти Речі Посполитої. Проявив себе не лише як видатний полководець, а і як тонкий дипломат, домігшись визнання Європою Української держави як суб'єкта міжнародного права.

раю та уклали угоду з кримським ханом Іслам Ґераєм III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман прагнув уникнути несподіваного нападу татарських і ногайських орд, що змусило б вести одночасно дві війни. Крім того, кримські татари вступали у війну з потужною кіннотою, якої бракувало козакам.

Приготування Б. Хмельницького не були таємницею для польських воєначальників. Адже Хмельницький вів листування з коронним гетьманом М. Потоцьким: просив скасувати «Ординацію» 1638 р. і відновити козацькі права та привілеї. Коли ж польські війська увійшли на землі Війська Запорозького, Б. Хмельницький вирішив не чекати наближення противника, як це робили керівники попередніх повстань, а віддав наказ вирушати в похід.

Козацька революція 1648–1657 рр.

Розгляньте карту на с. 114, прочитайте її легенду. Опрацюйте пункт параграфа про події 1648 р. Простежте перебіг бойових дій козацького війська в 1648 р. Поміркуйте, чому саме таким чином був складений маршрут. Які сучасні історико-етнографічні регіони України охопили воєнні дії?

Воєнна кампанія 1648 р.

Опрацюйте текст параграфа. Складіть хронологічну таблицю «Події Козацької революції 1648–1649 рр.» за зразком.

Дата	Подія	Учасники	Наслідки

Перша битва Козацької революції відбулася 5–6 травня 1648 р. на берегах річки *Жовті Води*. Повстанці оточили польське військо й швидко розгромили його. Наступна битва з основними силами поляків на чолі з великим коронним гетьманом М. Потоцьким і польним коронним гетьманом М. Калиновським відбулася 16 травня під Корсунем. Гетьман скерував наперед полк на чолі з Максимом Кривоносом. Унаслідок атаки головних сил Б. Хмельницького й перекопського бея Туґая, а також загону М. Кривоноса польське військо було розгромлене. Ніколи раніше Річ Посполита не зазнавала такої нищівної поразки в боротьбі з українським козацтвом. У владних колах говорили «швидше про втечу, ніж про оборону».

Повідомлення про перемоги козаків над поляками на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом для повстань по всій Україні й визвольного походу української армії на захід. Відбувалося масове покозачення простолюду.

До кінця липня було визволено з-під польської влади все Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське (крім м. Кам'янця) воєводства на Правобережжі, східні й південні райони Волинського воєводства. Шляхта масово покидала свої маєтки.

Україну охопив масштабний соціальний вибух. Селянство, приєднуючись до козацьких загонів, не втрачало нагоди помститися панам і урядникам. Жертвами української козацько-селянської люті ставали і представники католицького духовенства, а також єврейських громад, яких було чимало в українських містах і шляхетських маєтках. Не меншою жорстокістю відповідала повстанцям шляхта.

ЗАВДАННЯ НА ВИБІР

Скористайтеся QR-кодом і ознайомтеся з «резюме» князя Яреми Вишневецького. Проаналізуйте уривок із наукової праці. Які емоції у вас викликає цей уривок? Враховуючи обставини часу, поміркуйте, на чиєму боці в ситуації революційних подій ви виступили б. Чиї інтереси захищали б? Розгляньте картину українського радянського художника М. Самокиша. Сучасні історики мають докази, що ця картина не відображає реальних подій того часу. Поміркуйте, чому художник звернувся до такого сюжету. Де на картині Вишневецький, а де Кривоніс? Що на картині є символом добра, а що зла? Дослідіть біографію автора картини, зверніть увагу на епоху, у якій він жив. Поміркуйте, чи могла ця картина слугувати засобом пропаганди.

«Кривавий каральний марш Вишневецького, стинаючи "винного й невинного", як писали очевидці, проліг через Овруч, Житомир, Бердичів, Костянтинів, Збараж. Князь уважав себе месником за жорстокий терор над поляками і євреями, який після Корсунської перемоги вихлюпнувся в страхітливих формах селянської війни. Однак хроніка кривавих жнив червня–липня 1648 р. настільки обплутана перехресними гаслами помсти, що навряд чи можна в ній знайти правого чи винуватого. Ураган сліпої ненависти темного простолюду впав на голови католицького духівництва, шляхти та євреїв-орендарів. Вихований у трьох європейських університетах добрий християнин і зразковий лицар Ярема відповів на нього такими ж безтямними розправами. Водночас поруч із ним справляв тризну "вождь шаленого плебсу" (як його називають польські джерела), козацький полковник Максим Кривоніс. Саме він, доки відпочивало військо Запорозьке, у червні й липні рейдував по Брацлавщині й Поділлю, захоплюючи міста та містечка й винищуючи іншомовне населення».

Наталя Яковенко. «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України». 2006 р.

Мирні переговори були неможливі, тож у вересні 1648 р. воєнні дії поновилися. Неподалік містечка Пилявці (нині – с. Пилява Хмельницької обл.) для нової битви зійшлися коронне військо та українська армія. До участі в Пилявецькій битві були залучені найкращі сили повстанців на чолі з досвідченими полковниками. Армію Речі Посполитої очолили князі Владислав Заславський, Миколай Остророг і син коронного гетьмана С. Конєцпольського Олександр. Довідавшись про це, Б. Хмельницький так схарактеризував трійцю полководців: «перина» (за пухку статуру), «латина» (за схильність до вчених занять, а не до війни) й «дитина» (за молодість і недосвідченість). Шляхта, розраховуючи на швидку перемогу, вирушила в той похід, як на полювання. Вирішальна битва 11–13 вересня завершилася для польської армії нищівною поразкою. Повстанців вона надихнула на нові перемоги, активізувала селянські рухи на заході України.

↑ Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким. Художник М. Самокиш. 1934 р.

26 вересня козацька армія і татарські залоги почали облогу Львова. Козаки на чолі з М. Кривоносом захопили Високий замок. Проте Б. Хмельницький втрутився і змусив міський магістрат сплатити козакам викуп у розмірі 200 тис. талярів, аби ті залишили місто.

26 жовтня гетьман із військом рушив далі – на Замостя. Захоплення міста відкривало б повстанцям шлях на Варшаву, тому в польській столиці почали обговорювати питання мирних переговорів з козаками.

Унаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада 1648 р. майже всі українські землі було визволено від польського панування. Наближалася зима. Покладаючи великі надії на претендента на польський престол Яна Казимира, Б. Хмельницький погодився на перемир'я під Замостям.

Наприкінці *грудня 1648 р.* Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва. Його зустріли тисячні натовпи людей, дзвони церков і гарматні залпи. Студенти Києво-Могилянського колегіуму виголосили на честь героя свої вірші-панегірики. Назустріч гетьманові вийшли Патріарх Єрусалимський Паїсій, який перебував тоді в Києві, та київський митрополит Сильвестр Косів. Вони радо вітали переможця. Кілька днів по тому патріарх у Софійському соборі відпустив Хмельницькому всі сьогочасні й майбутні гріхи, благословивши його на війну з поляками. За словами історикині Наталі Яковенко, «відпущення майбутніх гріхів являло собою один з елементів коронаційної процедури, що надало особливого підтексту даній церемонії. А проведення козацького гетьмана попід Золотими воротьми, тобто дорогою володарів княжої Русі, дає відповідь на питання "У чиїй голові козацький автономізм уперше перетворився на ідею унезалежнення козацької України від Речі Посполитої"».

Воєнна кампанія 1649 р. Зборівський договір

Навесні 1649 р. польська армія, порушивши умови перемир'я, розпочала воєнні дії. 30 червня українські й татарські війська взяли в облогу місто Збараж (нинішня Тернопільська обл.), біля якого розташувалися основні сили поляків. Завдяки налагодженій розвідці Б. Хмельницький дізнався, що з Варшави до Зборова (нині – Тернопільська обл.) рушило польське військо на чолі з королем Яном II Казимиром.

У ніч проти 6 серпня Б. Хмельницький оточив польський табір та містечко Зборів. Польська армія зазнала великих втрат, перемога була близька, проте кримський хан Іслам Ґерай раптово почав мирні переговори з королем Речі Посполитої. Дослідники припускають, що така поведінка кримського хана свідчила про бажання зберегти ситуацію непевності у відносинах між королем Речі Посполитої і козаками. Хан прагнув не допустити посилення ні Війська Запорозького, ні Речі Посполитої. У такий спосіб він сподівався залишити за собою роль важливого гравця на міжнародній арені.

Після напружених перемовин, до яких зрештою долучився і Б. Хмельницький, 8 серпня 1649 р. було укладено *Зборівський мирний договір*. Його ключовою умовою було визнання автономії Війська Запорозького. Це давало можливість гетьманському урядові продовжити боротьбу за незалежність. Водночас договір, укладений під тиском обставин, не відповідав фактичним успіхам Козацької революції.

Умови Зборівського мирного договору 1649 р.

- Владу гетьмана встановлено на території Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств.
- Заборона розміщувати польські війська на цих теренах.
- Державні посади мали право обіймати лише православні.
- Реєстр 40 тисяч.
- Амністія учасникам війни.
- Шляхта поверталася у володіння, а селяни – до виконання повинностей.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• значні втрати польської армії під Зборовом • перехід кримського хана на бік польського короля • складне становище козацьких військ після тривалих воєнних дій	**Зборівський договір 8 серпня 1649 р.**	• розширення території козацької автономії • нетривалість договору через невдоволення обох сторін умовами угоди • численні селянські виступи

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Козацької революції? **2.** Яке він мав значення в історії України? **3.** Чому умови договору не задовольняли жодну зі сторін? Визначте, які з пунктів договору були найбільш неприйнятними для української, а які для польської сторони. Уявіть себе учасником / учасницею (українська, польська, кримськотатарська сторони) Зборівської угоди. Запропонуйте власні кілька пунктів, які задовольняли б кожну зі сторін домовленостей.

«1. При усяких давніх вольностях його королівська милість Військо Запорозьке захищає.

2. Кількість війська для зацікавлення підданих і заохочення до служби Речі Посполитій має складати сорок тисяч Війська Запорозького... І складення реєстру гетьманом Війська Запорозького має завершитись не пізніше нового року (до Різдва Христового)... щоб ті в козацтві зберігали вольності козацькі, а інші... панам своїм підлягали.

3. Чигирин у нинішньому стані має довічно залишатись при булаві Війська Запорозького.

4. Що ж раніше діялось під час повстання – не має бути ніяким чином покарано.

6. Військо коронне не має перебувати в містах, де козаки зі складу реєстрового війська перебуватимуть.

8. ...Його королівська милість дозволяє мати місце в сенаті преосвященному його милості отцю митрополиту київському.

9. Майно і землю у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському його королівська милість обивателям стану шляхетського віри православної і грецької надавати обіцяє.

11. Горілкою козаки торгувати не мають права, виготовляти – лише на свої потреби...».

Зі Зборівського договору. 1649 р.

ВЧИМОСЯ КОНСТРУКТИВНО ВИСЛОВЛЮВАТИСЬ

✷Складіть коротку розповідь від першої особи – учасника / учасниці Козацької революції (українське селянство, містяни, козаки, духовенство), представника української шляхти, католицького духовенства, польської, єврейської громади щодо того, як революція вплинула на ваше життя. Висловте власне ставлення до неї.

МИСЛИМО АНАЛІТИЧНО

✷Прочитайте уривок із наукової праці. Поміркуйте, чи популярна думка вченого в українському суспільстві нині. Відповідь поясніть. Чи погоджуєтеся ви з автором? Обґрунтуйте. Чи підтверджує цей уривок із праці науковця думку, що біда українців у їхній роз'єднаності і неможливості порозумітися? Поміркуйте, чи могли в тих обставинах порозумітися Вишневецький та Хмельницький. Доведіть або спростуйте тезу: «Ярема Вишневецький – ворог української держави, Богдан Хмельницький – її герой».

«Хмельницький, лідер козацького повстання, увійшов в історію як український герой. Та водночас він був також польським шляхтичем, що вивчив латину від єзуїтів. Ярема Вишневецький, найзатятіший ворог Хмельницького, увійшов в історію як польський магнат. Він і справді був католиком, який володів 230 тис. душ. Проте князь Ярема був спадкоємцем православного роду й нащадком одного з найвидатніших козаків всіх часів. Вишневецького треба розглядати як частину української проблеми в межах Польщі. Його відмова віддати Москві бодай клапоть землі, яку він вважав своєю, була для Варшави постійною дипломатичною проблемою ([...] Ярема Вишневецький володів величезними магнатськими латифундіями на Лівобережжі України). Сьогодні Вишневецького та Хмельницького вважають лідерами різних націй, оскільки Україна знесилила Річ Посполиту, а та – Україну».

Тімоті Снайдер. «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1659–1999». 2017 р.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю, що таке Козацька революція середини XVII ст.			
Я знаю перебіг подій перших років Козацької революції			
Я можу показати на карті напрямки походів козаків у процесі революції			
Я можу пояснити передумови, причини і привід Козацької революції			
Я розумію, як змінилися погляди Б. Хмельницького в процесі розгортання революції			
Я розумію значення Зборівського договору для процесу українського державотворення			

§17 Воєнно-політичні події Козацької революції упродовж 1650–1653 рр.

ПРОВОКАЦІЯ

Пригадайте матеріал попередньої теми. Створіть кластер «Початок Козацької революції: причини, соціальна база, перебіг подій і наслідки. 1648–1649». Для виконання завдання можна скористатися QR-кодом і зразком кластера.

ПРАКТИКА

Воєнно-політичні події Козацької революції 1650–1651 рр.

↑ Молдовський господар Василє Лупу. Гравюра XVII ст.

Протягом 1650 р. Польща готувалася до нового етапу війни. Готувався до продовження війни й Б. Хмельницький. Ще влітку 1648 р. гетьман робив спроби встановити добросусідські відносини з молдовським господарем *Василє Лупу*. Проте останній намагався балансувати між Османською імперією та Річчю Посполитою. Тому влітку 1650 р. Б. Хмельницький почав підготовку воєнного походу проти молдовського господаря. Було укладено новий договір із кримськими татарами, які мали разом виступити проти князівства Молдова в обмін на спільний виступ проти Московського царства. На початку вересня козаки захопили молдовську столицю – м. Ясси. В. Лупу уклав із Б. Хмельницьким угоду, за умовами якої відмовлявся від союзу

з поляками та зобов'язувався видати свою дочку Розанду за гетьманового сина Тимоша. Таке родичання реалізовувало далекоглядні плани гетьмана – створення спадкової монархії.

Тим часом відновилися воєнні дії Козацької революції. Вирішальні бої між основними силами польської та української армій відбулися у червні 1651 р. поблизу *Берестечка* на Волині. Місцем для битви було обрано межиріччя Стиру й Пляшівки. Битва під Берестечком була найбільшою під час Козацької революції за чисельністю вояків, які брали в ній участь. Перші два дні битви переваги не мала жодна зі сторін.

СЛОВНИК

Наказний гетьман – посада у Війську Запорозькому (Гетьманщині). Наказного гетьмана не обирали, а його призначав сам гетьман як свого заступника. Він виконував усі загальні директиви гетьмана, причому в будь-який час міг бути ним відкликаний чи замінений.

Третього дня битви, 30 червня, частині коронної армії вдалося прорватися до пагорба, де розташовувалася ставка кримського хана. Джерела свідчать, що внаслідок гарматного обстрілу Іслам Ґерай III, а також кілька його беїв зазнали поранень. Це призвело до паніки в кримському таборі, кримці почали тікати. Б. Хмельницький намагався завернути союзників назад. Однак ті, відступаючи, захопили гетьмана в полон, позбавивши козацьке військо командування. Б. Хмельницького вивезли до його ставки в Білу Церкву.

Козацька армія відступила до річки Пляшівки, болотисті береги якої могли надійно захистити тил війська. Для зміцнення табору козаки збудували земляні укріплення й окопи.

Протягом 10 днів козаки обороняли табір. Проте щодня становище погіршувалося, бракувало їжі та питної води. Між козацькою старшиною, рядовими козаками і селянами відбувалися тертя. Тож **наказний гетьман**, яким став полковник Іван Богун, вирішив спробувати вирватися з оточення. У ніч проти 10 липня він організував відхід основної боєздатної частини козацького війська. Козаки спорудили переправи через Пляшівку й непомітно для ворогів вийшли з оточення. Довідавшись, що козаки залишають табір, Ян Казимир негайно надіслав туди підрозділи коронного війська. Ті козаки, які прикривали відхід основних сил, героїчно загинули. Основні ж сили козацької армії відступили на Київщину. Литовці зайняли Чернігівщину й вирушили в напрямку Києва. На початку серпня 1651 р. війська Я. Радзивілла захопили місто.

↑ Битва під Берестечком. Художник А. Орльонов. 1999 р.

ЗАУВАЖТЕ Загальна кількість польського війська становила 150 тис., а з урахуванням озброєної та здатної до бою челяді перевищувала 200 тис. Військо Б. Хмельницького складалося з 60 тис. козаків, 40 тис. селян, міщан та обозних слуг, а після приєднання 100 тис. татар сягнуло загальної кількості 200 тис.

Пригадайте умови Зборівського мирного договору, порівняйте з умовами Білоцерківського. Висловіть власну думку щодо значення Білоцерківського договору для козацької старшини, реєстрових козаків, селян.

Білоцерківський договір

- Територія гетьманського управління обмежувалася Київським воєводством.
- У Брацлавському й Чернігівському воєводствах було відновлено польську адміністрацію.
- Магнатам і шляхті повертали їхні маєтності.
- Козацький реєстр скорочено до 20 тис. осіб.
- Гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

↑ Іван Богун. Художниця Наталія Павлусенко

Іван Богун (? – 1664) – козацький полководець. У 1650 р. призначений кальницьким полковником. У битвах 1651–1653 рр. під Вінницею, Монастирищем і Жванцем виявив неабиякий військовий талант, брав участь у поході в Молдову. У ході Берестецької битви обраний наказним гетьманом, організував вихід козаків з оточення. У 1654 р. виступив проти союзу з московським царем, відмовився скласти йому присягу.

Повернувшись із полону на початку липня, Б. Хмельницький швидко відновив боєздатну армію. Уже через два місяці гетьман зупинив просування польсько-литовського війська в районі Білої Церкви, здійснивши потужну мобілізацію і заручившись підтримкою ногайців. 18 вересня 1651 р. в Білій Церкві було укладено мирний договір, проте він залишився тільки на папері, адже сейм Речі Посполитої так його й не ратифікував.

Розгляньте карту на с. 114 і дайте відповіді на запитання. **1.** Де відбулися основні події воєнної кампанії 1651 р.? **2.** Де відбулися основні воєнні події 1652–1653 рр.? **3.** Які землі втрачала козацька держава за Білоцерківським договором? Які українські землі перебували у складі Польщі на кінець 1653 р.?

Наслідки воєнних кампаній 1652 р.

Після Берестецької битви молдовський господар В. Лупу відмовився виконувати свої зобов'язання щодо України. Нагадати про умови українсько-молдовського договору Б. Хмельницький вирішив силою зброї, рушивши в новий похід на Молдову.

Щоб не допустити воєнного союзу України з Молдовою, польський уряд наказав великому коронному гетьману Мартіну Калиновському виступити проти українських полків. Польські загони розташувалися табором біля *гори Батіг* поблизу м. Ладижина (сучасна Вінницька обл.), на лівому березі Південного Бугу.

↑ Розанда Лупу-Хмельницька і Тиміш Хмельницький. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині. Художниця Н. Атамась. 2004 р.

22 травня 1652 р. передові козацькі частини під командуванням Тимоша Хмельницького й загони татарської кінноти почали бій із польською кіннотою, а основні частини підійшли непомітно 23 травня. Оточивши польський табір, українська армія атакувала водночас з усіх боків. До вечора польське військо було вщент розбите, загинув і його головнокомандувач М. Калиновський. Так відбувся реванш за Берестечко.

Богдан Хмельницький почав наполягати на відновленні умов Зборівського договору. Проте польський сейм відхилив цю вимогу, а коронна армія почала готуватися до воєнних дій. Тож Козацька революція спалахнула з новою силою. Владу гетьманського уряду зрештою було відновлено на Брацлавщині та Чернігівщині. Крім того, гетьман фактично визнав соціально-економічні завоювання селянства, що засвідчило перехід значної частини землі до рук селян, які виступали її співвласниками на рівні з державою.

Після Батозької битви, у травні–червні 1652 р., українська армія вступила до Молдови і змусила В. Лупу виконати попередні зобов'язання. У серпні Тиміш узяв шлюб із Розандою.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Які події передували написанню наведеного листа? **2.** Кого гетьман звинувачував у порушенні миру? Чи підтверджується це фактами? **3.** Поміркуйте, з якою метою Б. Хмельницький прагнув відновити дію Зборівського договору. На яких пунктах наполягав гетьман? Поміркуйте, чи вимоги Хмельницького сприяли єдності українського суспільства.

«Військо Запорозьке ні в якому разі не уникає підданського миру, бажаного для обох сторін, більше того, воно схиляється до його зміцнення на доданих умовах. Насамперед щоб православні церкви, що знаходяться в Короні і Великому князівстві Литовському, захоплені уніатами, були повернуті. Згідно з умовами Зборівського миру його милість [король] повинен дати права і вільності Війську Запорозькому, нічого не випускаючи з того, що говорилося в тих пунктах. У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитись така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборівського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону».

З листа Б. Хмельницького до молдовського господаря В. Лупу. Серпень 1652 р.

Події Козацької революції 1653 р.

Прослухайте уривок (20:05–25:28) аудіоуроку «Вчися вухами» про зовнішню політику Богдана Хмельницького, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання. **1.** У чому Річ Посполита вбачала небезпеку союзу Війська Запорозького і Молдови? **2.** Чому Богдан Хмельницький не поспішав встановлювати союз із Османською імперією? **3.** Які переваги й недоліки союзу Війська Запорозького з Кримським ханством? **4.** Уявіть себе очільниками Кримського ханства, Молдови, Османської імперії. Запропонуйте Богданові Хмельницькому умови міждержавних відносин з огляду на історичні реалії і власні вигоди.

↑ Облога Жванецького замку. Художник А. Серебряков. 2018 р.

Батозька перемога не означала швидкого завершення війни проти Польщі. Восени 1653 р. польський король із 40-тисячною армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти – до Кам'янця-Подільського і став табором під містечком *Жванець*. Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. Польський табір було взято в тривалу облогу, яка виснажила обидві армії. Почався голод, спалахнула епідемія, буденним явищем стало дезертирство. Жодна зі сторін не мала ресурсів для вирішальної битви. Тоді, як і під Зборовом, роль посередника в цій ситуації взяв на себе кримський хан Іслам Ґерай III, зацікавлений у збереженні балансу між українською та польською сторонами. Між ханом і польським королем почалися перемовини. Вони закінчились усною Кам'янецькою угодою сторін, за якою передбачалося поновлення умов Зборівського договору, кримські татари отримали дозвіл збирати ясир на території Королівства Польського. Українська ж сторона так само усно погодилася на умови договору.

Проаналізуйте тексти наукових праць і дайте відповіді на запитання. **1.** На яких особливостях Кам'янецької угоди акцентують сучасні історики? Чому? **2.** Що відмінного в поглядах сучасних істориків на події 1653 р.? **3.** Дайте власну оцінку воєнно-політичним подіям 1653 р.

1. «Переговори завершилися 15 грудня укладенням в усній формі кримсько-польського договору. Його умови передбачали припинення воєнних дій... питання заборони татарам брати ясир на теренах України обходилося сором'язливою мовчанкою, що фактично розв'язувало кримчанам руки для грабунку та безчинств.

Аналіз усього комплексу джерел дозволяє зробити такі висновки: навіть якщо в його змісті й ішлося про залишення Війська Запорозького на умовах Зборівського договору, то воно стосувалося тільки становища реєстрового козацтва. Всі інші статті, а саме: автономія козацької

України, визначення її кордонів, заборона перебування на її території польсько-литовських військ, визначення чисельності козацького реєстру, статус православної Церкви та інші – повністю ігнорувалися. Тож невипадково кримська й польська сторони погодилися на... негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення шляхти до маєтків».

Валерій Смолій, Валерій Степанков. «Українська національна революція XVII ст.». 2009 р.

2. «Переговори між кримчаками та Яном Казимиром виглядали дивно: по-перше, вони завершилися усним погодженням, а не формальною письмовою угодою; по-друге, не відбулося навіть перемирної зустрічі коронованих осіб, хоча і хан, і король були присутні на позиціях. Королівські комісари не наполягали на присязі козаків, а сам Хмельницький усунувся в тінь, виставивши замість себе полковників-статистів. Проте ця двозначна ситуація задовольняла усі три сторони. Татари досягли рівноваги сил виснажених сусідів, отримавши ще й величезну суму "упоминків" та вигоди від ясиру. Коронна верхівка тішилася ілюзією, буцімто Зборівська угода залишилася непідтвердженою. Не менш складні розрахунки були і в грі Богдана Хмельницького, який робив ставку вже на третю сторону...».

Наталя Яковенко. «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України». 2006 р.

Внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Проаналізуйте інфографіку, поміркуйте, чи могли події в Європі вплинути на внутрішньо- і зовнішньополітичну ситуацію у Війську Запорозькому.

Через тривалу війну становище Української козацької держави невпинно погіршувалося. Особливо тяжким воно стало восени 1653 р. Війна, що тривала вже шостий рік, виснажила Україну. Уна-

слідок польських каральних походів, грабунків, постійної мобілізації населення, епідемій чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюдніли території Брацлавщини й Київщини.

Занепало сільське господарство. Збідніле козацтво вже не могло виконувати військову повинність. Дедалі складніше проходив набір до війська. Так, під час мобілізації в серпні–вересні 1653 р. Б. Хмельницький спромігся зібрати лише 30–40-тисячне військо. Наростали втома й невдоволення народу. Рятуючись, українці тікали на незаселене прикордоння з Московським царством, де згодом постала Слобожанщина. Спалахували заворушення селян і рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Що стало причиною описаного в листі становища українських земель? **2.** Які наслідки для економіки козацької держави мала описана в джерелі ситуація?

«Кругом страхітливе безлюддя й спустошення... хліба навколо жодними людськими зусиллями дістати не можна, немає ні людей, ні млинів. Можу сміливо сказати, що після розлуки з Й. К. М. [Його Королівською Милістю] ми не бачили жодної ниви, хіба трішки під Ямполем і під Сморжівкою... Не встигне кінь впасти на землю, а вже піхотинці накидаються на нього, як на ласощі. З-за одних конячих ніг вбивають один одного...».

З листа польського дипломата Войцеха М'ясковського. 1651 р.

Погіршувалося й міжнародне становище. Річ Посполита, Молдова, Валахія і Трансильванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто у вирішальні моменти зраджував українців, отож союз із ним був ненадійним. Не змирившись з існуванням Української держави, Польща готувалася до нового наступу. Задля збереження основних здобутків війни, насамперед – утвореної держави, гетьман вирішив вдатися до союзу з московським царем чи турецьким султаном. Саме в такому напрямку пожвавилася дипломатична діяльність гетьманського уряду.

МИСЛИМО КРИТИЧНО

*Проаналізуйте уривок тексту. Про які події Козацької революції він розповідає? Дослідіть його за правилами дослідження писемного історичного джерела. Знайдіть у тексті факти і судження, перевірте їх. Зробіть висновок про достовірність цього тексту.

«Я був простим козаком, але ми всі знали, що це битва за наше майбутнє. Козацька армія зібралася на березі річки Пляшівки, недалеко від села Берестечко. Бій розпочався на світанку. Польська армія, значно переважаюча нас числом і оснащенням, пішла в наступ. [...] Наші ряди тремтіли від сили ударів ворога, але ми не здавалися. Козацькі траншеї захищали нас від стрільби, і ми намагалися утримувати позиції, як могли.

Пам'ятаю, як серед нас поширювалась чутка, що гетьман був поранений, і це внесло смуту серед наших. Однак керівництво взяли на себе інші полковники. Незважаючи на нашу мужність, ситуація ставала все

складнішою. Ворог поступово оточував нас, і ми опинилися в пастці. [...] Вибираючись з оточення, ми ризикували життям, переправляючись через річку. Багато моїх товаришів так і не дісталися берега. Я бачив, як дехто з них тонув під вагою зброї та обладунків. Це було жахливо, але ми не мали вибору. Рятуючи себе, ми рятували надію на майбутнє».

ДОСЛІДЖУЄМО ДЖЕРЕЛА

✷ Дослідіть пам'ятні монети, створені Національним банком України на честь річниць визначних дат в історії України. Пригадайте, у яких роках відбувалися події, яким присвячені монети 1–2. Поміркуйте, якій визначній події присвячена монета 3 і в якому році вона відбулася. Визначте роки створення монет 1 та 2. З якими історичними постатями пов'язані ці події? Які деталі монет символізують події, яким присвячені? Що спільного в цих монет? Яке значення мали в історії України події, відображені в монетах? Установіть послідовність подій, яким присвячені монети, та послідовність появи цих монет. Позначте усі дати на лінії часу.

1

2

3

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю перебіг подій Козацької революції упродовж 1650–1653 рр.			
Я можу показати на карті перебіг воєнних дій Козацької революції і можу пояснити їх послідовність			
Я можу пояснити умови Білоцерківського договору і порівняти їх з умовами Зборівського			
Я розумію значення Білоцерківського договору			
Я розумію особливості зовнішньополітичних відносин Війська Запорозького з Річчю Посполитою, Кримським ханством, Молдовою			

§18 Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.

ПРОВОКАЦІЯ

Прослухайте уривок (25:33–31:58) з аудіоуроку проєкту «Вчися вухами» про зовнішню політику Богдана Хмельницького. Поміркуйте, що в розповіді викликає у вас найсильніші негативні чи позитивні емоції. Висловіть припущення про те, які наслідки міг мати союз із Москвою для Війська Запорозького.

ПРАКТИКА

Оформлення українсько-московського союзу. Переяславська рада 1654 р.

Проаналізуйте пункт параграфа. Уявіть себе на місці Б. Хмельницького. Якими були би ваші дії в ситуації, що склалася в день Переяславської ради?

Від літа 1648 р. між Гетьманщиною та Московською державою розпочалося регулярне листування та обмін посольствами. Б. Хмельницький схиляв царя до рішення розпочати боротьбу за польський престол. Обіцяючи допомогу московському самодерж-

СЛОВНИК

Протекторат – форма міждержавних відносин, особливі взаємні зобов'язання та права, що передбачають захист сильнішою державою слабшої, а також певні послуги слабшої сильнішій. При цьому слабша сторона не втрачає суверенітет. Оскільки послуги мали обопільний характер, то в разі, якщо одна зі сторін не виконувала взятих на себе зобов'язань, друга могла вважати себе вільною від виконання своїх.

цю, він прагнув убезпечити себе від угоди між Варшавою та Москвою. У пошуках союзників гетьман розглядав різні варіанти, проте договірне підданство Москві видавалося йому найбільш реальним. На підтримку цієї думки виступали й православні ієрархи – противники зближення з мусульманською Османською імперією.

Щоби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорозьким, Б. Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з розв'язанням українського питання, Україна укладе союз із Османською імперією. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії. 1 жовтня 1653 р. московський Земський собор вирішив «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями прийняти» й розпочати війну проти Польщі. До України було відряджено посольство на чолі з боярином Василієм Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнодів мали відбутися в Переяславі – старому козацькому центрі, де вже не раз відбувалися великі ради.

Уранці 8 січня 1654 р. Б. Хмельницький скликав закриту старшинську раду, яка мала схвалити прийняття протекторату московського царя. Під час цієї ради старшина запропонувала скликати ще одну раду – Генеральну, яка відбулася на міському майдані Переяслава вже пополудні 8 січня. У ній узяли участь представники старшини, козацтва та містян. Генеральна рада мала винести ухвалу про укладення договору з Московією.

ЗАУВАЖТЕ Навколо Переяславської ради сформувалося кілька радянських і російських міфів, відображених як у писемних, так і у візуальних джерелах. Їх підтримали деякі українські дослідники. Один із них полягає в тому, що, згідно з твердженнями козацького літописця Самійла Величка, на козацькій раді гетьман зачитував статті договору з царем Олексієм. Проте Богдан не міг цього зробити, адже на той час іще не було укладено жодного договору, ба навіть не розпочато переговорів щодо його змісту.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Про які саме кривди, заподіяні турками, татарами й поляками українцям, ідеться в джерелі? Чи можна вважати це джерело достовірним? Думку обґрунтуйте. **2.** Сучасний український історик, дослідник козацтва В. Горобець зазначає: *«В якій мірі можна довіряти пастельному викладу історії Переяславської ради 1654 р. – питання дискусійне. Надто вже все було стилізовано під літописну традицію Древньої Русі...»*. Ви погоджуєтеся з думкою дослідника чи вважаєте її хибною? Чому? **3.** Пригадайте з курсу історії України 7-го класу, про який саме літописний сюжет пише вчений. Кому з руських князів і коли вже доводилося робити вибір між мусульманським, католицьким і православним світом?

«Ця рада зібрана для того, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете – султана, хана, короля чи царя. Турецький султан – це бусурман; всім відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне про-

лиття християнської крові, які утиски від польських панів – нікому з вас розповідати не треба... А православний християнський великий государ, цар східний, є з нами одного благочестя грецького закону, одної віри... якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки спокійнішого пристановища не знайдемо».

Зі звіту боярина В. Бутурліна московському цареві Олексію Михайловичу про рішення Переяславської ради. 1654 р.

В. Бутурлін урочисто передав гетьманові царську грамоту про згоду прийняти під свою протекцію гетьмана і все Військо Запорозьке. Старшина й посли рушили до Успенського собору, де мала бути складена присяга на вірність цареві.

У церкві Б. Хмельницький зажадав, щоб московські посли першими присягли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї. Як відомо, за європейською традицією, передбачалася присяга обох сторін. В. Бутурлін категорично відмовився від цього: мовляв, цар є самодержцем і своїм підданим не присягає, крім того, «царське слово, раз дане, не міняється». Гетьман, залишивши московську делегацію в соборі, разом зі старшиною пішов на третю за день козацьку раду.

На багатогодинній нараді було вирішено скласти присягу. Б. Хмельницький усвідомлював, що самостійно довести до переможного кінця війну проти Речі Посполитої і досягнути незалежності Української держави власними силами не вдасться. Тому слова В. Бутурліна витлумачили як рівнозначні присязі царя.

Переговори тривали ще кілька днів. Потім Бутурлін і члени посольства роз'їхалися по полках для прийняття присяги. Протягом січня–лютого 1654 р. на території Війська Запорозького присягнуло понад 127 тис. осіб, зокрема 64 тис. козаків. Від присяги відмовилось українське православне духовенство, посилаючись на відсутність дозволу Константинопольського патріархату; частина містян Переяслава, Києва та Чорнобиля склали присягу лише під тиском козаків. Категорично відмовилися присягати Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропивнянський полки, зволікала з присягою аж до травня і Запорозька Січ.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Як шляхтич Павша ставиться до описаних подій? **2.** Як гадаєте, чому представники української православної церкви відмовилися присягати на вірність цареві? Які висновки можна зробити з наведеного джерела? **3.** Порівняйте повідомлення українського шляхтича та звіт російського посла. Яке з джерел, на вашу думку, достовірніше? Чому? **4.** Чи можна твердити, що українці однозначно сприйняли події в Переяславі?

«Бачу зле, бо віддав Хмельницький всіх нас у неволю московському цареві... Сам із військом козацьким присягнув і місто Київ силою під мечовим каранням до того привів, що присягли всі... Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягли і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві, й твердо стоять на цьому... Сповіщаю, що Кропивнянський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Сповіщаю, що Хмельницький присягнув москов-

ському цареві в Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися...».

З повідомлення українського шляхтича Павші. 1654 р.

«А як государеву грамоту боярин Василь Васильович (Бутурлін) гетьманові віддав, то ту государеву грамоту гетьман прийняв з великою радістю. А прийнявши государеву грамоту, поцілував її, і, розпечатавши, віддав писареві Іванові Виговському, і велів йому прочитати при всіх начальних Війська Запорозького і всяких інших людях уголос. [...] І, вислухавши государеву грамоту, гетьман, і полковники, і всяких чинів люди зраділи государевій милості. І говорив гетьман, що великому государеві цареві й великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Русі самодержцеві, він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорозьким служити і голови свої віддати раді».

Зі «Статейного списку» боярина В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна

Умови українсько-московського міждержавного договору

Переяславська рада лише започаткувала оформлення українсько-московських відносин, адже ніяких письмових угод у Переяславі укладено не було. Усе мали вирішити переговори. Кожна зі сторін оцінювала союз двох держав по-своєму. Український уряд виступав за рівність прав учасників союзу. У Москві дивилися на українців разом із гетьманом як на підданих. Проте в момент переговорів на цьому з тактичних міркувань не наголошувалося. Натомість представники московського уряду обіцяли не порушувати «прав і вольностей» України.

Особливістю українсько-московського договору було те, що він являв собою низку документів – окремих угод від духовенства, містян, козаків. Як бачимо, тільки містяни загалом порозумілися з московським урядом, козацтво та українська православна шляхта – частково, а православне духовенство відмовилося від вимог Москви.

По від'їзді Бутурліна до Москви козацька старшина з гетьманом узялася за вироблення умов договору. Відбулися наради в Корсуні та Чигирині. Результатом цих нарад став проєкт українсько-московського договору, який містив 23 статті. У лютому 1654 р. делегація Війська Запорозького на чолі з генеральним суддею Самійлом Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею повезла проєкт до Москви на затвердження. Посли перебували в Москві понад місяць. За цей час український текст договору було відредаговано за наказом царя і скорочено до 11 статей. За часом його затвердження документ дістав назву *Березневих статей*, які було покладено в основу майбутнього українсько-московського союзу.

Умови українсько-московського договору 1654 р. загалом (у разі дотримання) були взаємовигідними. Договір передбачав установлення поширених у тогочасній Європі відносин **протекторату**. Гетьман не розглядав умови угоди як щось постійне: радше вона була інструментом у досягненні кінцевої мети.

Зміст Березневих статей 1654 р.

- Гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді.
- Українська адміністрація та суд лишалися самостійними й не підпорядковувалися Москві.
- Збирання податків покладалося на український Військовий скарб.
- Кількість козацького війська встановлювалася у 60 тис. осіб.
- Козацька держава погоджувалася виплачувати грошовий податок на користь царя.
- Дозволялося встановлення дипломатичних відносин Війська Запорозького з іншими державами, окрім Туреччини та Речі Посполитої, за умови повідомлення про це цареві.
- Підтверджувалося право Київського митрополита та всього духовенства на маєтності, якими вони володіли.
- Козацькій старшині, писарю, генеральним суддям, усім полковникам і військовим та полковим осавулам надавались у володіння млини.
- Передбачалось утримування московських військ на кордонах Війська Запорозького з Річчю Посполитою.
- Московський уряд зобов'язувався вступити у війну проти Речі Посполитої навесні 1654 р.

ЗАУВАЖТЕ Документ – Березневі статті – мав бути виготовлений у двох примірниках, але безслідно зник як в українському, так і в московському варіантах. Нині в архіві Посольського приказу в Москві зберігається лише чернетка договору. Саме цю чернетку публікували як текст українсько-московського договору 1654 р. Відсутність оригіналу документа дала історикам підстави висловлювати власні припущення щодо змісту документа і його наслідків. Скористалася цим і російська ворожа пропаганда, яка безпідставно позиціонує Березневі статті актом добровільного входження України до Московії.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• пошук Б. Хмельницьким союзника в боротьбі проти Речі Посполитої • розуміння неспроможності обстояти незалежність України власними силами	**Укладення українсько-московського договору 1654 р.**	• установлення московського протекторату над Військом Запорозьким, що давало змогу зберегти самостійність Української козацької держави • надання Московією військової допомоги козакам, гетьманський уряд отримав можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою • у міжнародних відносинах – право на відокремлення козацької України від Речі Посполитої • міжнародне визнання самостійності української держави, непорушності встановленої системи соціально-економічних відносин

Оцініть перспективи укладення українсько-московського договору 1654 р. з позицій різних політичних угруповань козацької еліти (1-га група – прихильники військового союзу з московським царем; 2-га група – прихильники повернення під скіпетр польського короля; 3-га група – старшини, які прагнули «...не бути ані під королем польським, ані під царем московським») та інших верств Гетьманщини (4-та група – містяни; 5-та група – православне духовенство).

Воєнно-політичні події 1654–1655 рр.

Розгляньте карту на с.136 і дайте відповіді на запитання. **1.** Як змінилися кордони Війська Запорозького внаслідок воєнних дій 1654–1655 рр.? Які нові землі приєднано? **2.** Які території були найбільше охоплені воєнними діями? Як, на вашу думку, це вплинуло на життя мешканців тих регіонів? Кому було вигідно вести воєнні дії в Білорусі та Смоленщині? Чому?

Прочитайте пункт параграфа. Знайдіть підтвердження чи спростування тезам: «Богдан Хмельницький не розглядав союз із Москвою як тривалий»; «І Богдан Хмельницький, і московський цар вбачали у спільних воєнних діях власні вигоди».

Навесні 1654 р. розпочалася московсько-польська війна. Основні воєнні дії розгорнулися на території Білорусі й Смоленщини. Козакам вдалося зайняти Білорусь і частину Литви та запровадити там козацький устрій. Це викликало невдоволення Москви, яка прагнула включити всю Білорусь до свого складу.

У червні 1654 р. польській дипломатії вдалося досягти значного успіху, уклавши «вічний договір» із кримським ханом. Договір ліквідовував козацько-татарську угоду й закріплював військовий союз проти Московії та козацької України. Восени 1654 р. активізувалися воєнні дії на території України, польсько-татарська армія вдерлася на Брацлавщину. Населення краю й козацькі полки чинили героїчний опір противнику.

У другій половині січня 1655 р. в Україну підійшли полки московського воєводи В. Шереметєва. З'єднавшись із козацькими загонами біля м. Охматова (нині Чернігівська обл.), вони вступили в бій із польсько-татарським військом. Джерела свідчать, що з обох боків полягло до 30 тис. вояків, багато хто замерз через люті морози (у козацькій традиції це місце називають *Дрижиполем*, адже поле «дрижало» від холоду й вогню). І хоча жодна зі сторін не перемогла в битві, наступ польсько-татарської армії було зупинено.

Навесні 1655 р. Б. Хмельницький на чолі українсько-московських військ вирушив через Поділля на Галичину, щоб звільнити з-під польського панування західні українські землі та об'єднати

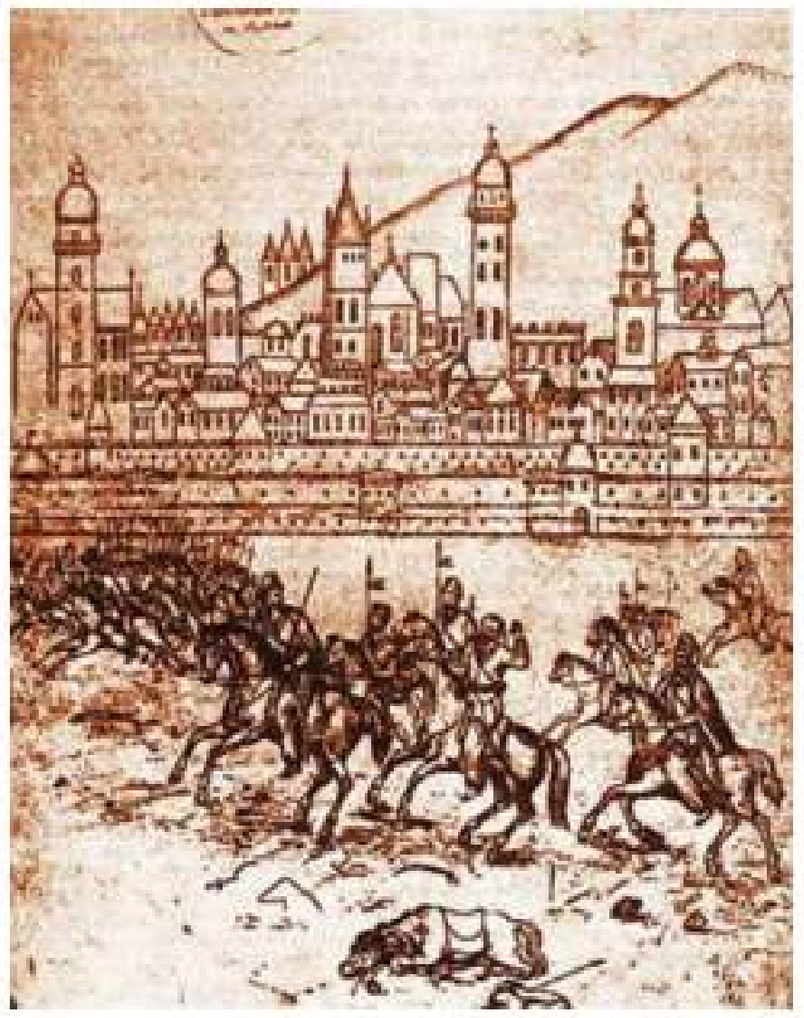

↑ Козаки під Львовом у 1655 році. Малюнок XVII ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Король Швеції Карл X Густав.
Художник Ю. ван Егмонт.
Середина XVII ст.

Карл X Густав (1622–1660) – шведський король. Проводив активну зовнішню політику, спрямовану на домінування Швеції в Центральній та Східній Європі. У 1655–1660 рр. вів війну з Річчю Посполитою та Московією. Особливо успішним для Карла X був початок війни з польським королем, коли шведська армія зайняла більшу частину польських територій, змусивши Яна II Казимира шукати порятунку в Сілезії. Карл X підтримував тісні контакти з гетьманськими урядами Б. Хмельницького та І. Виговського.

Україну в її етнічних кордонах. На початку серпня військо зупинилося під Кам'янцем, де гетьман прийняв шведського посла та представників князівства Трансильванія і графства Бранденбург – союзників шведів. Унаслідок перемовин було досягнуто домовленостей про підтримку Б. Хмельницьким Карла X Густава, який саме розпочав війну проти Речі Посполитої.

У вересні 1655 р. українсько-московські полки вщент розбили польське військо коронного гетьмана С. Потоцького під Городком неподалік Львова. Ця перемога засвідчила визволення західних українських територій. Того ж дня українсько-московське військо взяло в облогу Львів. Б. Хмельницький, дізнавшись про наближення татарських орд, вирішив штурмом місто не брати, а провів перемовини з магістром Львова, отримав викуп і відступив.

ЗАУВАЖТЕ Те, що Б. Хмельницький уникав активних бойових дій під час облоги Львова, свідчило про суттєві розходження в таборі союзників. Наміри гетьмана передбачали включення західних українських земель до складу Війська Запорозького після падіння Польщі. Натомість шведський король трактував Б. Хмельницького як збройного найманця, висловивши власні претензії на Галичину, що і в гетьмана, і в старшини викликало обурення.

Віленське перемир'я 1656 р. Зовнішня політика Війська Запорозького в 1656–1657 рр.

Скориставшись поразкою Польщі у війні проти козацько-московських військ, шведська армія навесні 1655 р. захопила більшу частину земель Польської Корони і всю Західну Литву. Царський уряд, занепокоєний успіхами Швеції – потенційного претендента на володіння всім Балтійським узбережжям, кардинально змінив зовнішню політику. Навесні 1656 р. Московія оголосила війну Карлові X і розпочала мирні переговори з Річчю Посполитою. Переговори завершились у Вільно 24 жовтня 1656 р. Було досягнуто домовленостей про спільні воєнні дії проти Швеції. Московсько-польський договір отримав назву *Ві-*

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Дьордь II Ракоці. Художник Ф. Буттатс Молодший. Близько 1660 р.

Дьордь II Ракоці (1621–1660) – князь Трансильванії, обраний у жовтні 1648 р. Підкорив Валахію та Молдову.

У 1648 і 1649 рр. козацькі посли вели переговори з Ракоці про спільні дії проти Польщі, а 1656 р. підписали договір про взаємодопомогу. Претендуючи на польську корону, Ракоці заручився також допомогою шведського короля Карла X Густава. Невдоволена його діями Османська імперія направила проти Ракоці військо кримського хана Мегмед Ґерая IV, яке захопило в полон усю його армію. Самому Ракоці з кількома прибічниками вдалося врятуватися втечею.

ленського перемир'я. На московсько-польські перемовини у Вільні Б. Хмельницький надіслав козацьку делегацію. Вона мала обстоювати інтереси Війська Запорозького, зокрема щодо непорушності кордонів між Польщею та Українською козацькою державою. Однак козацьких послів не допустили до переговорів і не повідомили про зміст дебатів. Віленське московсько-польське перемир'я в гетьманській столиці було сприйняте як порушення договору 1654 р., як зрада з боку царя. Гетьман вирішив шукати нових союзників у боротьбі проти Польщі.

Реальними претендентами були Швеція і Трансильванія. 8 жовтня 1656 р. між Військом Запорозьким і Трансильванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. Трансильванський князь Дьордь II Ракоці обіцяв допомогти Б. Хмельницькому відвоювати Галичину й частину Білорусі, визнавав за гетьманом титул князя та підтримав його намір передати цей титул синові Юрію.

У грудні 1656 р. Ракоці підписав зі шведським королем трактат «вічного союзу». За умови спільних воєнних дій України й Трансильванії можна було сподіватися на допомогу Швеції, яка, не маючи договірних відносин із гетьманським урядом, підтримувала б трансильванців. У 1656 р. зв'язки України зі Швецією стали регулярними.

Умови Віленського перемир'я 1656 р.

- Припинення воєнних дій між Московією та Річчю Посполитою.
- Обидві країни зобов'язувалися не розпочинати мирних переговорів зі Швецією.
- Спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу.
- Обговорення питання про встановлення державних кордонів.
- Обрання царя Олексія Михайловича королем Речі Посполитої по смерті Яна II Казимира.

На початку 1657 р. шведські посли привезли проєкт союзницького договору, але з визнанням незалежної держави тільки на козацькій території (Наддніпрянщині). Б. Хмельницький від договору відмовився.

У червні 1657 р. Богдан Хмельницький знову прийняв шведських послів. Ті привезли повідомлення про згоду короля Карла X Густава віддати Війську Запорозькому українські землі, що перебували під владою Польщі, частину Білорусі та Смоленськ.

↑ Іллінська церква в Суботові. Усипальниця Богдана Хмельницького. Акварель Т. Шевченка. 1845 р.

Похід українського війська в Галичину та Польщу 1656–1657 рр.

Коли в грудні 1656 р. почався наступ трансильванського князя Дьордя II Ракоці на Польщу, Б. Хмельницький надіслав йому на допомогу козацькі полки на чолі з київським полковником А. Ждановичем. Спочатку українсько-шведсько-трансильванське військо діяло успішно: здобуло Перемишль, Краків, Люблін, Берестя. На заклик шведського короля козаки на чолі з А. Ждановичем попрямували на Варшаву. Однак згодом становище Швеції погіршилося, на неї напала Данія. Відтак шведський король залишив Дьордя II Ракоці неподалік Варшави. На початку червня було взято Варшаву, проте через вторгнення польського війська до Трансильванії князь Ракоці розпочав мирні переговори з поляками. У липні 1657 р. трансильванський князь капітулював. Козаки дізналися про наміри Ракоці напередодні капітуляції та, остерігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього. Похід проти Польщі не приніс остаточної перемоги. Звістка про самовільне повернення А. Ждановича в Україну дійшла до гетьмана. А вже 27 липня 1657 р. Б. Хмельницький помер. Поховали гетьмана в рідному хуторі Суботові в Іллінській церкві.

↑ Смерть Богдана Хмельницького. Художник Т. Шевченко. 1836–1837 рр.

Розгляньте ілюстрацію і дайте відповіді на запитання. **1.** Як автор символічно зобразив смерть гетьмана? **2.** Де на картині зображений московський посланець В. Бутурлін? Якими художніми засобами відображений настрій московита? Кого ще зображено на малюнку? **3.** Яка атмосфера панує на картині? **4.** Які почуття у вас викликає цей малюнок?

ЗАУВАЖТЕ У мистецькій спадщині Шевченка образ Хмельницького зринає на ранньому малюнку тушшю «Смерть Богдана Хмельницького» (1836–1837). Сюжет узято з «Історії Малої Росії...» Д. Бантиша-Каменського. Лише цей історик згадує про російських посланців, які прибули до Хмельницького перед його смертю. Одним із них був князь В. Бутурлін. Не забув художник і про третю дружину гетьмана, Ганну Золотаренко. На малюнку вона стоїть ліворуч від гетьмана. Між Хмельницьким і Бутурліним відбулася тяжка розмова, під час якої князь звинуватив гетьмана в допомозі військам шведського короля без дозволу московського покровителя. На це Хмельницький із гнівом відповів, що ніколи не відстане від короля шведського.

МИСЛИМО КРИТИЧНО

✷Проаналізуйте уривок із наукової праці, де наведено цитати з тогочасних газет. Оберіть 3 тези, які вас здивували найбільше. Поміркуйте, кому і з якою метою було вигідно створювати фейкові газетні повідомлення про Україну. Чи вплинули вони на міжнародне становище Козацької держави, як нині фейки і маніпуляції впливають на статус України за кордоном? Чи могли неправдиві повідомлення вплинути на розуміння європейським суспільством процесів в Україні? Знайдіть у тексті параграфа спростування кожної фейкової тези. Зробіть висновки про важливість перевірки інформації на достовірність. Напишіть есей на тему «Як позбутися фейкового минулого України».

«Як реагують газети на Переяславську угоду від 8 січня 1654 року. В повідомленні від 28 січня у німецькій газеті “Wochentliche Donnerstags Zeitung” у лиховісному тоні йдеться про “московитську справу”. Вже 18 лютого надходить повідомлення: Хмельницький подався під московита і віддав йому “найкращі українські міста”, такі як Київ, Чернігів, Чорнобиль, Біла Церква й Черкаси. Хмельницький хоче стати володарем над Україною. Він призначений київським князем і коронований в одній з київських церков. Але його обманули, бо Москва послала сімох воєвод, які всім заволоділи і заснували сім воєводств, а цар сказав, що Україна тепер його. Одразу після присяги на вірність Хмельницький перехрестився “на московську віру”. За ним те саме вчинила решта присутніх у церкві. Семеро російських воєвод із 14 їздили країною і освячували наново церкви, “що виглядало, немов настає новий світ”. Київський митрополит відмовився провести обряд перехрещення, його відразу ж схопили і відвезли до Москви. Збунтовані козаки, серед них якийсь Богун, тепер знову покладають надії на Польщу й просять у короля всезагального помилування. У зв’язку з цим Хмельницький наказав відрубати голови п’ятьом знатним полковникам. Татари вдерлися на московську територію, та й “турецький кайзер” пообіцяв допомогу. Польських посланців приязно прийняли при османському дворі, тоді як посланців Хмельницького закували в залізо й відправили на галери...

У повідомленні від 4 квітня (1654 р.) газета несподівано інформує своїх читачів про те, що досі доходило про московський напад і події в Україні не що інше, як звичайна фікція, бо жодний московит не прибув в Україну. Попри це, фейкові новини про московську окупацію України ще довго поширювались. У німецькій хроніці “Театр Європи”, перше видання якого вийшло через дев’ять років, а друге через тридцять і який містить узагальнений виклад подій 1654 р., компілятор докладно цитує неправдиві газетні повідомлення, не згадуючи ні словом опублікованих спростувань».

Андреас Каппелер. «Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст.»

ДІЄМО КРЕАТИВНО

✷Скористайтеся посиланням чи QR-кодом, відвідайте сайт Вінницького обласного краєзнавчого музею. Проаналізуйте інформацію, що стосується Державного історико-культурного заповідника «Буша». Яким чином історія Буші пов'язана з подіями Козацької революції середини XVII ст.? Чи нагадує історія оборони Буші минулі події в історії України? Які? Поміркуйте, чому мешканці Буші вчинили саме так. Створіть макет туристичного буклета, щоб зацікавити туристів відвідати цей заповідник. Проєкт представте в класі. Для створення макета буклета можна скористатися зразком за QR-кодом.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ВЛАСНУ ДУМКУ

✷Наведіть аргументи на користь або проти тези: «Козацька революція середини XVII ст. мала значний вплив на розвиток українського державотворення».

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю перебіг подій Козацької революції в 1654–1657 рр. і можу розмістити в хронологічній послідовності битви й походи			
Я можу пояснити різні інтерпретації подій, явищ, процесів, діяльності історичних осіб на прикладі відносин Війська Запорозького з державами-сусідами			
Я можу порівняти умови Березневих статей і розумію їхнє значення в історії України			
Я розумію значення рішення про встановлення політичних союзів Війська Запорозького з Московією, Швецією, Трансильванією			
Я розумію важливість критичного аналізу джерел інформації			

§19 Зовнішня політика Богдана Хмельницького: у пошуках союзників. Практична робота

Укладіть загальну схему зовнішніх відносин Богдана Хмельницького, заповнивши відповідні кола назвами країн (Річ Посполита, Османська імперія, Московія, Кримське ханство, Швеція і Трансильванія) та поєднавши їх лініями. Позначте їхнє взаємне ставлення (вороже як «-» та дружнє як «+», як у прикладі, додайте свої позначки під час вивчення теми). Пригадайте, що таке Вестфальський мир (1648) та **Вестфальська система міжнародних відносин.** Укажіть її головні принципи.

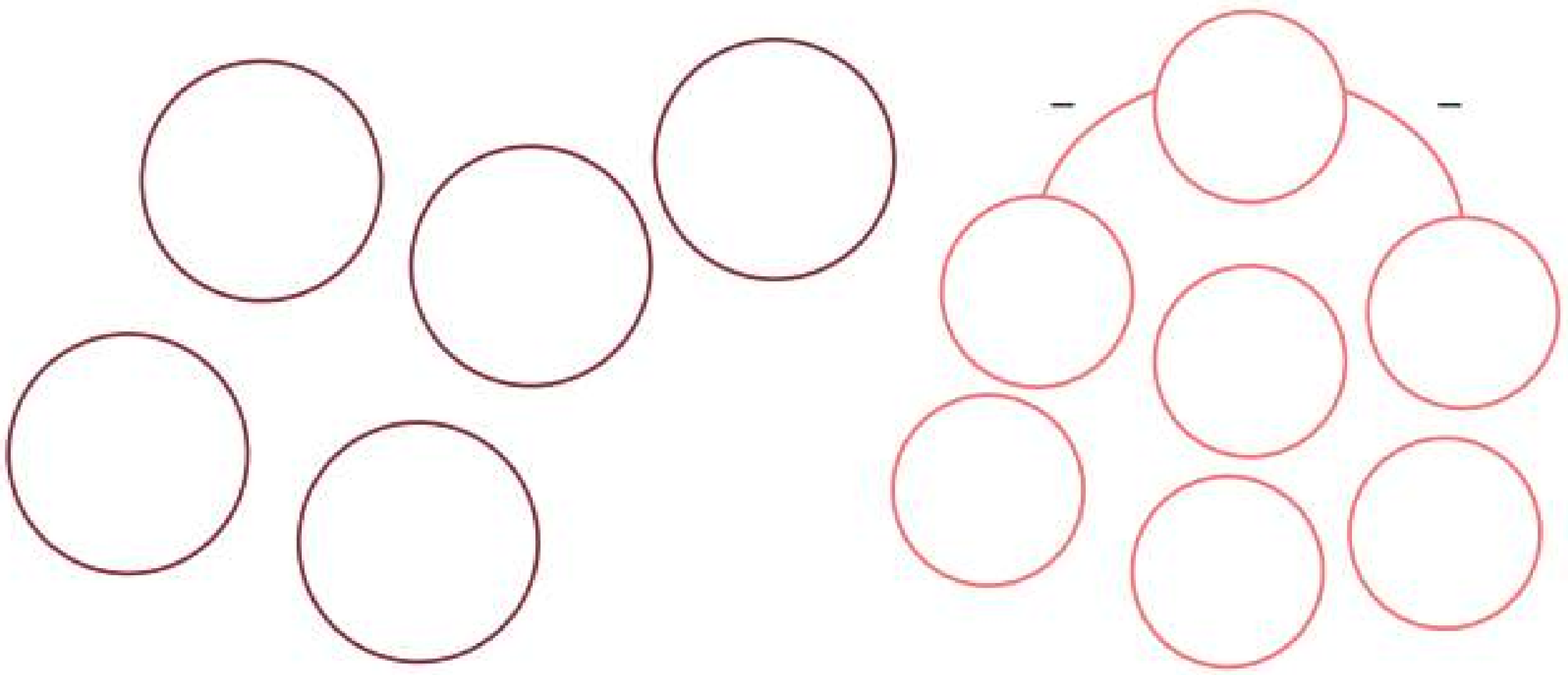

Обміркуйте, які фактори є важливими для підтримання відносин між країнами (спільні інтереси або спільні вороги, мови спілкування, релігія, близькість розташування, дипломатична культура, наявність дипломатів та перекладачів тощо). Складіть їхній перелік.

Об'єднайтеся у 5 груп, кожна з яких розглядатиме відносини держави Військо Запорозьке з однією з обраних держав. Проаналізуйте джерела, дайте відповіді на запитання.

Група 1. Річ Посполита

Ознайомтеся з текстом джерела 1 і дайте відповіді на запитання. **1.** За яких умов було написано лист? **2.** Про що свідчить заклик короля обмінятися посольствами? **3.** Яке значення для міжнародного становища козацької держави мало джерело 1? **4.** Що засвідчує встановлення договірних відносин між державами? Пригадайте, який київський князь та за яких умов уклав перший договір із Візантією.

СЛОВНИК

Вестфальська система міжнародних відносин – це система відносин між країнами, що виникла по завершенню Тридцятилітньої війни (1648). У її основі – нові принципи взаємодії між країнами: застосовуються міжнародне право та дипломатія, держави є рівноправними і зобов'язані виконувати договори, держави діють на засадах національних інтересів тощо.

1. «...після покори і вірнопідданських почуттів, висловлених у листі до нас, і після укладення пунктів з вельможним воєводою... і завжди Військо Запорозьке, зберігаючи віру і вірнопідданські доброчинства, кров свою проливало за достойність королів своїх панів і за цілість Речі Посполитої...

Тому й тепер самі нашою особою вирушивши і наблизившись, з цим до вірності твоєї і до Війська нашого Запорозького [послів] посилаємо, бо, покликавши на допомогу Бога, авторитетом своїм хочемо цей вогонь загасити, а не воювати далі.

Отже наказуємо, щоб ви, залишивши всяку ворожу запеклість, відступили від нашого війська миль на десять і вислали до нас своїх послів [з зазначенням], чого від нас і Речі Посполитої бажаєте. А ми даємо нашу королівську обіцянку в тому, що... готові послати з нашого боку комісарів, поважних сенаторів, і все що слід відносно вольностей і свобод Війська Запорозького обіцяємо зробити і в усьому наше Військо Запорозьке задовольнити».

Лист Яна II Казимира до Б. Хмельницького.
5 серпня 1649 р.

З перших днів Хмельниччини лідером «партії компромісу», яка шукала способів примирення з повсталими, став Адам Кисіль. Йому, як досвідченому дипломату і православному українцю, було доручено вести перші переговори з Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. в Переяславі. Для того, щоб продемонструвати польським дипломатам власний авторитет, Б. Хмельницький запросив на перемовини послів Московії та князівства Трансильванія. А. Киселю було доручено урочисто передати Б. Хмельницькому клейноди, що означало офіційне визнання Річчю Посполитою його гетьманської влади. Перемир'я передбачало припинення воєнних дій на три місяці. Б. Хмельницькому було обіцяно видати польського шляхтича, військового і його особистого ворога Д. Чаплинського, а також позбавити Я. Вишневецького права претендувати на посаду коронного гетьмана. Умови Переяславського перемир'я були компромісними. Б. Хмельницький наголосив, що війну буде відновлено в разі невиконання вимог повсталих. З іншого боку, перемир'я було успіхом української дипломатії, адже воно дало змогу виграти час для підготовки переможної військової кампанії 1649 року. В обстановці загостреного національного конфлікту й ворожнечі прагнення Киселя не мали популярності ні серед українців, ні серед поляків.

➔ Адам Кисіль. Невідомий художник. Близько 1653 р.

Прочитайте тексти джерел 2–5, роздивіться портрет діяча. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Висловіть власну думку: чому українці, зневажаючи А. Киселя, дорікали йому, що його «українські кості лядським (польським) м'ясом поросли», а у Польщі його вважали

шпигуном Б. Хмельницького – «зрадником, гадюкою, хлопом і русином»? **2.** Як гадаєте, яку власну політичну мету висловлює А. Кисіль (джерело 2)? Чи вважав він за можливе створити незалежну українську державу? Чи наполягав на рівноправному союзі українців-литовців-поляків у складі Речі Посполитої? Обґрунтуйте. Чи можна було дипломатичним шляхом вирішити українсько-польське питання, як про це пише А. Кисіль (джерело 3)? **3.** На підставі джерел 3 і 4 зробіть висновок: у чому полягала трагедія українського воєводи-дипломата А. Киселя? **4.** Уявіть себе українським/ою представником/цею делегації на переговорах між Річчю Посполитою та козаками на чолі з Б. Хмельницьким. Як ви намагалися б урегулювати цей конфлікт? Яку позицію обстоювали б?

2. «Наші предки об'єдналися з поляками на добровільних і рівноправних засадах, тобто як вільні з вільними, наділені свободою з наділеними свободою. Три речі, а радше свободи, творять вільну республіку, – три їх протилежності призводять до рабства. Там, де існує свобода, щоб виявляти успадковану гідність, де є свобода розпоряджатися володіннями, де є свобода сумління, над яким панує один Бог і ним править, там є вільна Річ Посполита. Однак там, де так віриш, як кажуть, так дотримуєшся гідності, як мусиш, тримаєш володіння не в такій свободі, як хочеш, – там згасає свобода і настає рабство».

А. Кисіль про українську шляхетність

3. «Я майже зів'яв, весь змучений і в здоров'ї покалічений, три роки постійно спілкуюся з королем, щоб кров християнська не лилася, щоб остання частина народу нашого козацького не загинула».

З листа А. Киселя до Б. Хмельницького

4. «Хоча завжди до мене недовіра була у всієї Речі Посполитої і називають мене не захисником, а зрадником вітчизни – що ж із цим робити, коли так каже суспільна думка? По-іншому не можна».

З листа А. Киселя до Яна II Казимира

5. «Він жив так, що не можна було довести його вини – тільки завжди був під підозрою і всіма своїми виправданнями не міг змусити вірити в його щирість. Він був греко-руської віри, хвалив римсько-католицьку віру і спротивлявся унії. Похоронну службу по ньому правили в православних та католицьких храмах».

Лист папського нунція Яну II Казимиру

Група 2. Османська імперія

Для того, щоб утвердити Українську державу на міжнародному рівні, її керівництву важливо було знайти союзників поза межами Польщі та Литви. Перед Військом Запорозьким стояло завдання зруйнувати усталену систему міжнародних відносин, адже в ній не було місця для козацької держави. Гетьманський уряд розвивав відносини з різними державами, проте найбільш реальними кандидатами на роль протектора на той час були Османська імперія та Московське царство.

На 1648 р. Османська імперія, яка була втягнута у власні війни, уникала загострення відносин із Річчю Посполитою. Польський король Владислав IV із середини 40-х років XVII ст. спрямував зусилля на створення антитурецького союзу. Тому Османська імперія підтримала визвольні змагання українців та зобов'язувала свого васала – Кримське ханство – надавати їм воєнну допомогу. При цьому всіляко протидіяла

утвердженню Української держави як незалежної, наполягаючи на прийнятті протекції султана.

Ознайомтеся з текстом джерела 6 і дайте відповіді на запитання. **1.** На яких умовах Б. Хмельницький був готовий прийняти «підданство Високої Порти»? **2.** Наведіть аргументи «за» та «проти» прийняття козацькою державою підданства Османської імперії. **3.** Поміркуйте, навіщо Б. Хмельницький наполягав на укладанні не лише військового, а й торговельного союзу. **4.** Чиї інтереси порушував пункт про заснування «портових міст нижче порогів»? Чи могла Порта погодитися на такий пункт? **5.** Поясніть, яке значення для налагодження двосторонніх відносин мав обмін *резидентами* (дипломат, що постійно проживає у певній країні) між Військом Запорозьким та Османською імперією.

6. «Цісар й. м. (його милість) турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів... та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, з якими мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти, за своєю волею зупинятись у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів.

Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави цісар й. м. турецький звільняє їх купців від всяких мит, оплат і податків, а також їхні товари, які вони схочуть вивозити до його держави...

Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати в Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям. Військо Запорозьке також приймає резидента цісаря й. м. у своєму портовому місті.

Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома цісаря й. м. заснує кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття ріки Бугу з Дніпром, звідки і торгівля має іти, і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати».

Проєкт договору Війська Запорозького з Османською імперією про торгівлю. 50-ті роки XVII ст.

Група 3. Московія

У групі 3 ознайомтеся з текстом джерел 7 та 8 і виконайте завдання до них. Об'єднайтеся у 2 групи. Уявіть, що в одній із груп – дипломати, які захищають інтереси Б. Хмельницького, а в другій – царя Олексія Михайловича. Підготуйте аргументи на користь вимог, які ви маєте обстоювати. Оберіть від кожної групи спікера, що представить ці аргументи під час дискусії. Поміркуйте, чому кожна сторона вважає свої аргументи вагомішими.

7. «1. Насамперед зволь, твоя царська величносте, підтвердити права і вольності наші військові, як споконвіку бувало у Війську Запорозькому, що своїми правами служили, й вольності свої мали в добрах і в судах. Щоб ані воєвода, ані боярин, ані стольник у суди військові не втручалися, але від старших своїх щоб товариства судимі були: де троє людей козаків, тоді двоє одного мають судити.

2. Військо Запорозьке в числі 60 000 щоб завжди повне було.

3. Шляхта [...] щоби при своїх шляхетських вольностях перебувала, і між собою старших на уряди судові збирала, й добрами своїми й вольностями володіла, як за королів польських бувало.

4. В городах урядники щоб із наших людей обирані були на то достойні, які мають підданими твоєї царської величності управляти й надходження належні, правдиві, в казну твоєї царської величності віддавати.

6. [...] щоб усе Військо Запорозьке саме між собою гетьмана обирало, а його царській величності повідомляло.

7. Маєтностей козацьких щоб ніхто не відбирав. [...] Вдови козацькі, що позалишалися, й діти їхні щоб у такій же вольності жили, як предки, батьки їхні. [...]

13. Права, споконвіків від княжат і королів, як духовним і мирським людям, щоб ні в чому не порушені були.

14. Послів, які одвіку з чужих приходять до Війська Запорозького, [...] вільно прийняти».

Звернення гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича. 27 лютого 1654 р.

8. «Божою милістю ми, великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович [...] єсмо наших царської величності підданих Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, [...] і все Військо Запорозьке, [...] пожалували, веліли їм бути під нашою царської величності високою рукою з колишніми їхніми правами й привілеями, які їм дані від королів польських і великих князів литовських, і тих їхніх прав і вольностей порушувати нічим не веліли, й судитися їм веліли від своїх старших за своїми колишніми правами, [а наші царської величності бояри й воєводи в ті їхні військові суди втручатися не будуть]. А число Війська Запорозького указали єсмо, за їхнім же чолобиттям, учинити спискового 60 000, завжди повне. [...] А з турським султаном і з польським королем без нашої царської величності зносин не підтримувати. І за нашим царської величності жалуванням нашим царської величності підданим Богдану Хмельницькому, гетьману Війська Запорозького, і всьому нашому царської величності Війську Запорозькому бути під нашою царської величності високою рукою зі своїми колишніми правами й привілеями за всіма статтями, які писані вище цього [...]».

Жалувана грамота царя Олексія Михайловича гетьману Б. Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому. 27 березня 1654 р.

Група 4. Кримське ханство

Суперечливий характер мали відносини Війська Запорозького з Кримським ханством. Політика Речі Посполитої щодо козацтва й татар сприяла зближенню кримської еліти з керівництвом українських повстанців. Між ними було укладено військово-політичний союз, спрямований проти Речі Посполитої. Проводячи спільні воєнні кампанії, ханський уряд намагався будь-що не допустити посилення козацької держави в регіоні, усвідомлюючи, що тим самим істотно послабляться позиції Криму.

Ознайомтеся з текстом джерела 9 і дайте відповіді на запитання. **1.** Як змінювалися відносини між Військом Запорозьким та Кримським ханством упродовж 1648–1654 рр.? **2.** Чому кримський хан висловлюється проти союзу козаків з Московією? **3.** Які країни могли виступити проти козаків у разі збереження союзу з царем? Чому?

9. «Після повернення наших послів... зрозуміли ми, що хочете дотримати братерство. Цьому ми з усім Запорозьким Військом вельми раді, тільки те нас дивує, що ваша ханська милість пишеш, щоб ми від царя московського відступилися. То є річ неподібна, бо розуміємо, що ваша ханська милість турецькому цесареві нічого лихого не мислить. А що ваша ханська милість докладаєш у своєму листі, що, коли ми не відступимося від московського царя, то венгрів [угорців], мунтян [південних румун] та волохів [румун] на нас намислиш повернути і сам, знісшись із ляхами, захочеш пустошити наші краї, то це ми назад повернулися і... на кордонах наших очікуємо...

Тільки побажай... залишитися з нами в братерстві, до нас посланця свого якнайшвидше зволь послати».

Лист Б. Хмельницького до кримського хана Мехмед Ґерая IV.
Жовтень 1654 р.

Група 5. Швеція і Трансильванія

Помітне місце у зовнішньополітичній діяльності українського уряду посідало питання створення коаліції з Придунайськими князівствами. Бурхливий розвиток визвольної боротьби привернув пильну увагу Молдови, Трансильванії та Валахії. У 1648 р. Б. Хмельницький відправив посольство до трансильванського князя, який у той час шукав підтримки в боротьбі за вакантний польський престол. Дьордь II Ракоці навіть направив до гетьмана посольство з проєктом союзного договору. Б. Хмельницький засвідчував готовність піти на створення антипольської коаліції та надати воєнну допомогу проти Речі Посполитої.

Ознайомтеся з текстом джерела 10 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому Б. Хмельницький вважав за необхідне підтримувати дружні стосунки з Трансильванією? **2.** Про які непорозуміння з господарем Молдови йдеться в листі гетьмана? **3.** Користуючись картою на с. 136 поясніть, чому коаліція з Придунайськими князівствами значно покращила б становище козацької держави.

10. «Світлійший князю Семигороду [українськомовний варіант Трансильванії], пане і приятелю прешановний! Постановили ми провідати добре здоров'я світлості вашої через послів наших і незмінне бажання наше до всякої послуги в. світлості оголосити. Просимо через них зі звичайної своєї прихильності нас сповістити, а коли трапиться якийсь неприятель – допомогу подати. Ми також готові протистояти неприятелям вашої світлості, коли б потреба зайшла, і що в. світліть накаже – вірно і щиро виконати. Що користь чи некористь нам може бути – просимо нас повідомити.

Спеціально ці пункти світл. князю оголосити: хоч з світл. господарем молдовським дійшло до війни, але непорозуміння ці усунено через замирення, і приязнь обопільно укріплено, так що в. світліть всі свої справи до нас через його землю можеш полагоджувати...

Коли ж на нас схоче напасти якийсь неприятель, особливо Поляки, – зволиш нас не лишати, а простягти руку для оборони! Вашій же світлості обіцяють свою приязнь господарі Валахії й Молдови, як і всі татари – звичайнім своїм братерстві з нами і переконанню про необхідність для них нашої приязні і братства, за нашим впливом і посередництвом».

Лист Б. Хмельницького до князя Трансильванії Дьордя II Ракоці. 22 березня 1656 р.

Ознайомтеся з текстом джерела 11 і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому Б. Хмельницький прагнув установити союзні відносини зі Швецією? **2.** Укладанню якого міжнародного документа передувало наведене листування? Як цей документ був пов'язаний з Україною та Швецією? **3.** Про укладання якого союзу гетьман повідомляє короля? Чому він був важливий для Швеції?

11. «Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже!

...сповіщаємо цим [листом], що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всевишній Бог помститься за насильство і знущання над нами.

Ми не допомагали нікому і не підтримували нікого з ворогів, незважаючи на багато прохань з їхнього боку, виходячи тільки з того переконання, що це буде приємно вашій найяснішій величності і також що добудемо за це безсумнівну прихильність. [...] Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані і пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдови і найсвітлішому князеві Трансильванії».

Лист Б. Хмельницького до шведського короля Карла X Густава. 16 листопада 1656 р.

Подумайте, які чинники були вирішальними для Богдана Хмельницького під час укладення того чи іншого міжнародного союзу. Чи могло бути перспективним установлення зв'язків з Англією, Францією, італійськими князівствами, Китаєм або іншими країнами того часу? Що вам відомо про ці країни в 40-х роках XVII ст.?

§20 Гетьманщина в роки правління Івана Виговського

ПРОВОКАЦІЯ

Проаналізуйте біографію Івана Виговського на с. 168. Опишіть гетьмана трьома словами. Наприкінці заняття поверніться до завдання і перевірте, чи не змінилася ваша думка щодо нього.

Обрання Івана Виговського гетьманом

Ще за життя Б. Хмельницького старшинська рада (5–11 квітня 1657 р.) ухвалила, що після смерті гетьмана влада має бути передана його 16-річному синові Юрію. Втілення тієї ухвали в життя означало б запровадження спадковості гетьманської влади, тобто встановлення в Україні монархічної форми правління. Однак після смерті Б. Хмельницького ситуація змінилася. 26 серпня старшинська рада в Чигирині обрала «тимчасовим гетьманом» генерального писаря *І. Виговського* – до повноліття Ю. Хмельницького. А Юрій тим часом мав завершити навчання в Києво-Могилянській колегії. Уже у жовтні 1657 р. козацька рада в Корсуні обрала І. Виговського гетьманом Війська Запорозького.

↑ Герб Івана Виговського

ЗАУВАЖТЕ Сучасний український історик Максим Майоров дав пояснення щодо вживання термінів «Запорожжя», «Військо Запорозьке», «Гетьманщина». «Запорожжя (або офіційно – "Вольності Війська Запорозького Низового") у XVI–XVIII ст. – землі, розташовані нижче дніпровських порогів в Дикому Полі, – на кордоні османських володінь з Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою та Росією, які належали запорозьким (низовим) козакам. Там знаходилися Січі на чолі з кошовими отаманами. У результаті повстання Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. влада козаків поширилася далеко за межі Запорожжя. На відвойованій у Речі Посполитої території Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств (Середня Наддніпрянщина) козаки заснували нову державу. Її офіційною назвою була "Військо Запорозьке", але щоб не плутати із Запорожжям, сучасні автори використовують назву "Гетьманщина"».

Зовнішня та внутрішня політика гетьмана Івана Виговського

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Б. Хмельницького, спрямовану на оборону інтересів Української козацької держави та зміцнення її міжнародного авторитету.

Уже на Генеральну раду в Корсуні в жовтні 1657 р. прибули посли Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансильванії, Молдови, Валахії. Там було остаточно оформлено договір зі Швецією. Він передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила рішення відновити союзи з Туреччиною і Кримським ханством та укласти перемир'я з Польщею.

Водночас гетьман І. Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Московською державою. До царя відрядили посольство з повідомленням про обрання нового гетьмана. У Москві довго зволікали з визнанням І. Виговського гетьманом, вимагаючи від нього багатьох поступок. Насамперед наполягали на введенні до Переяслава, Ніжина й Чернігова московських залог на чолі з воєводами. Це обмежило б самостійність України й дало б змогу Москві втручатися в її внутрішні справи. Вимагали також проведення повторних виборів за участю царських представників. І. Виговський мусив погодитися, сподіваючись, що на тому зазіхання припиняться.

У лютому 1658 р. в Переяславі відбулася рада, яка підтвердила обрання І. Виговського гетьманом. Московські воєводи отримали дозвіл прибути в Україну.

Від початку правління Іван Виговський мав клопіт із антигетьманськими настроями, які найактивніше виявляла і просувала Запорозька Січ. Кошовий отаман Яків Барабаш наприкінці осені 1657 р. вивів запорожців із Січі й почав грабувати хутори заможних козаків Південної Київщини. Я. Барабаш виправдовував свій учинок тим, що

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Виговський. Невідомий художник. XVIII ст.

Іван Виговський (? – 1664) походив зі старовинного роду української православної шляхти. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. У 30-х роках XVII ст. працював у Київському та Луцькому судах, згодом вступив до польського війська. Під час Жовтоводської битви потрапив до татарського полону. Тричі тікав, тричі його ловили кримчаки та, напевно, стратили б, якби Б. Хмельницький не викупив його з неволі. Незабаром став генеральним військовим писарем і найближчим сподвижником Б. Хмельницького. Упорядник реєстру 1649 р., співавтор багатьох універсалів і листів гетьмана. Був противником запровадження спадкової гетьманської влади Хмельницьких в Україні.

гетьмана Виговського було обрано неправомірно без участі й згоди запорозького козацтва. Дослідники вважають, що в основі цього лежало насамперед прагнення низовиків повернути Січі роль політичного лідера та поширити свою владу на Гетьманщину. Для придушення бунту І. Виговський дав наказ перекрити доступ до Січі, не підвозити туди харчі й боєприпаси. Проте від блокади Запорожжя населення Полтавщини та Миргородщини зазнало матеріальних втрат. Загітований запорожцями полтавський полковник Мартин Пушкар на хвилі невдоволення приєднався до заколотників, заміряючись на гетьманську булаву. М. Пушкар та Я. Барабаш звернулися по допомогу до Москви. Козаки почали закликати царя обмежити повноваження гетьмана лише доводом на обслуговування потреб царської держави. Досвідчені московські політики, не розриваючи зносин з І. Виговським як законним гетьманом, стягнули війська до українсько-московського кордону. І. Виговський натомість пішов на примирення з Кримським ханством.

Спираючись на татарську кінноту, гетьман у травні 1658 р. вирушив у похід на лівий берег Дніпра. Вирішальний бій між гетьманським військом та прихильниками Пушкаря – Барабаша відбувся 11 червня 1658 р. неподалік Полтави. Військо заколотників зазнало нищівної поразки, М. Пушкар загинув у бою. Я. Барабаш утік до Московії. На запит І. Виговського цар наказав у супроводі посиленої охорони відправити Барабаша до Києва, під захист боярина Шереметєва. Це, імовірно, свідчило про намір царя згодом поставити полковника на гетьманство. Тож за наказом Виговського конвой Барабаша дорогою до Києва було розбито, полковника схопили і стратили.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. У чому автор убачає головну трагедію ситуації, що склалася? Висловіть припущення, до чого ці події могли призвести. Кого автор вважає винуватцем/ями цього конфлікту? Чи можна було уникнути конфлікту? Пригадайте з курсу історії України, чи траплялися подібні випадки громадянського конфлікту й коли. Які наслідки вони мали?

«Ще не згас вогонь багатокровної і багатоплачевної війни Хмельницького, запаленої з поляками, війни, яка сильно палала вісім років і з'їдала тоді Україну з Короною Польською взаємними руйнуваннями, ще не зітліли до решти людські трупи, прослані на всіляких лядських і українських бойовищах від посварної зброї, ще не змита дощовими краплями очервонена людською кров'ю на багатьох крайоглядах земля, ще не засохли сльозотічні зіниці матерів по синах, а жінок по чоловіках та інших своїх кревних, побитих військовою зброєю, ще не могли ні Україна від поляків, ні поляки від України зійтися з кревними своїми в господах своїх у любому колі чи поспати солодким сном, бувши впевненими у сподіваному мирі, аж тут, на цьому боці Дніпра, від Переяслава й Полтави, з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського полковника Мартина Пушкаря, запалав і набрав своєї сили до людського роздору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь».

«Літопис Самійла Величка». 1720 р.

↑ Пам'ятник Мартинові Пушкарю у м. Полтаві. Скульптор М. Коган. 1987 р.

↑ Обрання полковником Мартина Пушкаря. Художник С. Васильківський. 1901–1908 рр.

Укладення Гадяцького договору 1658 р.

Подвійна гра Москви змусила І. Виговського вкотре замислитися над пошуком іншого союзника. Після довгих вагань він вирішив звернутися до Речі Посполитої. Неподалік м. Гадяча 6 вересня 1658 р. на козацькій раді було ухвалено погоджений із польськими дипломатами документ, відомий під назвою *Гадяцький трактат (договір)*. Головним автором цього документа вважають Юрія Немирича, українського дипломата-шляхтича, який був правою рукою гетьмана Виговського. За задумом Ю. Немирича, Гадяцька угода мала докорінно змінити розстановку сил у Європі. Угода передбачала повернення України до складу Речі Посполитої, однак на політичній мапі мала постати Річ Посполита трьох рівноправних народів. Тобто федерацію мали становити не лише Корона Польська та Велике князівство Литовське, а й Велике князівство Руське (створене на землях Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств).

Проаналізуйте умови Гадяцького договору. Чи можна вважати їх справедливими й демократичними з точки зору ранньомодерної людини і з точки зору сучасної? Відповідь обґрунтуйте. Придумайте і запропонуйте кілька власних пунктів до Гадяцького договору.

Після підписання сторонами Гадяцького трактату постало питання його ратифікації сеймом Речі Посполитої. У середовищі польської та литовської шляхти було чимало противників угоди, які боялися посилення українських позицій у Європі. У ході ратифікації угоди депутати сейму суттєво обмежили повноваження Великого князівства Руського. Скасовано було й положення щодо ліквідації церковної унії, виняткового привілею православної шляхти на отримання посад у князівстві Руському, про власну монету. Передбачалося, що по смерті гетьмана стани Великого князівства Руського обиратимуть не його наступника, а лише чотирьох кандидатів, одного з яких має затвердити король. Обмежено було й дипломатичну самостійність гетьмана, зменшено реєстр Війська Запорозького. Внесені польським сеймом зміни

до Гадяцької угоди сильно звузили коло прихильників ідеї створення Великого князівства Руського, особливо серед козацтва і шляхти. Похитнувся й авторитет І. Виговського як гетьмана й дипломата. Проти нього були налаштовані навіть колишні соратники, зокрема І. Богун.

Умови Гадяцького договору

- Україна в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств входить до складу Речі Посполитої на федеративних засадах як *Велике князівство Руське*.
- Законодавча влада на території князівства Руського – Народні збори, тобто виборний парламент.
- Виконавча влада – у довічно обраного і затвердженого королем гетьмана, який водночас є київським воєводою і першим сенатором.
- Князівство має власне військо (30 тис. козаків, 10 тис. найманців), судову й фінансову системи, карбує монету.
- Православну церкву урівняно в правах із католицькою; постійні місця в спільному сенаті Речі Посполитої для православного митрополита і 5 владик; ліквідація Берестейської унії.
- Заснування двох університетів – Києво-Могилянської академії, урівняної в правах із Краківською, та новоствореної вищої школи зі статусом університету.
- По всій державі дозволено без обмежень засновувати колегії та гімназії з правом викладання латиною.
- Свобода друку; цензура стосувалася лише випадків виступів проти особи короля.

Юрій Немирич і його герб «Клямри». Гравюра XVII ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Юрій Немирич (1612–1659) – політичний, державний і військовий діяч України та Речі Посполитої. Походив зі старовинного панського роду Київщини. Охрещений у протестантському віросповіданні. Навчався в кількох європейських університетах, зокрема й у Сорбонні. У Парижі опублікував працю «Розвідка про московську війну», у якій порівняв суспільно-державний лад Речі Посполитої і Московії. На початку Козацької революції воював у складі польської армії. Починаючи від 1650 р., Ю. Немирича не раз призначали комісаром на мирні переговори з Б. Хмельницьким. У 1657 р. Немирич поїхав до Б. Хмельницького, прийняв православ'я, перейшов під протекцію Війська Запорозького та отримав від гетьмана звання козацького полковника. Вірогідно, саме він був автором концепції Великого князівства Руського як складової частини Речі Посполитої.

Розгляньте карту на с. 173 і дайте відповіді на запитання. Які терени обіймала Українська держава – Гетьманщина – за І. Виговського? З якими державами сусідила? У яких полкових містах обирали чи затверджували гетьманом І. Виговського? Де відбувалися основні події Московсько-української війни 1658–1659 рр.? Де знаходиться місто, під яким відбулася вирішальна битва цієї війни?

Московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Гадяцький договір спонукав московського царя до дій у відповідь. Він звернувся зі спеціальною грамотою до українського народу, закликаючи до непокори гетьманові. Натомість І. Виговський розіслав «Звернення до європейських дворів», яким сповіщав про розрив із Москвою та про його причини. Далі у «Зверненні» йшлося про те, що московський цар не виконав своїх обіцянок: «Завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав переговори з Польщею, розв'язав війну проти союзниці України – Швеції, поставив залогу в Києві, замірявся геть знищити Білорусь та Україну, почав сіяти чвари, підтримувати бунти проти гетьмана і наступати на Україну збройною силою».

Основні події московсько-української війни розгорталися навесні–влітку 1659 р. Наприкінці березня 1659 р. 100-тисячна московська армія на чолі з князем О. Трубецьким рушила в Україну. 20 квітня її було зупинено під Конотопом, який боронили козаки Чернігівського й Ніжинського полків під командуванням ніжинського полковника Г. Гуляницького. Майже два місяці козаки тримали облогу. Гетьман домовився з кримським ханом про підтримку 40-тисячної орди і загалом мав близько 60 тис. вояків. Незабаром козацько-татарське військо виступило на допомогу обложеним. Головна битва відбулася 28 червня 1659 р. в районі с. Соснівки під Конотопом. Вона закінчилася поразкою московського війська. Московський цар наказав своїм послам в Україні піти на значні поступки заради відновлення договору 1654 р.

Розгляньте зображення й дайте відповіді на запитання. Де на картині зображено українсько-татарські війська, а де московські? Що на картині свідчить про результати битви? Які почуття у вас зроджує цей сюжет?

Конотопська битва. Художник А. Орльонов. 2010 р.

Українські землі в 1657–1687 рр.

ЗАУВАЖТЕ Під Конотопом у полон потрапили представники найвизначніших московських родів: царські воєводи, князь Пожарський, князь Львов, брати Бутурліни та інші. Більшість із них було відправлено в неволю до Криму, а князь Пожарський за наказом хана був страчений ще під Конотопом. Причиною страти стала не лицарська звитяга московського воєводи в бою, а, за словами літописця С. Величка, «брудна московська лайка», якою він удостоїв Мегмеда IV. У Москві ж, дізнавшись про поразку Трубецького, почали активно готуватися до захисту столиці, пригадавши похід Сагайдачного на Москву.

Гучна перемога під Конотопом не поклала край розбратові в Гетьманщині. Збурене умовами Гадяцького договору козацтво під проводом переяславського полковника Тимоша Цицюри почало повстання проти І. Виговського. Рядові козаки й селяни підтримали його, боячись, що разом з ухваленням Гадяцького договору відновляться національно-релігійні утиски й панщина. До повстанців долучалися підбурювані московськими воєводами деякі лівобережні полки. Останнім ударом для гетьмана Виговського став напад І. Сірка разом із запорожцями на улуси Кримського ханства. Кошовий отаман Січі скористався відсутністю чоловічого татарського населення, яке брало участь у Конотопській битві як союзник І. Виговського.

Тож і гетьман Виговський, і кримський хан, не витіснивши московських залог із Києва, Чернігова, Переяслава та Пирятина, мусили зайнятися ліквідацією запорозької загрози. Тим часом Т. Цицюра, за підтримки полковників – свояків Б. Хмельницького Якима Сомка й Василя Золотаренка, розгромив загони І. Виговського на північних кордонах Гетьманщини й урочисто запросив московського воєводу О. Трубецького вступити до України.

У вересні 1659 р. під Германівкою на Київщині зібралася рада. Козаки відмовилися визнати Гадяцький договір, виступили проти союзу з польським королем і висловили Виговському недовіру. Гетьман, не бажаючи Україні нової громадянської війни, зрікся булави й подався на рідну Волинь, яка тоді перебувала під владою польського короля. За кілька днів старшинська рада новим гетьманом обрала Ю. Хмельницького.

Поміркуйте, як могли скластися історичні події, якщо б Запорозька Січ не виступила проти Івана Виговського.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• посилення невдоволення московської влади через неможливість установити цілковитий контроль над Гетьманщиною	**Московсько-українська війна 1658–1659 рр.**	• розгром царського війська і звільнення значних українських територій від московських залог і воєвод • тимчасова відмова Московії від установлення повного військово-політичного контролю над територією України • установлення Московією контролю над деякими українськими містами та лівобережними полками • початок активного політичного втручання Московії у справи Гетьманщини • послаблення міжнародних позицій Речі Посполитої

Проаналізуйте уривок із наукової праці. Чи погоджуєтеся ви з думкою автора? Свою відповідь поясніть. Що має на увазі історик, коли пише про «українське повстання»? Поміркуйте, які причини того, що Гадяцький проєкт Виговського – Немирича не вдалося реалізувати. Знайдіть у тексті параграфа підтвердження чи спростування думки автора: *«...гетьмани насправді не контролюють козаків, а козаки насправді не контролюють України»*.

«Поворотним моментом, яким польсько-українська історія не змогла скористатись, була Гадяцька угода. Вона перетворила б козацьку старшину на третю націю Речі Посполитої "Трьох народів". Україна зайняла б місце, відповідне литовському. Частина козаків отримала б шляхетство, а з ним і політичні права і привілеї керувати країною. Проте Гадяцька угода була радше республіканським, а не демократичним рішенням, тоді як українське повстання – радше демократичним, а не республіканським. Гетьман Виговський, як і Хмельницький до нього, перебував між республіканським світом Речі Посполитої та демократичним світом козацького степу... Хоча сейм і прийняв Гадяцьку угоду, польська шляхта втратила зацікавленість у ній, коли стало ясно, що гетьмани насправді не контролюють козаків, а козаки насправді не контролюють України».

Тімоті Снайдер. «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999». 2017 р.

ДІЄМО КРЕАТИВНО

✷1. Укладіть уявний діалог між Іваном Виговським і противником Гадяцької угоди. Опишіть переваги угоди та побоювання протилежної сторони.

✷2. Створіть історичний портрет Івана Виговського чи Юрія Немирича як сторінку в соціальній мережі. Зробіть кілька дописів від імені героя, які розкривали б найвизначніші сторінки з його життя.

✷3. Створіть історичний мем на тему «Конотопська битва».

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей на тему «Чому не вдалося реалізувати Гадяцьку угоду».

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу пояснити суть внутрішньої і зовнішньої політики Гетьманщини в часи Івана Виговського			
Я можу схарактеризувати Гадяцьку угоду як спадкоємність козацько-шляхетського проєкту Русі – третього складника Речі Посполитої			
Я розумію причини, наслідки і значення Московсько-української війни та Конотопської битви в історії України			
Я розумію роль Івана Виговського і Юрія Немирича в боротьбі за українську державність			

§21 Початок Руїни. Розкол Гетьманщини

ПРОВОКАЦІЯ

Поміркуйте, що може спричинити розпад держави. Свої думки зафіксуйте.

ПРАКТИКА

Початок гетьманування Юрія Хмельницького. Переяславський договір 1659 р.

Після І. Виговського гетьманську булаву отримав Ю. Хмельницький. Нового гетьмана обрали 28 вересня 1659 р. на Білоцерківській раді. З його утвердженням при владі історики пов'язують початок в Україні доби **Руїни**.

Гетьманування Ю. Хмельницький розпочав з укладення нового договору з Московською державою. Московський воєвода О. Трубецькой, який перебував в Україні з часів Московсько-української війни, запросив Ю. Хмельницького на особисті переговори до Переяслава. Той прибув у супроводі нечисленної старшини. За підтримки промосковськи налаштованої лівобережної старшини О. Трубецькой 27 жовтня скликав раду. Оточена 40-тисячним москов-

СЛОВНИК

Руїна – громадянські війни в Україні другої половини 50-х – 80-х років XVII ст., що супроводжувалися міжусобною збройною боротьбою в українському суспільстві через загострення соціальних, політичних та регіональних суперечностей. У боротьбу за владу активно втручалися інші держави. Усі ці події призвели до розколу Гетьманщини.

Автономія – право на самоврядування певної території у складі іншої держави.

ським військом рада затвердила Ю. Хмельницького на гетьманстві, і воєвода запропонував йому на підписання *Переяславські статті* – фальсифікований варіант Березневих статей 1654 р. Українська держава втрачала самостійність, перетворюючись на автономну частину Московії. **Автономія** була тоді ще доволі широкою, проте дії царату однозначно свідчили: наступ на незалежність України триватиме.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Юрій Хмельницький. Портрет з репродукції твору XVII ст.

Юрій Хмельницький (близько 1641 – 1685) – молодший син Б. Хмельницького, гетьман України (1659–1663). Мав непогану домашню освіту. У 16 років (1657) уперше проголошений гетьманом України. За його гетьманування було підписано Переяславський договір з Московією (1659) та Слободищенський трактат з Річчю Посполитою (1660). Ці угоди спричинили громадянську війну в Гетьманщині та її поділ на Правобережну і Лівобережну. 1663 р. зрікся гетьманства і постригся в ченці під іменем Гедеона. У 1664 р. польський уряд заарештував Юрія та ув'язнив у Марієнбурзькій фортеці. Звільнившись, жив у монастирі в Умані. Захоплений у полон татарами, у 1677–1678 рр. проголошений гетьманом, уже як підданий турецького султана.

Умови Переяславських статей 1659 р.

- Московські залоги мали бути розміщені не лише в Києві, а й у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані.
- Гетьманському урядові заборонялося вести самостійну зовнішню політику: укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо.
- Київський митрополит повинен був визнати зверхність патріарха Московського (Українська православна церква відкинула цю статтю як неправомірну).
- Заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, а також оголошувати війну або посилати полки на допомогу сусіднім державам.
- Гетьман втрачав право призначати й звільняти генеральну старшину та полковників.
- Кожен наступний новообраний гетьман мусив їхати в Москву й отримувати від царя жалувану грамоту і клейноди.
- Гетьман і старшина були зобов'язані складати присягу вірності московському монарху. За відмову від її принесення передбачалася смертна кара.

Чуднівська кампанія та її наслідки

Прочитайте пункт параграфа. Уявіть себе журналістом / журналісткою стрічки новин. Напишіть невелику, на кілька речень, новину про події і наслідки Чуднівської кампанії.

Наступним зовнішньополітичним заходом гетьмана став ініційований Москвою похід українсько-московських військ на захід України з метою «визволити» ці землі з-під польської влади. Улітку 1660 р. міжнародне становище Речі Посполитої поліпшилося завдяки

укладенню миру зі Швецією: це дало змогу полякам вигнати московські війська з Литви й Білорусі та сконцентрувати сили на Волині. Назустріч полякам мали вирушити двома окремими військами московські сили й гетьман Ю. Хмельницький. Очолив кампанію царський вельможа В. Шереметєв, призначений напередодні «головним воєводою» в Гетьманщині.

Основні події кампанії відбулися в районі Чуднова (нині Житомирська обл.). 40-тисячне московське військо і 30-тисячний козацький загін під командуванням наказного гетьмана Т. Цицюри були оточені польсько-татарською армією. Ю. Хмельницький, що прямував на допомогу оточеним українсько-московським військам, вислав до польського командування полковника Петра Дорошенка з повідомленням про готовність Гетьманщини розпочати мирні переговори. Перемовини завершилися 17 жовтня 1660 р. підписанням біля *с. Слободища* мирної угоди, яку ще називали *трактатом*. Її було розроблено на основі Гадяцького договору. Щоправда, текст останнього зазнав істотних змін.

Прочитайте умови Слободищенського трактату, виконайте завдання і дайте відповідь на запитання. Порівняйте умови Слободищенського трактату й Гадяцького договору 1658 р. (с. 171). Яка з угод була вигіднішою для української сторони? Уявіть себе учасником підписання Слободищенського трактату з боку Ю. Хмельницького. Запропонуйте власні пункти для договору, які задовольнили б і українську, і польську сторони. Відповідь обґрунтуйте.

Умови Слободищенського трактату 1660 р.

- Усунуто статтю про Велике князівство Руське.
- Проголошено повернення польській шляхті й магнатам усіх маєтностей в Україні.
- Гетьмана позбавлено права зовнішньополітичних зносин і зобов'язано надавати військову допомогу Польщі у війнах з іншими державами.
- Гетьманщина ставала тільки автономною частиною Речі Посполитої.

Після підписання Слободищенського трактату В. Шереметєв від імені царя підписав акт про капітуляцію царських військ. Москва відмовлялася від територіальних претензій на Україну. Московські військові залоги мали вийти з усіх українських міст, залишивши при цьому всю артилерію та воєнні припаси. Кримське ханство мало отримати грошовий викуп від царя, утримуючи на знак гарантій В. Шереметєва та ще кілька десятків бояр у заручниках.

↑ Яким Сомко. Невідомий художник XVII ст.

Розкол Гетьманщини

Козацька рада в Корсуні схвалила Слободищенський трактат із поляками, проте це не поклало край внутрішнім усобицям у Гетьманщині. Рух проти Ю. Хмельницького очолив його рідний дядько Яким Сомко. Він від імені Переяславського, Чернігівського та Ніжинського полків

склав присягу на вірність цареві перед московськими залогами. Попри домовленість із польсько-татарською стороною, московити відмовилися покидати терени України. Сомка було затверджено наказним гетьманом.

Однак Я. Сомко був не єдиним претендентом на гетьманську булаву. Її домагався також ніжинський полковник Василь Золотаренко. Москва, підтримуючи то одного, то іншого претендента, загострювала ситуацію й водночас посилювала свою владу на Лівобережжі.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як гадаєте, що стало причиною такої ганебної поведінки московських вояків на території Гетьманщини? З якою метою вони це робили? **2.** Припустіть, чи міг цар знати про випадки безчинств своїх військових. **3.** Зверніть увагу, як архімандрит звертається до московського царя. Яке ставлення київських ченців до царя це засвідчує? **4.** Поміркуйте, чи могла така поведінка московських **ратних людей** вплинути на ставлення українського населення до гетьмана Ю. Хмельницького.

СЛОВНИК

Ратні люди – у Московській державі XIV–XVIII ст. загальна назва осіб, зобов'язаних нести військову або адміністративну службу на користь держави.

«...Неможливо нам описати образ та насильства, які починили ратні люди нам, обителі святій Печерській... Численні вотчини і хутори Пресвятої Богородиці раніше є від них розорені, церкви розрушені, престоли перекинені, пресвяті тайни із посудин викинені, священники оголені, а інші на смерть побиті, а піддані наші від убозтва та нажитків своїх розорені, а інші помучені і попечені, а іншим руки й ноги відсічено. ...У святій обителі і в больницях хлібні запаси сильно потравлені, а інші забрані. З цього нам відомо є, що за дозволом своїх начальників ратні люди те чинять і за нашим чолобиттям їх не карають. І через це, більше терпіти не можучи, б'ємо чолом і смиренно прохаємо: одаруй нас, вірних богомольців своїх, пресвітлий і доброчесний царю... заборони своєю царською грамотою київським начальним, тим, що є тепер, і тим, що за ними наступлять, нехай заборонять ратним людям розоряти маєтки Пресвятої Богородиці...».

Скарга І. Гізеля, архімандрита Києво-Печерського монастиря, цареві Олексію Михайловичу. 16 червня 1661 р.

У 1661 р. Ю. Хмельницький за підтримки польсько-татарських військ спробував зламати опір Я. Сомка. Проте в червні 1662 р. під Переяславом московські війська за підтримки лівобережних козаків завдали поразки загонам Ю. Хмельницького, змусивши їх відступити на Правобережжя. Становище молодого гетьмана погіршувалося ще й через негативне ставлення запорозьких козаків до його союзу з поляками і татарами. Він вирішив зректися булави. Скликана на початку січня 1663 р. рада в Чигирині обрала гетьманом Правобережної України *Павла Тетерю*.

Після зречення гетьманства Ю. Хмельницьким 1663 р. територію України було поділено на Правобережну та Лівобережну Гетьманщину.

Гетьманування Павла Тетері на Правобережжі

Тим часом лівобережні козаки дедалі більше підпадали під вплив Москви, яка прагнула поставити на гетьманство вигідного для себе претендента. Восени 1663 р. московсько-польська війна за українські землі спалахнула знову. Спираючись на підтримку Польщі, П. Тетеря прагнув відновити контроль над Лівобережжям, тож виступив на боці Яна II Казимира. За кілька днів жовтня 1663 р. коронні війська разом із десятьма полками П. Тетері під командуванням наказного гетьмана І. Богуна за підтримки кінної армії татар переправилися через Дніпро. Вони швидко пройшлися до Глухова і на кордоні з Московією з'єдналися з литовським військом. Однак ні здобути штурмом Глухів, ні утриматися на позиціях їм не вдалося. Під час облоги міста, за спогадами сучасників, дивну пасивність демонстрували правобережні козаки на чолі з І. Богуном. Причиною згасання войовничого запалу правобережців було те, що похід поляків на Лівий берег набув явного карального характеру. Сучасник подій В. Коховський писав: «*козаки лише кричали і в повітря стріляли*». Їхня поведінка дала підставу звинуватити І. Богуна у зраді. У лютому 1664 р. його заарештували і без суду, нібито за наказом короля, розстріляли.

ЗАУВАЖТЕ Протягом 1660–1664 рр. колишній гетьман І. Виговський обстоював інтереси козацької України в польському сеймі, виступаючи за відновлення Гадяцької угоди. На початку 1664 р. на Правобережжі вибухнуло антипольське повстання, очолене І. Сірком та Д. Сулимою. Ініціатором та одним із організаторів цього повстання був І. Виговський. Після того, як польська влада дізналася про причетність ексгетьмана до повстання, його запросили до Корсуня, нібито для участі у воєнній раді. Коли ж він прибув, колишнього гетьмана взяли під варту, а згодом розстріляли без суду за наказом П. Тетері. Не врятувало І. Виговського й те, що як сенатор Речі Посполитої він не підлягав військовому трибуналу.

↑ Розстріл гетьмана І. Виговського. Малюнок М. Гаталевича

Тим часом піднявся антигетьманський рух на Правобережжі. Упродовж літа 1664 – весни 1665 р. ці території перетворилися на арену жорсткої і хаотичної війни. З одного боку, у ній брали участь війська лівобережного гетьмана І. Брюховецького, московські ратні люди, запорозькі козаки на чолі з І. Сірком, а з іншого – полки П. Тетері, татарська кіннота й коронне військо на чолі із сумнозвісним С. Чарнецьким. Він кривавим походом пройшовся містами і селами Правобережжя. Насильницька смерть славетного полковника І. Богуна лише започаткувала низку трагічних випадків, що сталися на Правобережжі впродовж

Павло Тетеря. Невідомий художник. XIX ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Павло Тетеря (1620/1622–1670) – український дипломат, військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Правобережної України (1663–1665). Був полковником Переяславського полку, очолював українське посольство в Москві у березні 1654 р. для оформлення Переяславської угоди. 1662 р. – генеральний писар в уряді гетьмана Ю. Хмельницького. Після зречення останнього обраний гетьманом на генеральній раді в Чигирині. Визнав зверхність короля Яна II Казимира й підтримав його похід на Лівобережну Україну. Мав намір об'єднати право- і лівобережну частини Гетьманщини. Унаслідок повстання 1665 р. зрікся булави й виїхав до Варшави, забравши із собою гетьманські клейноди та основні документи з архіву Гетьманщини.

1664–1665 рр. Зокрема, за участь у змові було заарештовано архімандрита Свято-Онуфріївського монастиря Гедеона (Юрія) Хмельницького. Незабаром його ув'язнили в колишній столиці Тевтонського ордену – Мальборку (Марієнбурзі). І. Виговського було страчено. Такі каральні заходи не додали популярності П. Тетері. Утративши будь-яку підтримку в Україні, наприкінці червня 1665 р. він утік до Польщі. Булаву отримав Петро Дорошенко, остаточне затвердження якого на гетьманській посаді відбулося на Генеральній раді в Чигирині (січень 1666).

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Про що йдеться в листі П. Тетері до короля? Як зміст листа відображає ставлення гетьмана до польської влади та ситуацію в Правобережній Гетьманщині? Як П. Тетеря виправдовує своє бажання зректися булави? **2.** Про які риси характеру гетьмана довідуємося з джерела? **3.** Поміркуйте, якої життєвої позиції дотримувався гетьман.

«Я особливо зобов'язаний доброті Його Королівської Милості, тримаю те клопітне гетьманство лише ради Його Королівської Милості, хотів позбутися того уряду багато разів. Віддам останнє, що маю, якби тільки був вільний від того клопітного та небезпечного гетьманства. ...Україна зараз ділиться на три частини: Україна підвладна Вашій Королівській Милості, але по багатьох містечках, і майже всіх, чутно голоси "гукнемо ще раз". У різних містечках потроху вибухають бунти. Корсуньці повстали, кальничани, хоча піддалися, дуже зухвало говорять, нікого не слухають. Про чигиринців тихо говорять. А те походить зі звиклої козацької сваволі, яка панів мати не хоче».

Лист П. Тетері до Яна II Казимира. Зима 1665 р.

Чорна рада. Правління Івана Брюховецького на Лівобережжі

На Лівобережній Україні, у Козельці, переяславський полковник Яким Сомко скликав у квітні 1662 р. старшинську раду, яка обрала його гетьманом. Водночас ніжинський полковник Василь Золотаренко висловив власні претензії на гетьманську булаву, звинувативши

Іван Брюховецький. Художник Г. Васько. XIX ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Брюховецький (близько 1623 – 1668) – український військовий діяч, гетьман Лівобережної України (1663–1668). З початком Козацької революції перебував при дворі Б. Хмельницького, виконуючи обов'язки «старшого слуги» гетьмана. Восени 1659 р. обраний кошовим отаманом Запорозької Січі. Вдало проведена підготовка до ради дала змогу І. Брюховецькому на Чорній раді 1663 р. заволодіти гетьманською булавою. Намагався також підпорядкувати своєму впливові Правобережну Гетьманщину.

Я. Сомка у зраді. Доки претенденти змагалися у своїй вірності цареві, на арену політичного життя Лівобережної Гетьманщини вирину-ла постать Івана Брюховецького. У середовищі козацької старшини про І. Брюховецького говорили як про людину «нікчемну». По смерті Б. Хмельницького він супроводжував неповнолітнього Юрія до Києво-Могилянської колегії, а згодом подався на Січ. Мав хист оратора й умів впливати на людей, тож швидко завоював авторитет серед запорожців, низовиків і містян, гнівно засуджуючи політику козацької старшини, яка прагнула багатства. Упевнившись, що має підтримку в Україні, він звернувся до царя з проханням дозволити скликати козацьку раду.

У червні 1663 р. в Ніжині зібралася *Чорна рада*, у якій разом із ко-заками взяли участь селяни та жителі міст. Слово «чорна» виводиться від «чернь» – термін, що ним старшина окреслювала ря-дових козаків, а також нижчі стани сус-пільства. Спираючись на їхню підтримку, а також під тиском московських військ І. Брюховецький здобув перемогу над Я. Сомком та В. Золотаренком. Останніх за наказом Брюховецького було ув'язнено в Ніжинській фортеці, а згодом страчено як зрадників царя.

↑ Два гетьмани. Ілюстрація до роману П. Куліша «Чорна рада». Художниця І. Суманенкова

Розгляньте ілюстрацію, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання. Знайдіть на малюнку І. Брюховецького та Я. Сомка. **1.** Які художні засоби використала ілюстраторка для того, щоб відобразити риси характерів героїв та їхні емоції? **2.** Який настрій на картині? **3.** Які відчуття у вас викликає цей малюнок? Чому?

Прочитайте пункт параграфа. Висловіть припущення, які наслідки могла мати така політика гетьмана Брюховецького. Свої припущення оформіть у мапу думок або асоціацій.

Отримавши гетьманську булаву, І. Брюховецький заходився змінювати державний апарат Гетьманщини. Він оточив себе «новими генеральними старшинами». Ними часто ставали невідомі широкому загалу люди, які раніше перебували на другорядних посадах і не мали досвіду державного управління. Більшість колишніх старшин та полковників зазнали утисків, вигнання, подекуди розправи. Причому ініціатором фізичного винищення козацької знаті був не лише особисто новообраний гетьман, а й безкарні учасники Чорної ради, підтримувані московською владою.

Оточивши себе вірними кадрами, І. Брюховецький розпочав адміністративну реформу, спрямовану на зміцнення своєї влади. Ніжинський полк, який тривалий час перебував в опозиції до І. Брюховецького, розділили на три частини (Ніжинський, Стародубський, Глухівський) та передали в порядкування прибічникам гетьмана. Для матеріального заохочення прихильників і встановлення контролю над полковою старшиною І. Брюховецький наказав розквартирувати запорожців у полкових містах Лівобережжя. Утвердившись при владі, гетьман швидко забув про свої обіцянки щодо козацького невтручання в міське самоврядування та збереження компетенції магістрату.

Новообраний гетьман робив цареві чималі поступки. У листопаді 1663 р. в Батурині було підписано договір між І. Брюховецьким та представниками царського уряду.

У 1665 р. І. Брюховецький – перший з українських гетьманів – разом із генеральними старшинами, полковниками і почтом чисельністю 500 осіб поїхав до Москви *«побачити пресвітлі очі государя»*. У Москві гетьмана зустріли «ласкаво» та обдарували щедро, ба навіть одружили з родичкою князя Долгорукого і пожалували титул боярина. Водночас візит І. Брюховецького супроводжувався підписанням нового українсько-московського договору, відомого в історії як *Московські статті*.

Зміст Московських статей

- Московські воєводи й залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах.
- Збирання податків покладали на воєвод, а грошові збори повністю мали надходити до царської казни.
- Вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та за присутності царського представника.
- Гетьманський уряд позбавлено права на проведення самостійної зовнішньої політики.
- Українське православне духовенство підпорядковано Патріархові Московському.

Московські статті істотно обмежували автономію Лівобережної Гетьманщини, посилювали її залежність від Московії. Передача влади на місцях московським воєводам свідчила про хистке становище І. Брюховецького в Україні та його прагнення знайти захист у царя. Навесні 1666 р. на території лівобережних полків з'явилися царські дяки для проведення перепису населення та його прибутків. Це породило конфлікт І. Брюховецького з українським духовенством. Розчарувалися в політиці гетьмана навіть запорожці, дізнавшись про прибуття царських ратних людей до фортеці Кодак.

Андрусівське перемир'я 1667 р.

Знесилені війною Московія та Річ Посполита розпочали переговори про припинення війни і взаємні територіальні поступки, які закінчилися підписанням 30 січня 1667 р. в *с. Андрусові* (поблизу Смоленська) *перемир'я*.

Андрусівський договір, який здебільшого стосувався України, був укладений таємно, без погодження з українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків українського народу, завойованих майже 20-літньою боротьбою за національне визволення. Угода узаконювала і закріплювала насильницький поділ українських земель між Річчю Посполитою та Московією.

Умови Андрусівського перемир'я 1667 р.

- Припинення воєнних дій між Річчю Посполитою та Московією.
- Установлення перемир'я на 13,5 року.
- Під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна, поверталися Сіверщина, Смоленщина та на два роки Київ.
- За Річчю Посполитою закріплено землі Правобережної України й Білорусі.
- Запорозька Січ переходила під контроль обох держав.

Розгляньте карту на с. 173 і дайте відповіді на запитання. **1.** Які терени обіймала Українська держава на початок гетьманування Ю. Хмельницького? З якими державами сусідила? **2.** На яких українських територіях відбувалися воєнно-політичні події 1659–1663 рр.? **3.** Як було переділено Гетьманщину за Андрусівським перемир'ям?

ДІЄМО КРЕАТИВНО

Роздивіться кадри з мініcеріалу «Чорна рада», прочитайте текст про нього, дайте відповіді на запитання й виконайте завдання. **1.** Як гадаєте, які герої серіалу зображені в кадрі? **2.** Поміркуйте, чому автори дали історичному серіалу саме таку робочу назву. **3.** Подивіться анонс мініcеріалу. Що в сюжеті анонсу відповідає тим історичним відомостям про події доби Руїни, які ви вже знаєте? Чому, на вашу думку, режисер додав до сюжету образ Б. Хмельницького? Поміркуйте, яку думку хотіли донести творці мініcеріалу до глядача. **4.** Чи актуальний сюжет фільму

Кадри з кінофільму «Чорна рада». Режисер М. Засєєв-Руденко. 2000 р.

для сучасної України? Власні думки викладіть у вигляді есею. **5.** Уявіть себе творцями фільму, відзніміть невеликий відеоролик (трейлер) до фільму, щоб зацікавити глядачів і глядачок вашим продуктом, або створіть рекламний постер.

МИСЛИМО КРИТИЧНО

✷Прочитайте уривок із наукової праці. Проаналізуйте точки зору дослідників щодо причин Руїни. З якими думками ви погоджуєтеся, з якими ні? Наведіть аргументи на користь своєї думки, опрацювавши матеріал параграфа. Знайдіть у словнику значення невідомих вам слів. Поясніть, чи доречно, на вашу думку, вони вжиті.

«Те, що відбувалося на українських теренах у другій половині XVII ст., О. Єфименко називала добою, коли "безладна та безглузда гра випадковостей" нищила всі життєздатні пагони, а зовнішня політична анархія підтримувала внутрішню. Головну причину Руїни О. Єфименко бачила у зовнішніх чинниках: суперництво Москви і Польщі роздирало край навпіл; татари, за якими стояла Туреччина, втручалися в міжусобиці з метою грабунку та наживи.

Але не меншою мірою Руїну спричинили егоїстичні інтереси козацької старшини. В. Смолій та В. Степанков констатують: позбавлена контролю з боку державного апарату генеральна та полкова старшина, зосередивши у своїх руках виконавчу і судову владу, дбала не стільки про національно-державні інтереси, скільки про особисті.

Постійним джерелом конфліктності виступав в Україні й релігійний чинник. В. Кучабський наголошував на географічній належності українських земель до трьох різних областей релігійно-духовного життя, тобто цивілізаційних просторів: римо-католицької, православної та греко-католицької церков. У межах цих світів формувався український варіант польської версії останнього бастіону Заходу перед "варварським Сходом".

Серед факторів, що стали на заваді збереженню вибореної в середині XVII ст. суверенної держави, А. Каппелер розрізняє зовнішньополітичні (боротьбу могутніх держав за панування у Східній Європі) і внутрішні (політичну та соціальну "нестабільність" Гетьманщини й "колабораціонізм" козацької старшини)».

Ярослава Верменич. «Національна революція середини XVII століття. Український мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX ст.)»

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю перебіг подій періоду Руїни			
Я можу показати на історичній карті основні напрямки походів, місця битв періоду Руїни			
Я розумію наслідки укладання українсько-московських договорів у добу Руїни для Гетьманщини і для сьогодення			
Я розумію причини початку періоду Руїни і можу дати характеристику періоду			

Червень Проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї України

Березень Підписання Корсунської українсько-турецької угоди. Обрання гетьманом Лівобережжя Д. Многогрішного. Укладення Глухівських статей

Червень Обрання гетьманом Лівобережжя І. Самойловича. Підписання Конотопських статей

Травень–жовтень Підписання Бучацького мирного договору

1668 — 1669 — 1672

§22 Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте портрет гетьмана Петра Дорошенка у виконанні художниці Наталії Павлусенко. Опишіть його по черзі п'ятьма словами. Спробуйте не повторюватися.

ПРАКТИКА

Прочитайте текст про гетьманування П. Дорошенка. Придумайте 5–7 запитань до тексту.

↑ Гетьман Петро Дорошенко. Художниця Наталія Павлусенко

Гетьманування Петра Дорошенка

СЛОВНИК

Сердюки – наймані піхотні козацькі полки, утримувані гетьманським коштом. Створені гетьманом П. Дорошенком. Виконували функції особистої гвардії гетьмана, охороняли його резиденцію, військове спорядження та артилерію тощо.

Нащадок відомого козацького роду Петро Дорошенко став гетьманом у серпні 1665 р. Уже до кінця року під його правлінням перебувала Правобережна Гетьманщина. Гетьман найперше спрямував зусилля на налагодження внутрішньої ситуації. Зокрема, опікувався роботою органів влади, заселенням

↑ Сердюк. З книги О. Сокирка «На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів XVII–XVIII ст.». Художник С. Шаменков

півдня Правобережжя, намагався розширити автономію Гетьманщини. Одним із заходів внутрішньої політики було створення постійного найманого війська з 20 тис. **сердюків.**

Дорошенко прагнув об'єднати Правобережну та Лівобережну Гетьманщину під своєю булавою. Зневірився в підтримці Речі Посполитої. У 1666 р. виступив проти поляків і розгромив їх. У 1667 р. після підписання між Річчю Посполитою і Московією Андрусівського перемир'я вирішив установити міцні відносини з Османською імперією та Кримським ханством. Саме від них розраховував отримати військово-політичну допомогу і домогтися возз'єднання українських територій.

У союзі з кримськими татарами Дорошенко знову виступив проти поляків. Під Підгайцями вони взяли в полон польське коронне військо під орудою майбутнього короля Яна III Собеського. У цей самий час запорозький кошовий отаман Іван Сірко здійснив похід на Кафу (нині – Феодосія). Операція була успішною: тоді звільнили з татарського полону близько 2 тис. християн. Проте ця подія завадила планам гетьмана П. Дорошенка. Обурені нападом Сірка татари підписали угоду з поляками. Гетьманові довелося погоджуватися на мир з Річчю Посполитою та присягнути їй на вірність. Дорошенко вимушено підписав *Підгаєцьку угоду*.

У цей час гетьманом Лівобережної Гетьманщини був І. Брюховецький. Фактично з його ініціативи там спалахнуло антимосковське повстання. Повстанці прагнули вигнати московські залоги з Лівобережжя. До повстання долучився І. Сірко. З його допомогою від московських залог звільнили Слобожанщину, окрім Харкова. У червні 1668 р. П. Дорошенко рушив на Лівобережжя. Козаки збунтували, убили І. Брюховецького, а Дорошенка проголосили гетьманом обох берегів Дніпра. Проте об'єднання тривало недовго. Дорошенкові довелося повертатися на Правобережжя, аби протистояти наступу поляків. Окрім того, запорожці висунули свого претендента на гетьманство – Петра Суховія. На Лівобережжі Дорошенко призначив наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Навіщо І. Брюховецький розсилав листи до містян і козаків, повідомляючи про розрив із Московією в лютому 1668 р.? **2.** Як гетьман пояснював свою прихильність до пропозиції П. Дорошенка розпочати підготовку повстання проти московських залог, щоб розірвати Московський договір 1665 р. та об'єднати дві Гетьманщини?

«...Не з нашої єдиної, а із загальної, всієї старшини Запорозького Війська, ради те учинилося, що ми від руки і приязні московської відлучилися. Цьому повім слушні такі причини. Коли московські посли з польськими комісарами мир поміж себе, домовившись, постановляли й присягою потвердили, щоб з обох боків... церкви обертати в уніатські або костьоли... Україну, вітчизну нашу милу, розоряти, пустошити і в ніщо, всіх великих і малих на ній жителів вигубивши, обернути, від отієї умисленої на нас погибелі ми, із Запорозьким Військом відходячи, захотіли давню любов відновити із своєю братією, від якої ми, за неприятельською війною, були розлучені, і в братолюбний союз знову прийти, аніж із Москвою... Їх ми, однак, не захотіли вигнати із українських міст шаблею, але без кровопролиття замислили до московського рубежу в цілості провести, але вони, москалі... не пішли мирно дозволеною собі дорогою, а почали були війну».

З листа І. Брюховецького до новгород-сіверського сотника та місцевої людності. Лютий 1668 р.

Гетьманування Дем'яна Многогрішного (Ігнатовича)

↑ Дем'ян Многогрішний. Невідомий художник. Копія з портрета XVIII ст.

Петро Дорошенко доручив Многогрішному обороняти північний кордон. Сили Д. Многогрішного та московської армії були нерівними. П. Дорошенко не мав змоги надіслати на лівий берег підкріплення, тож війська Г. Ромодановського взяли в облогу Чернігів. Промосковськи налаштована старшина Чернігівського, Новгород-Сіверського і Стародубського полків розпочала переговори з московитами. У березні 1669 р. генеральна рада у Глухові підтвердила гетьманські повноваження Д. Многогрішного і схвалила запропоновані старшинами *Глухівські статті*. Вони мали замінити раніше укладені з царем Московські статті 1665 р.

Многогрішний домігся, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я, залишився у складі Лівобережжя. Усіляко намагався втриматися при владі. Домігся певної підтримки запорожців, проте це йому не гарантувало впевненості в гетьманській посаді. Намагався змінити своє оточення, призначав на важливі посади родичів, нехтував численними правилами и порядками. У 1668 р. створив наймані кіннотні козацькі полки по 500–600 осіб у кожному, які наглядали за порядком.

У 1672 р. генеральна старшина звинуватила Многогрішного у зраді. Він був засланий до Сибіру.

Проаналізуйте умови Глухівських статей. Обговоріть наслідки документа для Гетьманщини.

Зміст Глухівських статей

- Московські воєводи лишалися тільки в п'яти містах (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Остер) і не мали права втручатись у справи місцевого управління та судочинства.
- Податки мала збирати тільки старшина.
- Козацький реєстр установлювався в розмірі 30 тис. осіб.
- Гетьман мав право утримувати наймане військо – 1 тис. компанійців.
- Старшина не могла позбавити гетьмана булави без дозволу царя, за винятком державної зради гетьмана.
- Гетьманові було заборонено встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами.

Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання. **1.** Чому автори джерел відкрито агітували за збереження московського верховенства над Лівобережною Україною? **2.** Як ви гадаєте, автори листів висловлювали думку всіх суспільних верств Лівобережжя чи обстоювали власні інтереси? Відповідь обґрунтуйте.

«Припадайте до ніг престолу государевого, щоб, крім влади государевої, ні одна влада не мала сил над нами... щоб до нас, бідних, скривджених сиріт, нікого з-під своєї пресвітлої царської руки володарювати над нами не допускав... А козаки розумні... містяни і вся чернь говорять вголос: якщо ви, великий государ, виведете своїх ратних людей з малоросійських міст, селитися тут ніхто не буде, усі розбіжаться в різні боки».

Лист старшини П. Костянтиновича до ніжинського війта й бурмистрів. 14 січня 1669 р.

«Хай великий государ накаже своїх ратних людей із малоросійських міст не виводити; і так погано, а то й ще гірше буде, немає нині нічого доброго, нема, на що дивитися, тож ліпше ще прибавити, ніж цих виводити; а люди старші плачуть з різних міст, щоб жити з государевими людьми, а не під козацькою владою...».

Лист ніжинського протопопа С. Адамовича до Л. Голосова. 16 січня 1669 р.

↑ Компанієць. З книги О. Сокирка «На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів XVII–XVIII ст.». Художник С. Шаменков

Військово-політичний союз П. Дорошенка й Османської імперії

Проаналізуйте умови *Корсунського договору* 1669 р., який підписали на старшинській раді за участі козаків Лівобережжя, Запорожжя і турецького посла. Поміркуйте, чи всі підтримали угоду. Хто підтримав, а хто – ні? Свої думки обґрунтуйте.

Умови Корсунського договору 1669 р.

- Перехід Гетьманщини під протекторат Османської імперії.
- Право вільного вибору гетьмана, якого обирали довічно.
- Автономія української православної церкви у складі Константинопольського патріархату.
- Звільнення українського населення від сплати податків і данини на користь турецької казни.
- Заборона туркам і татарам споруджувати мечеті й збирати ясир на українських землях.
- Заборона Туреччині й Кримському ханству укладати мирні договори з Річчю Посполитою і Московією без згоди гетьмана.
- Султанські грамоти, які стосувалися України, мали бути написані турецькою та українською мовами.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• пошук П. Дорошенком союзника у війнах проти Речі Посполитої та Московії	**Корсунська угода 1669 р.**	• перехід Правобережної Гетьманщини на чолі з П. Дорошенком під турецький протекторат • активізація воєнних дій Речі Посполитої на Правобережній Україні • втрата П. Дорошенком підтримки більшості козацтва, Запорозької Січі

↑ Михайло Ханенко. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

У 1669 р. на козацькій раді під Уманню гетьманом Війська Запорозького, на противагу П. Дорошенку, обрали Михайла Ханенка. Він був прихильником ідеї утвердження української державності під зверхністю польського короля. На бік Ханенка також стали кілька правобережних полків. Дорошенкові довелося йому протистояти. Цим скористалася Річ Посполита.

Улітку 1670 р. в Острозі розпочала роботу польсько-українська переговорна комісія. На її розгляд П. Дорошенко виніс пункти з вимогами, що нагадували умови Гадяцького договору. Однак польських представників такий варіант відносин із Гетьманщиною не влаштовував. Вони розпочали паралельні переговори з послами М. Ханенка, чиї вимоги були значно скромніші. 2 вересня 1670 р. М. Ханенко підписав *Острозьку угоду*, у якій жодним словом не згадувалося про козацьку державу, лише йшлося про визнання «вольностей і привілеїв» Війська Запорозького. Сейм ратифікував цю угоду, а П. Дорошенка оголосили зрадником Речі Посполитої.

У серпні 1671 р. сили польської армії на чолі з коронним гетьманом Я. Собеським спільно із загонами М. Ханенка та І. Сірка розпочали воєнні дії на українських землях. Зрештою Річ Посполита встановила контроль над Брацлавщиною, а М. Ханенка проголосила гетьманом.

Проаналізуйте умови Острозької угоди. Поміркуйте, якими були подальші дії Петра Дорошенка.

Умови Острозької угоди 1670 р.

- «Безпека, вольності й поваги на вічні часи» для православного духовенства.
- Непорушність стародавніх військових вольностей стосовно будь-яких козацьких маєтків.
- Повна амністія тим козакам, які повертаються на службу до короля Речі Посполитої.
- Вільне обрання козаками гетьмана з наступним його затвердженням королем.
- Заборона довічного гетьманства.
- Відмова козацтва від будь-яких протекцій монархів інших держав.
- Заборона козакам приймати й відправляти будь-які посольства без дозволу короля.
- Право шляхти й духовенства вільно і безперешкодно повернутися до своїх володінь.
- Військо Запорозьке зобов'язувалося власними силами придушувати виступи проти підданства Речі Посполитої, карати й страчувати винних.

Похід турецького війська в Україну

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як пояснює П. Дорошенко свої політичні погляди? Чи підтримуєте ви його позицію? **2.** Чи слушно гетьман звинувачував запорожців у розколі Гетьманщини? Відповідь обґрунтуйте. **3.** Чому, на вашу думку, П. Дорошенко постійно згадує Б. Хмельницького?

«Ви ж, друзі мої й брати, нанесли мені таку велику печаль своїм писанням, якої ще не дізнав я навіть від головного свого ворога.

Можна було б вам, порадившись зі своїми молодецькими головами, запитати мене про те, для чого бажаю мати я під своїм рейментом обидва боки Дніпра. Бажав того не з моєї якоїсь легковажності, але з поведінки славного Богдана Хмельницького, в якого навчився я того порядку і щоб тепер, за мого уряду, було єдине стадо і єдиний пастир в Україні. Яка ж у вас правда, коли тільки й ганите мене та гетьманів, що були в Чигирині після старого Хмельницького, що зичили бути єдиній Україні? Всі у вас невинні ті, що по той бік, який від Переяслава, як-то Сомко, Брюховецький, Суховій і теперішній гетьман Многогрішний, а вони скасували й відкинули старе козацьке право задля своїх власних привatів (приватної власності) та амбіцій. Ми гадаємо, що роздвоєння вашої вітчизни сталося з вашої ради, то чого на мене гніваєтеся? Чому тріску в моєму оці бачите, а в своєму не бачите колоди?

↑ Султан Османської імперії Мегмед IV. Невідомий художник

Коли ж спитаєте щодо нинішньої турецької протекції, чого прийняв її, то мусив те учинити з великої нужди. Добре про те відаєте, що Богдан Хмельницький відсікся шаблею з лядського ярма не через що інше, а задля єдиної православної греко-руської віри, вдався під високу руку православного московського монарха, – чинив він це з таким наміром, щоб ваша вітчизна, перебуваючи в єдиній нероздільності, завше мала в себе єдиного гетьмана. Але тепер воля й ласка царя до нас і вас змінилася, оскільки поляки удалися до трактатів з московитами, а з'їхавшись у Андрусові, виторгували там собі у московитів нас як безсловесну і нічого не тямлячу худобу.

Чи не ліпше лишитись під турецькою владою при неушкоджених догматах та обрядах своєї святої віри, міцно затверджених тепер од Порти?»

Лист П. Дорошенка до Лукаша, кошового отамана Запорозької Січі. Чигирин. 11 лютого 1671 р.

Підтримка Річчю Посполитою М. Ханенка, а Османською імперією – П. Дорошенка неминуче вела ці дві країни до великої війни. Наприкінці 1671 р. султан Мегмед IV надіслав польському королю оповіщення про початок турецького походу на захист «скривдженого П. Дорошенка». У червні 1672 р. армія чисельністю 100–120 тис. рушила на Поділля.

Військо просунулося до Кам'янецької фортеці, яку взяло в облогу. За 10 днів фортеця впала. Об'єднане військо рушило на Львів. Поляки запросили миру й відмовилися від територіальних претензій на Поділля і Середню Наддніпрянщину. У жовтні 1672 р. сторони уклали мир у *м. Бучач*.

Проаналізуйте умови Бучацького миру, прочитайте уривок із наукової праці та дайте відповіді на запитання. **1.** Поміркуйте, чи справдилися сподівання П. Дорошенка. Свою думку обґрунтуйте. **2.** Як оцінює становище українських земель та самого П. Дорошенка історик С. Плохій? Чи згодні ви з його думкою?

Умови Бучацького миру 1672 р.

- Річ Посполита відмовлялася від частини правобережних земель (Брацлавщини і Південної Київщини) і визнавала незалежність Української держави (саме таку назву було вжито в документі) П. Дорошенка під протекторатом Османської імперії.
- Річ Посполита віддавала Туреччині все Подільське воєводство з Кам'янцем.
- На теренах Подільського воєводства утворено турецьку провінцію – Кам'янецький еялет.
- У складі Речі Посполитої залишалися Галичина, Волинь і Північна Київщина.
- Річ Посполита зобов'язувалася сплатити Османській імперії контрибуцію за зняття облоги Львова і щороку платити 22 тис. золотих (дукатів) данини.

«Та сподівання Дорошенка не були втілені в життя. Турки взяли Кам'янець та прилегле Поділля під свій безпосередній контроль, а козаки отримали в управління старі володіння в Середній Наддніпрянщині замість незалежної держави. Продовжувати наступ на Лівобережжя чи на північ, до Волині та Білорусі, ніхто не збирався. Однак це був лише початок Дорошенкових проблем. Османи перетворили частину християнських церков на ме-

четі та дозволили татарам збирати ясир у регіоні, чим спричинили обурення населення. Підтримка Дорошенка зменшувалася з такою ж швидкістю, як і населення Правобережжя, бо місцеві мешканці втікали і на схід, і на захід. Багато людей переселилося на лівий берег, де Москва розправилася з опозиційною козацькою старшиною, поставила лояльного гетьмана та сприяла економічному відродженню краю. Правий берег перетворився на руїну, давши це ім'я цілому періоду української історії.

Відхід Дорошенка з української політичної сцени став лише питанням часу. Замість того, щоб об'єднати Україну під протекторатом Османської імперії, він привів до регіону ще одну силу, що розділила його й виявилася ще більш руйнівною, ніж будь-яка з попередніх».

С. Плохій. «Брама Європи». 2023 р.

Розгляньте зображення і дайте відповіді на запитання. **1.** Що на фото підтверджує вплив османської культури на розвиток церковної архітектури Поділля? **2.** Чи мали право османці споруджувати свої святині на теренах України? Обґрунтуйте власну думку, спираючись на матеріал параграфа. **3.** Знайдіть більше інформації про костел і складіть невелику розповідь. Розкажіть одне одному.

➔ Кафедральний костел святих апостолів Петра і Павла в Кам'янці-Подільському. Сучасне фото

Гетьманування Івана Самойловича

Проаналізуйте інформацію про Івана Самойловича. Поміркуйте, чи можна з цієї інформації зробити висновок про його правління. Якої інформації вам бракує?

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Самойлович. Невідомий художник. XIX ст.

Іван Самойлович (? – 1690) – гетьман Лівобережної України (1672–1687). Народився в м. Ходорків (нині село Попільнянського р-ну Житомирської обл.) в сім'ї священника. Навчався в Києво-Могилянській колегії. Протягом 60-х років XVII ст. обіймав різні посади в Полтавському і Чернігівському полках. За гетьманства Д. Многогрішного обраний на посаду генерального судді. Став гетьманом унаслідок змови у 1672 р. Упродовж усього правління здійснював політику, спрямовану на об'єднання Правобережної та Лівобережної України. Після завершення військового походу на Правобережжя на козацькій раді під Переяславом у 1674 р. обраний гетьманом «обох сторін Дніпра». Однак невдовзі втратив контроль над Правобережною Гетьманщиною. За гетьманства І. Самойловича українська православна церква була підпорядкована Московському патріархату (1686). Після невдалого українсько-московського походу на Крим 1687 р. скинутий з гетьманства, заарештований і відправлений на заслання до м. Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ), де й помер.

У червні 1672 р. Івана Самойловича обрали гетьманом Лівобережної України. Тоді ж гетьманський уряд підписав з московським урядом *Конотопські статті*, зміст яких доповнював Глухівські статті.

Зміст Конотопських статей

- Гетьманові заборонялося без погодження зі старшинською радою та з царем відряджати посольства до інших держав, а також підтримувати відносини з П. Дорошенком.
- Козацькі посли не мали права брати участь у переговорах із представниками уряду Речі Посполитої у Москві в справах, які стосувалися Війська Запорозького.
- Лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу П. Дорошенкові в його боротьбі проти Речі Посполитої.
- Гетьман не мав права позбавити старшину урядів і посад або покарати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду.
- Компанійські полки мали бути ліквідовані.

Задля зміцнення гетьманської влади не хотів допускати низи до державних справ, а підтримував старшину. Як і деякі його попередники, прагнув закріпити спадковість гетьманської влади. Своїм синам надавав найвпливовіші посади в уряді та великі маєтності. І. Самойлович став засновником «бунчукового товариства», до якого належали переважно діти козацьких старшин. Змалечку вони перебували при дворі гетьмана, готуючись обійняти в майбутньому керівні посади в державі.

Уславився як меценат. Фундував Троїцький собор Густинського монастиря під Прилуками. У 1679 р. розпочалося будівництво Троїцького собору в Чернігові, а 1682 р. – Преображенського собору Мгарського монастиря біля Лубен.

На початку 70-х років XVII ст. Московія вдерлася на Правобережжя і захопила ці землі. Царські війська, а також сили І. Самойловича пішли проти П. Дорошенка. У березні 1674 р. вони захопили великі міста Правобережжя. На раді в Переяславі 16–17 березня П. Дорошенка усунули від влади, М. Ханенко сам склав булаву, а І. Самойловича проголосили гетьманом обох берегів Дніпра.

↑ Бунчуковий товариш. Невідомий художник. Близько 1620 р.

ЗАУВАЖТЕ Перша згадка «бунчукового товариства» датується 1685 р., відколи під бунчук до І. Самойловича було взято старшин Полтавського полку Левенців. Порівняно масовим явищем подібний протекціонізм став за часів його наступника – І. Мазепи. На відміну від титулів військових і значкових товаришів, які надавали за заслуги перед Військом Запорозьким, бунчуковими ставали за вислугу перед власником бунчука – гетьманом. У походах бунчукові товариші перебували під командою генерального бунчужного (один із членів генеральної старшини, військовий і державний діяч гетьманської адміністрації в Україні другої половини XVII–XVIII ст.).

На допомогу Дорошенкові, якого тримали в облозі в Чигирині 2 тижні, вирушила турецька армія. Московити і сили Самойловича

відступили на Лівобережжя. Дорошенкові вдалося повернути Правобережжя під свою владу. Проте жорстокість турків остаточно позбавила Дорошенка прихильності правобережної людності. Упродовж 1674–1675 рр. на лівий берег Дніпра, Волинь та Галичину переселилося майже повністю населення Уманського та Брацлавського полків, практично цілком знелюдніла Київщина. П. Дорошенко вирішив відмовитися від турецького протекторату і скласти присягу московському цареві. Він склав гетьманські клейноди у присутності московського воєводи Г. Ромодановського й І. Самойловича. Згодом Дорошенкові клейноди з тріумфом ввезли до Москви. Після зречення П. Дорошенко пів року прожив на Чернігівщині, у Сосниці, що її отримав у власність за універсалом І. Самойловича. Проте навесні 1677 р. за наказом царського уряду і всупереч проханням І. Самойловича Дорошенка вислали до Москви, а згодом до Вятки, де він до смерті служив воєводою.

Заповніть таблицю. Впишіть основні події, які відбувалися приблизно в один і той самий час на Правобережжі та Лівобережжі.

Правобережжя	Лівобережжя

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Оберіть одну з тем і напишіть есей.

✓Історичний портрет: Петро Дорошенко.

✓Як обирати союзників задля захисту своєї держави: поради учня / учениці 8-го класу.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я вмію знаходити та використовувати інформацію про історичний факт, історичну особу (П. Дорошенка, І. Самойловича, М. Ханенка, Д. Многогрішного) для пояснення багатовимірності історичних процесів			
Я можу аргументувати власні судження за допомогою історичних фактів, наявних досліджень, доступних історичних джерел			
Я можу написати есей, скласти історичний портрет			
Я можу пояснити, як належність до різних спільнот та зовнішні чинники впливають на формування поглядів і переконань			
Я вчуся формулювати й аргументовано висловлювати, обстоювати в дискусії власні погляди та переконання, зокрема про військово-політичну діяльність історичних постатей			

§23 Правобережна Україна в другій половині 70-х – 90-х роках XVII ст.

ПРОВОКАЦІЯ

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Про яке явище доби та про які українські землі йдеться в спогадах? **2.** Назвіть причини описаного становища.

«Нині цей край зруйнований, а війна, ніби гангрена, яка все пожирає, обернула найродючішу частину Європи на спорожнілі поля, зарослі бур'яном руїни, на покинуті жителями міста. Отак нині від тієї України залишилося тільки ім'я козацьке. Її населення розпорошилося, переселившись або понад береги Дніпра, або на землі, що залишаються під пануванням Москви. Решту вирубали турки або забрали в неволю татари».

Ф.-П. Далерак. «Спогади про Україну». 1699–1700 рр.

ПРАКТИКА

Прочитайте текст про чигиринські походи й останнє гетьманування Ю. Хмельницького. Виділіть у кожному абзаці головну думку. Зробіть короткий конспект.

Чигиринські походи 1677–1678 рр. Останнє гетьманування Юрія Хмельницького

Зречення П. Дорошенком гетьманства суперечило політичним планам Османської імперії, яка розраховувала поширити свою владу на значну частину України. Восени 1676 р. відновилися воєнні дії між Туреччиною та Річчю Посполитою. У жовтні турки оточили військо Яна III Собеського поблизу м. Журавно (сучасна Львівська обл.). Поляки мусили підписати Журавненський мир, що підтверджував умови Бучацького договору. Московський уряд відмовився виводити війська з Правобережжя, тож навесні 1677 р. розгорілася московсько-турецька війна.

Перший чигиринський похід. У 1677 р. об'єднане турецько-татарсько-ногайське військо чисельністю 90 тис. розпочало похід у напрямку Чигирина, де розміщувалася козацько-московська залога. Приводом до походу стало прагнення османців повернути на гетьманство *Юрія Хмельницького*, якого назвали *«князем Сарматії та України, володарем Війська Запорозького»*. До Чигирина підійшли українсько-московські сили, які очолювали Г. Ромодановський та І. Самойлович. Османці відступили від міста, проте не відмовилися від намірів оволодіти українськими землями. Незабаром почався другий похід.

Другий чигиринський похід. У липні 1678 р. турецько-татарське військо, очолюване візиром Кара-Мустафою, знову обложило Чигирин. Упродовж місяця місто перебувало під постійними обстрілами, намагаючись захищатися. Підмога на чолі з Г. Ромодановським не квапилася. Ба більше, ще під час першого походу той отримав таємний наказ зруйнувати укріплення міста і вивести військові сили. Чигирин був приречений. Московські війська підійшли до міста, але начальникові чигиринської залоги наказали відступати, підпаливши дерев'яні будівлі й порохові склади. Турки й татари вдерлися всередину, проте в ту саму мить місто вибухнуло. Московсько-українське військо відійшло до Дніпра. Другий чигиринський похід завершився руйнацією давнього міста.

↑ Турецький візир Кара-Мустафа. Невідомий художник. XVII ст.

Упродовж останніх років правління П. Дорошенка на Правобережжі І. Самойлович усіляко спонукав тамтешніх жителів переселятися за Дніпро, аби позбавити правобережного гетьмана людей і продовольства. Ця політика тривала і після взяття Чигирина впродовж 1678–1679 рр. Як наслідок, остаточно знелюднили вцілілі населені пункти Правобережжя. Було фактично покладено край існуванню Черкаського, Канівського, Чигиринського та Корсунського полків. Цю операцію люди назвали *«великим згоном»*.

Ю. Хмельницькому не вдалося створити міцної держави на завойованих землях. Козацькі літописи характеризують його як неврівноваженого, підозрілого правителя, який відштовхував від себе людей жорстокими покараннями і тортурами. Навіть найближчих соратників він наказував страчувати, тож турки усунули його самого.

ПРИЧИНА	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• прагнення Османської імперії повернути контроль над Правобережжям, що належало їй за Бучацьким та Журавненським договорами з Річчю Посполитою	**Чигиринські походи 1677–1678 рр.**	• зруйновано гетьманську столицю Чигирин • Османська імперія припинила завойовницькі походи в Україну • влада на Правобережжі від Брацлавщини до Чигирина до 1681 р. перейшла до рук Ю. Хмельницького

Прочитайте текст про Бахчисарайський мир і відродження козацьких полків. Дайте відповіді на запитання. **1.** Які події спричинили підписання Бахчисарайського договору? **2.** Як поділили українські землі між собою Московське царство й Османська імперія? **3.** Як війна Османської імперії та Священної ліги в Європі вплинула на становище козаків?

Бахчисарайський мир між Московським царством та Османською імперією. Відродження козацьких полків

Воєнні дії між Московією, з одного боку, й Османською імперією та Кримським ханством – з другого за панування в Правобережній Україні точилися ще два роки після взяття турками Чигирина. У січні 1681 р. у м. Бахчисарай сторони уклали мир на 20 років.

Умови Бахчисарайського договору

- Кордон між Московською державою і Туреччиною встановлено по Дніпру.
- Султан визнавав зверхність Московії над Лівобережною Україною, а також над Києвом з містечками довкола, що на правому березі Дніпра.
- Влада царя поширювалася також на Запорозьку Січ.
- Під зверхністю Туреччини залишалися Південна Київщина, Брацлавщина та Західне Поділля.
- Територія між Південним Бугом та Дніпром мала залишатися незаселеною.

Після укладення Бахчисарайського договору в 1681 р. турецький султан передав Правобережжя в управління своєму васалові – молдовському господареві Георгію Дуці, якого титулував «господарем Молдови й України». Дука відновив Білоцерківський, Корсунський та Чигиринський полки, а також сприяв поверненню з лівого берега Дніпра людей для заселення спорожнілих правобережних теренів.

У 1683 р. турки розпочали велику війну, прагнучи остаточно закріпити свій вплив у Південній та Східній Європі. Проти Османської імперії виступила коаліція європейських держав, які утворили Свя-

щенну лігу. До неї увійшла і Річ Посполита. У складі польського війська воювали українські козаки, які відзначилися під час переможної для Священної ліги битви під Віднем. За даними джерел, турки не витримали удару польсько-козацької армії і змушені були тікати з поля бою.

За внесок козацтва в оборону земель Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турків сейм 1685 р. постановив «вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї». На Правобережжі було відновлено чотири полки: Брацлавський, Вінницький, Білоцерківський (Фастівський) та Корсунський.

↑ Георгій Дука – господар Молдови й України. Невідомий художник

На Правобережжя поступово поверталося українське населення. Цей процес очолили досвідчені полковники Семен Палій, Захар Іскра, Самусь (Самійло Іванович) та Андрій Абазин. Кожен із полковників заохочував заселення пусток, сприяв створенню в містах і селах органів козацького самоврядування, судів. Утверджувалося козацьке та вільне селянське землеволодіння.

ЗАУВАЖТЕ Під час оборони Відня від турків (1683) уславився українець Юрій Кульчицький. За переказами, він був запорозьким козаком, потрапив у турецький полон, вивчив турецьку мову. Згодом став перекладачем віденської Східної компанії і купцем у Відні. 13 серпня 1683 р., під час облоги Відня турецькою армією, пробрався з міста до голландсько-австрійських сил, повідомив командування про становище обложених, а 17 серпня повернувся й поінформував віденців про наближення допомоги – війська на чолі з королем Яном III Собеським (у складі об'єднаного війська були загони найманців з козаків та українського населення Речі Посполитої). Передані ним відомості допомогли виробити спільний план бойових дій, який забезпечив розгром турків. Як нагороду за мужність звитяжець отримав захоплений у турків запас кави. Це дало йому можливість відкрити першу у Відні кав'ярню.

← Юрій Кульчицький. Гравюра. 1683 р.

«Вічний мир» між Річчю Посполитою та Московією. Кримський похід 1687 р.

Щоб мати підтримку у війні проти Османської імперії, Ян III Собеський вирішив піти на певні поступки й підписати мир із Московією. У травні 1686 р. між Річчю Посполитою та Московським царством було укладено новий договір – «*Вічний мир*». Загалом ця угода не

передбачала обмежень у часі й певною мірою повторювала умови Андрусівського перемир'я 1667 р. про розподіл сфер впливу в Україні.

Умови «Вічного миру» 1686 р.

- Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну з Черніговом і Стародубом.
- Запорозька Січ, яка за Андрусівським миром перебувала під контролем обох держав, переходила під зверхність Московії.
- Польська сторона відмовлялася від зазіхань на Київ із навколишніми землями.
- Територія між Києвом та Чигирином ставала нейтральною незаселеною зоною між двома державами.
- Під владою Речі Посполитої залишалися Північна Київщина, Волинь і Галичина.
- Поділля в разі перемоги над турками та за згодою Москви мало увійти до складу Речі Посполитої.
- Обидві сторони зобов'язувалися не укладати сепаратний мир з Османською імперією.
- Московія зобов'язувалася розірвати попередні договори з Османською імперією та Кримським ханством, вступала до Священної ліги і мала організувати воєнний похід проти Кримського ханства, а Річ Посполита – проти турецького війська.

Підписання «Вічного миру» остаточно закріпило розчленування українських земель між іншими державами. Лівобережний гетьман І. Самойлович сприйняв цю новину вкрай негативно. Публічне обурення гетьмана вдало використала козацька старшина, яку бентежило посилення влади родини І. Самойловича на Лівобережжі. Приводом до усунення гетьмана став безславний Кримський похід 1687 р. під проводом фаворита московської правительки Софії – В. Голіцина. У ганебній поразці московсько-козацьких військ було звинувачено лівобережного гетьмана. Його заарештували й разом з усією родиною відправили до Сибіру, позбавивши маєтностей і привілеїв.

Османці зазнали поразки в Європі. 1699 р. уклали *Карловицький мирний договір*, за яким під контроль Речі Посполитої переходила вся Правобережна Україна. Того самого року сейм схвалив постанову про ліквідацію козацьких формувань на Правобережжі.

Прочитайте текст джерела й дайте відповіді на запитання. **1.** У чому полягала причина поразки московсько-козацької армії у Кримському поході? **2.** Як гадаєте, чи справді І. Самойлович був зрадником, як вважали козацькі старшини? Відповідь обґрунтуйте. **3.** Поміркуйте, як кримський хан міг дізнатися про початок московсько-українського походу. **4.** Кому було вигідне усунення І. Самойловича?

«Гетьман Самойлович, зібравшись з усіма полками, зійшовсь із князем Голіциним із усіма московськими військами. Дійшов він до Самари, звідки, поробивши мости й переправившись через Самару, рушили були вони спільно у кримські степи. ...Головні обози, московські й козацькі, рушили б, либонь, до Криму, однак оскільки літо тодішнє було сухе й вітряне, то трава в степах висохла до решти. До того ж кримський хан, звідомившись завчасу

про той марш російських військ на Крим, виправив немалий чамбул, щоб спалити степ, і той чамбул, виконуючи ханське розпорядження, випалив дочасно пожежами всі дикі степи так, що і в долинах, і біля степових річок трава повигорала і коням зовсім не стало корму. З огляду на таку безгодівлю, російські війська не могли тягти далі до Криму і змушені були за спільним погодженням поміж собою повернути назад. Коли ж прибули знову до Самари і гетьман з усім козацьким військом переправився через неї по готових мостах, незвідь-хто попалив ті мости. Отож московські війська мусили робити собі нові мости. Тоді ж зродилося у московських та козацьких військах підозріння на гетьмана Самойловича, начебто він, маючи потаємні дружні відносини з кримським ханом, звелів навмисне й таємно попалити пожежами як степи, так і мости на Самарі».

«Літопис Самійла Величка». 1720 р.

ПРОЯВІТЬ КРЕАТИВ

Оберіть одну з тем і виконайте завдання.

- ✓ Складіть кросворд до теми.
- ✓ Створіть хмару слів до теми.
- ✓ Запишіть відео для TikTok на 2–3 хв про події на Правобережжі в другій половині 70-х – 90-х роках XVII ст.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ВЛАСНУ ДУМКУ

✷ ✓ Наведіть аргументи на користь або проти тези: «Період Руїни мав значний вплив на розвиток українського державотворення».

✓ Порівняйте з тезами щодо впливу Козацької революції на аналогічні процеси. Виділіть спільні й відмінні риси.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я вмію знаходити та використовувати інформацію про події на Правобережжі в другій половині 70-х – 90-х роках XVII ст. для пояснення багатовимірності історичних процесів			
Я можу аргументувати власні судження за допомогою історичних фактів, наявних досліджень, доступних історичних джерел (зокрема про чигиринські походи, укладені договори, що стосуються українських земель)			
Я можу пояснити, як поразка османців зруйнувала міф про непереможність османської армії та започаткувала новий період міжнародних відносин			
Я вчуся формулювати й аргументовано висловлювати, обстоювати в дискусії власні погляди та переконання, зокрема про події на Правобережжі в другій половині 70-х – 90-х роках XVII ст.			

§24 Козацька Україна в системі міжнародних відносин

ПРОВОКАЦІЯ

На підставі вивченого матеріалу розподіліть країни – сусідів Війська Запорозького залежно від позиції українських гетьманів на «ворогів» (позначте «-») та «союзників» («+»). Чи змінювалися «статуси» цих країн упродовж доби Руїни?

	Іван Виговський	Юрій Хмельницький	Павло Тетеря	Петро Дорошенко	Дем'ян Многогрішний	Іван Самойлович
Річ Посполита						
Московія						
Кримське ханство						
Османська імперія						

ПРАКТИКА

Східноєвропейська боротьба за лідерство

Розгляньте схему, аналогічну до тієї, з якою ви працювали в §19. Користуючись цією схемою, напишіть невеликий текст за планом, відповівши на запитання й доповнивши речення в таблиці. За потреби залучіть додаткові джерела інформації.

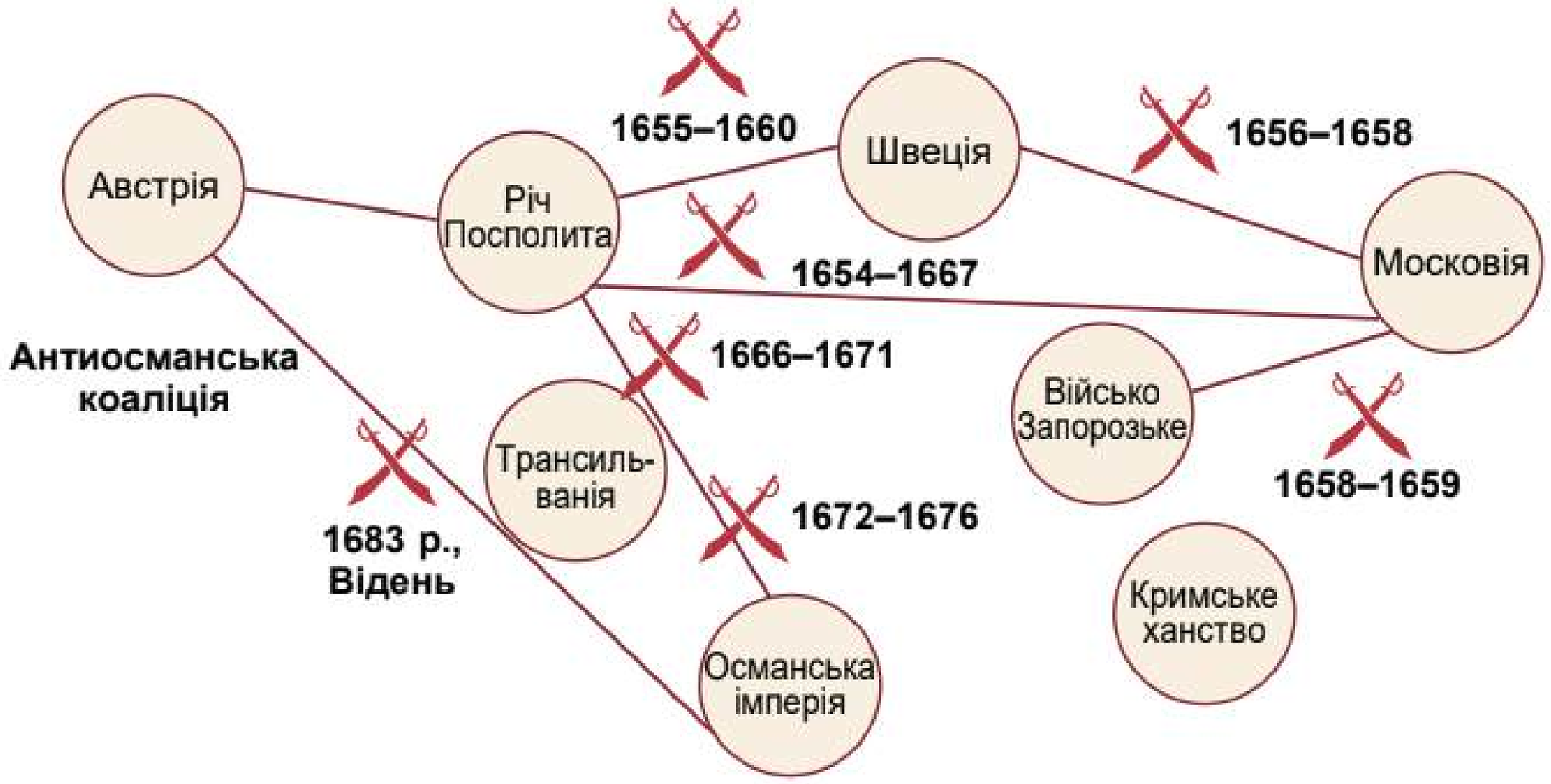

Вступ	Хто були найближчі сусіди Війська Запорозького? Чи мали гетьмани періоду Руїни однозначну позицію щодо них?	
Основна частина	1. Московія	• вела війни проти (країн) у (роках)... • мирний договір з (країною) у (році) дав змогу... • водночас мирний договір з (країною) у (році) змінив позиції щодо...
	2. Річ Посполита	• вела війни на півночі – ..., на півдні – ..., на сході – ... • підтримку надавали... у боротьбі з... • завершуючи всі кампанії, країна зуміла...
	3. Османська імперія	• була зацікавлена у... • боротьба з... привела до...
	4. Швеція	• у Східній Європі вела боротьбу з... • у Західній Європі суперництво було з... • після 1660 р. та укладення мирних угод...
	5. Австрія	• посилювала свої позиції в Східній Європі • облога Відня...
Висновки	Як показують приклади різних країн, українські території в 1650–1680-х роках... Міжнародна політика інших держав щодо козацької України характеризується...	

ЗАУВАЖТЕ **Валієсарське перемир'я (1658)** – угода між Московією та Швецією про три роки перемир'я; частина завойованої Лівонії залишалася за московцями. Кардіський мирний договір (1661) – угода між Швецією та Московською державою, за якою Московія відмовлялася від усіх своїх завоювань 1656–1658 рр.

Олівський мир (1660) – угода між Річчю Посполитою та Шведською імперією. У договорі Ян II Казимир відмовився від претензій на шведський престол, право на який утратив його батько Сигізмунд III у 1599 р. Річ Посполита також формально поступилася Швеції Лівонією та Ригою, які перебували під шведським контролем з 1620-х років. Договір розв'язав конфлікти між Річчю Посполитою і Шведською імперією, які залишалися після війни із Сигізмундом (1598–1599), польсько-шведських воєн (1600–1629) і Північної війни (1655–1660).

Копенгагенський мир (1660) – угода між Данією-Норвегією та Шведською імперією після невдалого для Швеції закінчення дансько-шведської війни 1658–1660 рр. та підписання Олівського миру (1660).

Польсько-козацько-кримська війна (1666–1671) – війна між Річчю Посполитою та васалами Османської імперії: Гетьманщиною (Правобережною Україною на чолі з гетьманом Петром Дорошенком) та Кримським ханством (на чолі з ханами Аділем Ґераєм і Селімом I Ґераєм).

Польсько-турецька війна (1672–1676) – війна між Річчю Посполитою та Османською імперією за володіння Правобережною Україною.

ЗАУВАЖТЕ **Журавненський мирний договір (1676)** – угода між Річчю Посполитою та Османською імперією про скасування щорічної данини в сумі 22 тис. злотих, яку Річ Посполита мала сплачувати Османській імперії за умовами Бучацького мирного договору (1672). Поділля залишалось у складі Османської імперії. Значну частину Правобережної України (за винятком колишніх Білоцерківського і Паволоцького полків) визнано козацькою територією під управлінням гетьмана П. Дорошенка.

Карловицький конгрес (1698–1699) – міжнародний конгрес, на якому вироблені умови й укладені мирні договори між державами Священної ліги (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Московське царство) та Османською імперією, яка зазнала воєнної поразки.

Зацікавлення козацькою Україною в Західній Європі 1640–1680-х років

Події в Східній Європі в XVII ст. помітно позначилися на житті західної частини континенту. Політичне послаблення чи посилення Речі Посполитої впливало на торгівлю в Середземному морі та зі Сходом через Османську імперію. Водночас порушення стабільного постачання збіжжя та худоби, де, зокрема, українські землі були ключовими, могло поставити під загрозу благополуччя й безпеку країн. Крім того, перебіг бойових дій між Швецією та Річчю Посполитою тягнув за собою панування або ж зниження активності Швеції на півночі. Зорієнтуватися в поточній ситуації допомагали *газети*, знання про народи й землі – їхню географію, історію, культуру – можна було здобути за допомогою *книг і щоденників подорожей чи наукових досліджень*. Водночас це так збурювало фантазію європейців, що ті *створювали літературні чи мистецькі твори*, де закарбовували свої стереотипи й уявлення.

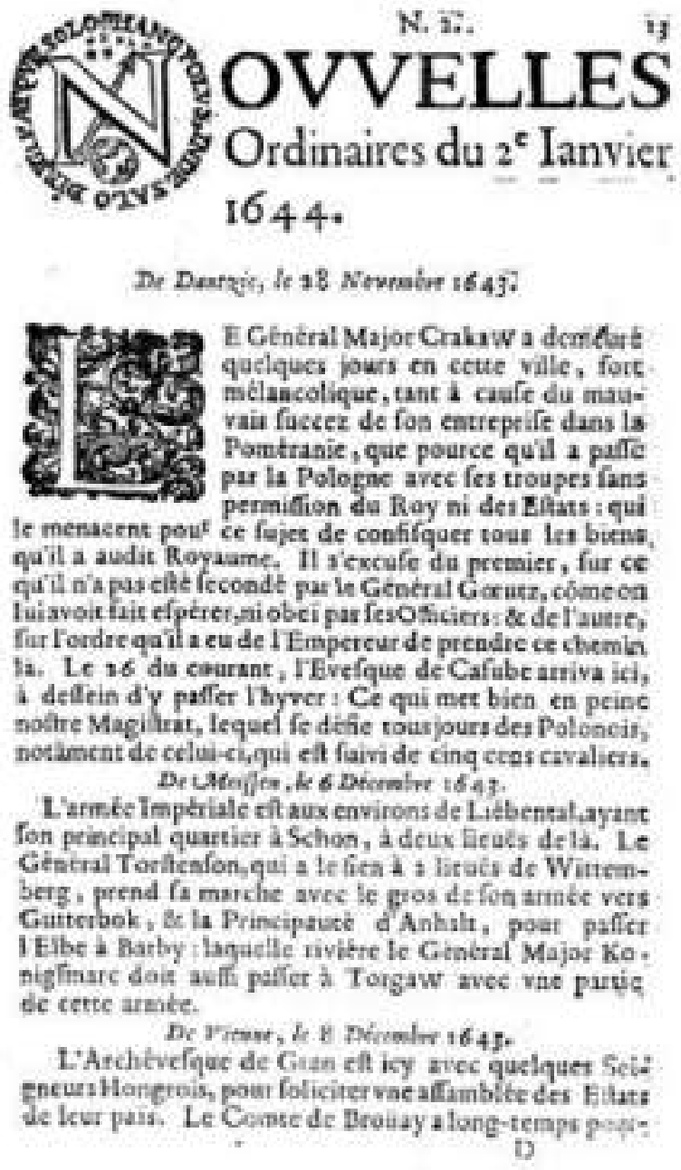

N. 17. 13

NOVVELLES
Ordinaires du 2e Ianvier
1644.

De Dantzic, le 28 Novembre 1643.

LE Général Major Crakaw a demeuré quelques jours en cette ville, fort mélancolique, tant à cause du mauvais succez de son entreprise dans la Poméranie, que pource qu'il a passé par la Pologne avec ses troupes sans permission du Roy ni des Estats: qui le menacent pour ce sujet de confisquer tous les biens qu'il a audit Royaume. Il s'excuse du premier, sur ce qu'il n'a pas esté secondé par le Général Goertz, comme on luy avoit fait espérer, ni obei par les Officiers: & de l'autre, sur l'ordre qu'il a eu de l'Empereur de prendre ce chemin là. Le 26 du courant, l'Evesque de Cafube arriva ici, à dessein d'y passer l'hyver: Ce qui met bien en peine nostre Magistrat, lequel se défie tousjours des Polonois, notamment de celui-ci, qui est suivi de cinq cens cavaliers.

De Mossow, le 6 Décembre 1643.

L'armée Impériale est aux environs de Liebenstal, ayant son principal quartier à Schon, à deux lieuës de là. Le Général Torstenson, qui a le sien à 2 lieuës de Wittemberg, prend sa marche avec le gros de son armée vers Guitterbok, & la Principauté d'Anhalt, pour passer l'Elbe à Barby: laquelle rivière le Général Major Konigsmarc doit aussi passer à Torgaw avec une partie de cette armée.

De Vienne, le 8 Décembre 1643.

L'Archevesque de Gran est icy avec quelques Seigneurs Hongrois, pour solliciter une assemblée des Estats de leur pais. Le Comte de Breuay a long-temps pour-

D

↑Сторінка часопису «Повсякденні новини» за 1644 рік

У 1660–1680-х роках «Газета Франції» («Gazette de France»), «Лондонська газета» («The London Gazette»), «Європейський Меркурій» («Europaischer Mercurius»), «Історичний та політичний Меркурій» («Mercure historique et politique») та інші вміщували на своїх шпальтах повідомлення про події на українських землях. Найбільше їх цікавило «турецьке питання» – просування військ, договори, політична й соціальна ситуація.

Розгляньте зображення обкладинок двох праць, виконайте завдання та дайте відповіді на запитання. **1.** Доберіть назви до цих праць з переліку: ✓ «Театр Європи» за редакцією Фрідріха Людвіга Шредера; ✓ «Європейський Меркурій»; ✓ «Опис України» Гійома Ле-

вассера де Боплана; ✓ «Війни турків з Польщею, Московією та Угорщиною» Сьєрра Де ля Круа. **2.** У якому році було видано ці книги? Яка з праць вийшла першою? Зауважте, що примірники першого видання праці Гійома Боплана не збереглися, тому в ілюстрації подано друге видання – через 10 років. **3.** Якою мовою видані книги? У яких містах?

GUERRES
DES TURCS
AVEC
LA POLOGNE,
LA MOSCOVIE
ET
LA HONGRIE.
Par le Sr de LA CROIX, cy-devant Secretaire de l'Ambassade de France à la Porte.
A PARIS,
Chez MICHEL GUEROUT, Court-neuve du Palais, au Dauphin.
M. DC. LXXXIX.
Avec Privilege du Roy.

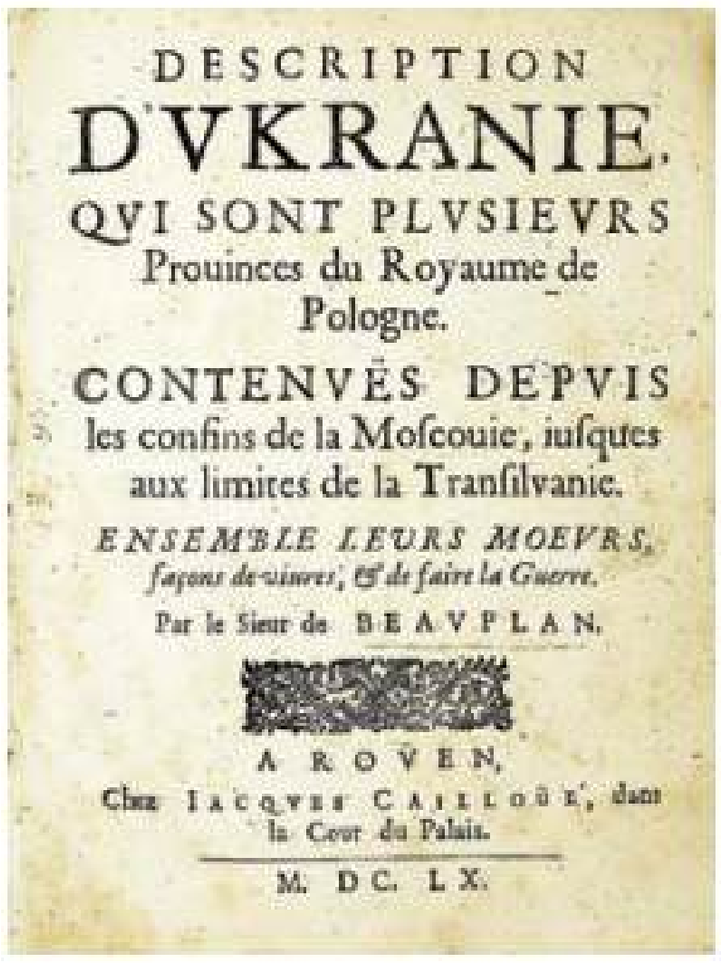
DESCRIPTION
D'VKRANIE,
QVI SONT PLVSIEVRS
Prouinces du Royaume de Pologne.
CONTENVËS DEPVIS
les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie.
ENSEMBLE LEURS MOEVRS, façons de viures, & de faire la Guerre.
Par le Sieur de BEAVPLAN.
A ROVEN,
Chez IACQVES CAILLOÜE', dans la Cour du Palais.
M. DC. LX.

Перспектива Китаю

Зовнішня політика та ставлення до іноземців за династії Цін у період від 40-х до 80-х років XVII ст. зазнали значних змін. За правилами китайського церемоніалу європейці мали просити імператора про «підданство» та пройти обов'язкові протокольні принесення дарунків і поклонів. Першими з цими «випробуваннями» впоралися нідерландці в 50-х роках. Однак московські спроби раз по раз зазнавали невдачі. Першою була місія московита Федора Байкова в 1656 р., потім – 1660 р., 1676 р. і так далі. Між цими спробами встановити дипломатичні контакти й укласти угоди Московське царство діяло через війну. Московити постійно провокували воєнні втручання й намагалися розширити свої території в районі річки Амур у 1649–1689 рр. Урешті було підписано Нерчинський договір про встановлення кордону.

Прочитайте уривки з джерел і визначте, у чому полягала політика Московського царства щодо Китаю та інших народів.

«Посольство прибуло до Китаю. Хоч і посол мав довірчу грамоту, він наполягав на використанні церемоній власної країни, тому він стояв, не вклоняючись. На це протокольні чиновники відповіли: "Оскільки посол ігнорує наші церемонії, неможливо надати йому аудієнцію. Відмовлено їхньому дарунку, він може повертатися до своєї країни"».

З офіційної китайської хроніки. 1656 р.

«Чотири племені халха мали вісім вождів, а їхнє населення складало більше 100 тисяч чоловік. [Вони звернулися до імператора так]: "Наш народ отримував доброту Піднебесного Імператора. Тепер же ми хочемо підкорятися московцям, щоб уберегтися від військ елютів. Московці, попри це, ніколи не знали Будди. Їхні звичаї відмінні від наших. Вони ставляться до нас з презирством, бо ми говоримо іншою мовою та маємо інший одяг. Тому підпорядкування московитам буде недовгим. Краще нашим всім племенам разом переселитися до Китаю та визнати Великого Імператора"».

З офіційної китайської хроніки. 1688 р.

ЗАУВАЖТЕ За свідченням китайських джерел, в одній із воєнних кампаній 1668 р. до кордонів країни замість знайомих московських вояків прийшли «зеленоокі, з високими носами та рудим волоссям», можливо, припускає автор хроніки, це «хтось з європейських країн». Історики-китаїсти схиляються до думки, що йдеться про козаків. Водночас участь козаків з українських територій у війнах із Китаєм є малодослідженою, що дає простір для маніпуляцій та пропаганди, зокрема про «сибірське козацтво», що не має нічого спільного з українським.

У Китаї московські інтереси перетиналися з польськими. Польська влада розглядала цю країну як силу, що може послабити Османську імперію на користь Речі Посполитої. Король Ян III Собеський діяв через єзуїтів – вихідців із річпосполитських територій, що здійснювали християнську місію в далекій країні. Ченці повідомляли в листах про поточні події. Ці ж релігійні діячі поширювали культурні впливи, перекладаючи з китайської на європейські мови китайські наукові трактати.

КРАЩЕ ОДИН РАЗ ПОБАЧИТИ

«Шванзі», *«Шинуазрі»*, або *«китайщина»* – культурний рух у європейських державах, що передбачав захопливе ставлення до всього китайського та мавпування стилю Китаю. На українських теренах найвідомішим став Китайський палац Золочівського замку, збудований польським королем Яном III Собеським для коханої дружини Марисеньки. Золочівський замок – це родовий маєток, що належав батьку Яна – Якубу Собеському, воєводі белзькому (1638–1641) і руському (1641–1646). Закладений замок у 1634 р.

↑ Китайський павільйон Золочівського замку. Львівська обл. Фото поч. XXI ст.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю основні принципи Вестфальської системи в європейській міжнародній політиці			
Я можу проаналізувати відносини Війська Запорозького з державами-сусідами			
Я можу дати оцінку ролі козацької дипломатії в боротьбі за державність			
Я розумію різні інтерпретації історичних подій, явищ, процесів, діяльності історичних осіб			

РОЗДІЛ 4

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА (ГЕТЬМАНЩИНА) ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – КІНЦЯ XVIII ст.

§25 Модель і структура козацької держави

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте схему, що відображає структуру українського суспільства доби Гетьманщини, та порівняйте її зі схемою, яка стосується часів Речі Посполитої (с. 35). Які істотні зміни ви помітили?

Структура українського суспільства доби Гетьманщини

ПРАКТИКА

Територія козацької держави

Простежте на карті (с. 114) кордони Війська Запорозького за описом у тексті.

Богдан Хмельницький створив державу, що *проіснувала півтора століття*. За його життя вона охоплювала близько 200 тис. км^2 з населенням понад 3 млн осіб. Кордони козацької держави сягали на півночі м. Звягеля – р. Горині – м. Овруча – р. Прип'яті – м. Любеча – м. Новгорода-Сіверського; на сході – м. Стародуба; на півдні межували з Кримським ханством уздовж Дикого поля; на заході збігалися з кордонами колишнього Брацлавського воєводства.

Адміністративний поділ повторював організацію війська. Територіальні одиниці відповідали структурі бойових підрозділів. Найменшою частиною був *курінь* (від 10 до 40 вояків певного хутора, села або частини міста), який очолював *курінний отаман*. Місцевою громадою керував виборний *війт*. Курені були об'єднані в **сотні** з *сотником* на чолі, якого призначав *полковник*. *Сотенна старшина* (сам сотник, осавул, писар і

СЛОВНИК

Сотня – найменша військова й адміністративно-територіальна одиниця Гетьманщини та Слобідської України в другій половині XVII – XVIII ст.

Полк – об'єднання кількох сотень.

Козацька старшина – військовий та адміністративний керівний склад козацтва; привілейований соціальний прошарок козацького стану.

↑ Сотник

↑ Полковник

↑ Знатна пані

Ілюстрації з праць Олександра Рігельмана. 1785–1786 рр.

хорунжий) жили в *сотенному містечку*. Цивільними справами там завідував *городовий отаман*. Працювали органи міського самоврядування. Сотня не мала чітко визначеного складу й налічувала 200–300 вояків. Сотні об'єднувались у **полки** й були підпорядковані полковнику (його призначав гетьман), який перебував у *полковому місті* разом з *полковою старшиною* – осавулом, обозним, суддею, писарем і хорунжим. Кількість полків була різною в різні періоди. Наприклад, за Зборівським договором 1649 р. їх налічувалося 16. Окремою одиницею була *Запорозька Січ*, де обирали собі *кошового отамана*. Вона не входила до жодного з полків та підпорядковувалася безпосередньо гетьману.

Політична модель Гетьманщини

Козацька держава формувалася в період війни, тому державні органи дорівнювали військовим, навіть назва держави була *Військо Запорозьке*. **Гетьмана** обирали козаки, однак як глава держави він очолював усі стани суспільства, маючи право видавати закони та здійснювати вищу судову владу. Не всі мешканці держави відбували військову службу – *шляхта й міщани* зберігали власне самоврядування та привілеї. *Селяни* й далі мали значні повинності щодо своїх власників. Однак частина з них перетворилася на «посполитих» – простих людей Війська Запорозького, що володіли землею та сплачували податки до військової скарбниці.

Розгляньте схему органів влади Війська Запорозького та поставте 5 запитань, відповіді на які можна знайти в схемі. Дайте відповіді на запитання однокласника / однокласниці.

Система органів влади Війська Запорозького

ГЕНЕРАЛЬНА (Військова) РАДА
загальні збори всього війська, найвищий представницький орган влади в державі

СТАРШИНСЬКА РАДА
генеральна старшина та полковники

ГЕНЕРАЛЬНИЙ УРЯД НА ЧОЛІ З ГЕТЬМАНОМ
виконавча і судова влада зосереджувалася в руках гетьмана та генеральної старшини
Генеральна старшина: генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів, наказний гетьман (тимчасовий виконувач обов'язків гетьмана в разі його відсутності), хорунжий і бунчужний

ПОЛКОВІ УРЯДИ на чолі з полковниками

СОТЕННІ УРЯДИ на чолі з сотниками

МІСЬКІ І СІЛЬСЬКІ ОТАМАНИ

СЛОВНИК

Гетьман – глава Української козацької держави, головнокомандувач війська і представник держави на міжнародній арені.

СЛОВНИК

Генеральна рада – найвищий представницький орган влади в Українській козацькій державі.

Генеральна старшина – члени уряду Української козацької держави.

Гетьманські (договірні) статті – документи міжнародно-правового та державно-правового змісту, що визначали юридичні засади українсько-московських відносин та устрій Української козацької держави в другій половині XVII – XVIII ст.

Суверенітет – верховенство держави на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах.

Анексія – насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави чи нації в односторонньому порядку.

Установіть відповідність між назвами козацьких та сучасних посад і установ. Врахуйте функції, які ті виконують.

1	генеральний писар	А	міністр оборони
2	генеральна військова канцелярія	Б	прем'єр-міністр і/або міністр закордонних справ
3	генеральний обозний	В	Офіс Президента
4	генеральний суддя	Г	дипломатичні та адміністративні служби
5	генеральні осавул, хорунжий, бунчужний	Ґ	Верховна Рада
6	генеральна старшина з полковниками	Д	суддя Верховного Суду

Обрання гетьмана після смерті Богдана Хмельницького супроводжувалося підписанням *договірних статей*. Вони визначали устрій козацької держави в другій половині XVII – XVIII ст. та особливості міжнародних відносин. Ці договори були гарантіями прав і вольностей козацького стану та суверенітету Гетьманщини. З одного боку, вони фіксували певні права й автономію Гетьманщини, зокрема право на самоврядування, власне військо та окрему адміністрацію. З іншого – поступово обмежували ці права, підпорядковуючи Гетьманщину Московському царству.

ЗАУВАЖТЕ Військово-політичне співробітництво Гетьманщини та Кримського ханства у другій половині XVII – на початку XVIII ст. зазнавало частих змін та залежало від міжнародної політичної ситуації й політики конкретного гетьмана. Кримське ханство залишалося для України одним із найважливіших партнерів у захисті державної незалежності. Іван Виговський у листі 1657 р. до кримського хана Мегмед Ґерая наголошував, що ці країни – давні сусіди. Гетьман пропонував, «ідучи дорогою предків наших, які в приятельстві жили», укласти мирний договір. Гетьманщину та Крим іще більше зближувало поступове загарбання Московією їхніх територій, що завершилося в 1783 р. остаточною ліквідацією полкового устрою Гетьманщини та анексією Криму Російською імперією.

Зміна політичної еліти козацької України. Гетьманські та старшинські роди

Розгляньте портрети представників козацької еліти другої половини XVII – початку XVIII ст. Знайдіть деталі, що свідчать про їхній світогляд, статки, становище в суспільстві, побут тощо.

Портрет Василя Дуніна-Борковського з Успенського собору Єлецького монастиря. Кінець XVII – початок XVIII ст.

Портрет Юхима Дарагана. Середина XVIII ст.

Портрет Параски Сулими, дружини полковника Семена Сулими. Близько 1750 р.

Політична еліта козацької України другої половини XVII – XVIII ст. складалася зі *старшинських родів Гетьманщини*. Одна частина – це козацькі лідери, які завойовували собі чільне місце в суспільстві, а інша – шляхетські, які потроху це місце втрачали, об'єднуючись, проте, з першими. Якщо в попередній період історії України головним рушієм розвитку українського суспільства була шляхта, то *в ранній модерний час провідну роль почала виконувати козацька еліта*.

Реєстрову старшину Війська Запорозького об'єднувала військова солідарність. Вона обстоювала власну державність, права й вольності. Реєстровці могли походити з козацького або шляхетського роду. Таке походження мали сам Богдан Хмельницький та його найближчі соратники, Іван Богун, Федір Вешняк, Філон Джеджалій. Подібний родовід мали Федоровичі, Савичі-Величковські, Томиленки, Гладкі, Пушкарі-Ресинські, Лободи, Мозирі, Дорошенки та інші.

Шляхтичі доєдналися до повсталих козаків із першими перемогами Богдана Хмельницького. Ключовими в цьому процесі були роди Кричевських, Виговських, Гоголів, Хмелецьких, Кульчицьких, Немир, Сулим тощо. Вихідці зі шляхти переважно ставали писарями й членами військової канцелярії, зважаючи на їхню освіченість та досвід дипломатії. Водночас війна вивела у привілейований

СЛОВНИК

Еліта – група осіб, яка посідає провідне або керівне становище в будь-якій галузі людської діяльності.

Політична еліта – самостійна, відносно привілейована частина суспільства, яка бере безпосередню участь в ухваленні та реалізації рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї.

стан *вихідців із міщан, козацької черні* чи *селян*. Такими були роди Сомків, Золотаренків, Небаб та інших.

Поступово колишні шляхетські роди поєдналися з козацькими, а політична еліта Гетьманщини стала *старшинською*. Розмаїтість походження нової еліти після смерті Богдана Хмельницького призвела до того, що уявлення кожної з груп про майбутнє держави та своєї ролі в ній були різними. Це спричиняло конфлікти всередині групи. До того ж поєднання військової диктатури гетьмана та демократичних засад виборності не сприяло зміцненню стабільності Гетьманщини в умовах постійного втручання іноземних держав.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей на одну з тем.

✓ Як козацька старшина стала новою політичною елітою?

✓ Чи були гетьманські (договірні) статті гарантією прав і вольностей козацького стану, суверенітету Гетьманщини?

ПРОЄКТ

✷Оберіть одне завдання і виконайте проєкт.

1. Як пам'ять про Гетьманщину другої половини XVII – початку XVIII ст. зафіксована в топоніміці, пам'ятках, експонатах музеїв України, Європи, світу?

2. Складіть історичну довідку або створіть уявну сторінку в соціальних мережах від імені представниць гетьманських і старшинських родин – Гелени Чаплинської, Ганни Сомко, Ганни Золотаренко чи інших (за власним вибором).

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я вмію показати на карті адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини			
Я можу пояснити сутність козацько-шляхетських форм державності			
Я можу схарактеризувати нову політичну еліту – козацьку старшину			
Я розумію роль козацької старшини в боротьбі за збереження і розбудову української державності			

§26 Особливості становища селянства та козацького господарювання

ПРОВОКАЦІЯ

Уявіть себе селянином чи селянкою, які брали участь у Козацькій революції. Що вас спонукало долучитися до війн козацтва? Подумайте, які чинники впливали на життя селян часів Руїни. Чи була для селян залежність від землевласника – представника козацької старшини менш обтяжливою, ніж від землевласника-шляхтича?

↑ Селянин і селянка. Ілюстрації з праць Олександра Рігельмана. 1785–1786 рр.

ПРАКТИКА

Становище селян у другій половині XVII – XVIII ст.

У другій половині XVII ст. на території Гетьманщини відбулися значні перетворення у землеволодінні. Одним із головних досягнень була *ліквідація панщинного права*, що існувало за часів Речі Посполитої. Землі, які раніше належали польській шляхті та католицькій церкві, завдяки **займанщині** перебували в користуванні козаків, селян і держави. Це привело до створення великого державного земельного фонду, яким відав Скарб Війська Запорозького. Верховним розпорядником землі був гетьман, на місцях ці функції виконували полковники і сотники. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів і вищого духовенства, дрібної шляхти, козаків і міщан.

Селяни отримали значну частину землі у власність або в тимчасове користування (це 80–90 % селян). Вони мали право вільно розпоряджатися землею, передавати її у спадок, продавати та купувати. Безземельні посполиті або займалися землеробством на старшинській, монастирській, казенній землі, виділеній їм у тимчасове користування, або жили за рахунок продажу робочої сили.

СЛОВНИК

Займанщина – звичаєве право, яке давало змогу на підставі першого «займу» володіти чи користуватися землею.

Під час Козацької революції селяни домоглися розширення своїх прав. Проте згодом *селяни поступово почали ці права втрачати*. Землі, які спершу були спільними, переходили у власність козацької старшини. Хоча формально селяни не були кріпаками, фактично вони дедалі більше залежали від землевласників. Їхні переміщення були обмежені, а права на землю утискали. 1727 р. центральна українська влада ухвалила рішення, згідно з яким, перейшовши до іншого господарства, селянин утрачав усі права на своє колишнє майно і міг забрати лише особисті речі. 1738 р. російський уряд заборонив переміщення селян між Слобідською Україною, Гетьманщиною і територіями власне Російської імперії. У 1760-х роках гетьман Кирило Розумовський також видав спеціальні укази, що регулювали свободу пересування і майже повністю скасували можливість селянських переходів. Власник міг не дати згоди, і для селян єдиним виходом залишалася втеча. Через 100 років після звільнення від ярма польських панів український селянин знову юридично й економічно опинився в залежності від землевласника.

ЗАУВАЖТЕ У другій половині XVII ст. одним із наслідків Козацької революції та соціально-економічних змін стала поява унікального соціокультурного явища – так званих ***вільних військових сіл***. Зокрема на 1666 р. у них налічувалося 24 604 двори. Поспільство, яке населяло їх, після звільнення з-під влади шляхтичів і Корони перейшло в підпорядкування сотенному, полковому й гетьманському урядам.

Старшинське землеволодіння

Після Козацької революції, коли багато земель перейшло у власність держави, виникла *нова форма власності – старшинська*. Спочатку старшина отримувала землю як тимчасову винагороду за службу, але з часом ці володіння стали спадковими. Гетьмани активно сприяли цьому процесу, розподіляючи державні землі серед своїх прибічників. За даними Генерального слідства про маєтності, чимало населених пунктів у кількох полках уже на початку XVIII ст. перейшли у власність старшини. До середини століття більш як третина всіх оброблюваних земель Гетьманщини належала старшині.

Збільшення старшинського землеволодіння відбувалося різними шляхами: через займанщину вільних земель, купівлю або навіть захоплення земель у козаків та селян, а також завдяки наданню земельних ділянок гетьманами та московським царем.

З часом відмінність між спадковим та тимчасовим володінням практично зникла, і більшість старшинських маєтків стала спадковою власністю. До середини XVIII ст. у Гетьманщині сформувалася потужна козацька старшина, яка володіла великими земельними маєтками та мала значний політичний вплив.

Поміркуйте, що дало підстави так висловитися кошовому отаманові Івану Гусаку наприкінці XVII ст.

«За ляхів були великі утиски військовим вольностям, тому Богдан Хмельницький підняв війну проти них, щоб від підданства висвободитись... А тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було за ляхів».

Гроші в Гетьманщині

Ідея карбування власної монети в Україні XVII ст. виникла на хвилі визвольної боротьби. Відомі письмові свідчення про те, що Богдан Хмельницький намагався ввести в обіг власні монети. Проте українська національна валюта тоді так і не з'явилася.

Згодом гетьман *Іван Самойлович* також ініціював карбування особливої монети для України. За його пропозицією у Московії було дозволено карбувати монети, схожі на польські півтораки, але з московською символікою. Ці монети, відомі як *севські чехи*, використовувалися в Україні, але через низьку якість не прижилися серед населення.

Севський чех

В обігу були тоді *польські, австрійські, венеційські, московські й турецькі золоті та срібні монети*, як і в кожній із тогочасних держав, адже рух грошей ніяк не обмежували.

*Розгляньте зображення севського чеха. Створіть альтернативний дизайн монети, що могла би бути запроваджена на українських землях у другій половині XVII ст.

Козацькі маєтки й економіка другої половини XVII ст.

↑ Кам'яниця Лизогубів у Седневі (Чернігівщина). Малюнок XIX ст. та сучасне фото

Козацька старшина в Гетьманщині була справжньою економічною елітою. Родини Гамаліїв, Кочубеїв, Лизогубів, Маркевичів та інші володіли величезними маєтками з тисячами селян. Хоча за розмірами їхні володіння поступалися маєткам польських магнатів, вплив вони мали не менший.

Ця еліта, як правило, займалася традиційними видами господарства: вирощувала зерно, розводила худобу. На своїх землях вони будували млини, гути та інші підприємства, але не для продажу товарів, а для власних потреб.

Користуючись своїм впливом, старшина часто збагачувалася незаконними методами. Наприклад, Андрій Маркевич завдяки родинним зв'язкам із гетьманом зловживав владою, будував млини на чужих землях, змушував селян працювати на себе безкоштовно та обманював купців.

Українська економіка за Гетьманщини була дуже залежною від торгівлі з іншими країнами. Основним товаром, який експортували українці, було зерно. Однак у другій половині XVII ст. з різних причин експорт зерна значно скоротився. По-перше, змінилися умови на світовому ринку, і ціни на зерно впали. По-друге, через війни та політичні проблеми було дуже складно доставляти збіжжя в інші країни. Зручних річкових чи морських шляхів не було, а по суші перевозити було дорого.

Тому зерно вирощували переважно для себе або для виробництва горілки, яку було легше зберігати й транспортувати. Скорочення продажу зерна негативно вплинуло на економіку країни: зі 129 тис. **ласштів** у 1648 р. до 22 тис. у 1695 р. і близько 3 тис. у 1715 р.

СЛОВНИК

Лашт – міра ваги вантажу, що вміщується на одному возі, запряженому четвериком коней. У них вимірювалася вага зернового хліба, що його вивозили для продажу за кордон. Метричною основою був гданський лашт, що містив 2107–2124 кг.

Прочитайте уривок із наукової праці та дайте відповіді на запитання. **1.** У чому полягали складнощі життя рядового козацтва у другій половині XVII ст.? **2.** Як ви розумієте вислови «обдертий до останньої нитки», «піти в наймити», «ненажерливість козацької старшини», «наверх пробивалися одиниці, донизу котилися тисячі»? **3.** У скільки разів зменшилося козацьке військо між 1650 та 1730 рр., за підрахунками автора?

«Економічні позиції козацтва підривалися їхньою подвійною роллю солдатів і вільних хліборобів. Під Польщею козаки або одержували платню, або ж їм перепадала частка награбованої здобичі. Тепер, хоча вони повинні були бути вповні готовими до війни, їм, як правило, не діставалося нічого. Інколи, в час тривалих військових кампаній, козаки одержували якусь винагороду, але, щоразу надовго відриваючись від господарства, вони погіршували своє економічне становище. Обдертий до останньої нитки козак, мріючи уникнути майбутньої військової служби, часто продавав свою землю і йшов у наймити до землевласника. Цей процес прискорювався і загострювався через ненажерливість козацької старшини й знаті, які з метою придбання козацької землі і посад нерідко вдавалися до незаконних дій. Але окремі козаки накопичували неабияке багатство, ставали частиною нової шляхти. Наверх пробивалися одиниці, донизу котилися тисячі, і це зменшило козацьке військо Гетьманщини з 60 тис. в 1650 р. до 30 тис. у 1669 р. і 20 тис. – 1730 р.».

Зенон Когут. «Російський централізм і українська автономія». 1996 р.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей на тему «Значення господарських змін у другій половині XVII – на початку XVIII ст.».

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу схарактеризувати господарське життя Гетьманщини: становище селянства			
Я можу схарактеризувати господарське життя Гетьманщини: особливості господарювання старшини			
Я можу визначити тенденції економічного розвитку першої половини XVII – початку XVIII ст.			
Я розумію економічне становище Гетьманщини другої половини XVII – початку XVIII ст.			

§27 Міста й спільноти Гетьманщини. Становище православної церкви та її духовенства

ПРОВОКАЦІЯ

Прочитайте вірш і визначте, на яких рисах повсякденного життя в місті наголошує автор.

ЖИТТЯ У МІСТІ

Той крам вірменський продає на шати,
Той ще дорожчі розгорта блавати,
Той хутра пишні, сукні і спідниці,
Той розсипає перці і кориці,
Той манить п'яниць до свойого шинку,
Той пропонує різну лагоминку,
Той сіно, збіжжя, а той сіль і мило –
Пани ж, нероби, нудяться без діла.

Данило Братковський. Кінець XVII ст. Переклад В. І. Крекотня

ПРАКТИКА

■ Становище міст Гетьманщини та їхнє самоврядування

Унаслідок подій Козацької революції та Руїни українські міста зазнали значних змін. Безперервні війни, епідемії та голод призвели до скорочення кількості міст і чисельності їхнього населення майже на 60–70 %. Однак у 50–60-х роках XVII ст. почалося поступове відродження міського життя.

У кінці XVII – середині XVIII ст. у Гетьманщині налічувалося близько 200 міст і містечок, де проживало до 6 % усього населення регіону.

➔ Містянки та містянин. Ілюстрації з праць Олександра Рігельмана. 1785–1786 рр.

Найбільшими та найрозвиненішими містами Лівобережжя були Полтава, Ніжин, Бахмач, Лукомль, Миргород, Батурин, Чернігів, Переяслав, Сосниця, Стародуб, а на Правобережжі – Київ, Канів, Біла Церква, Богуслав, Умань, Брацлав, Кальник, Вінниця, Ладижин. Деякі з них, зокрема Київ, Полтава та Чернігів, мали населення близько 6–10 тис. жителів.

Розгляньте схему і поставте одне одному три запитання, відповіді на які можна знайти в ній.

МІСТА ГЕТЬМАНЩИНИ
(друга половина XVII ст.)

Міста з магдебурзьким правом	Міста з ратушами	Малі міста і містечка	Приватні міста
Найвищий рівень самоврядування, який надавав містам значні права та привілеї	Мали свої органи самоврядування – ратуші, які очолювали війт і бурмистри	Не мали спеціальних органів самоврядування	Перебували у приватному володінні гетьманів, старшин або духовенства

Найбільший обсяг прав і привілеїв мали мешканці міст, наділених *магдебурзьким правом*. У Гетьманщині його особливістю було поєднання власне українського міського звичаєвого права з різними елементами інших правових систем, пристосованих до місцевих умов. У складних політичних обставинах жителі Києва, Чернігова, Ніжина, Вінниці, Переяслава й інших міст не тільки вельми успішно обстоювали його норми, а й домагалися від гетьманів, польського короля й московського царя нових «вольностей». Так, узимку 1649 р. Ян Казимир надав нові вольності київському магістрату і ствердив виданими привілеями статути київських цехів і права ремісників. На початку наступного

року підтвердив «права й вольності» Києва, Чернігова й інших міст. У 1650 р. король підтвердив привілеї та вольності міської громади Вінниці. Після переходу під протекцію московського царя у 1654–1660-х рр. грамот про підтвердження чинності магдебурзького права вдалося добитися містянам Переяслава, Києва, Ніжина, Чернігова, Козельця, Почепа, Остра, Мглина, Канева, Стародуба, Погара й інших міст.

Міста в економічному розвитку. Ярмарки

Міста були задіяні в різних сферах економіки. Вагому частку становило *сільськогосподарське виробництво*. До міст прилягали орні землі, сіножаті, луки, пасовиська, ліси й річки, що перебували у власності і міської адміністрації, і окремих містян. У 36 містах Лівобережжя (зокрема й Києві) 27 % дворів були землеробськими. Поруч із цим розвивалися ремесла і поставали підприємства. Найбільше *торгівців та ремісників* у другій половині XVII ст. налічувалося у Переяславі (73 %), Стародубі (60 %), Батурині (45 %), Києві (43 %), Ніжині (37,5 %) тощо. *Підприємства* існували у формі мануфактур (найпопулярніші – мукомельні, лісопильні, будівельні, склоробні, залізорудні) або промислового виробництва (винокуріння, виробництво тканин, селітроваріння).

Ярмарки, торги та базари відігравали ключову роль в економічному житті Гетьманщини. Вони були не лише місцями торгівлі, а й важливими центрами обміну товарами та культурними надбаннями. Завдяки ярмаркам сільське господарство, ремесла та промисли були тісно пов'язані між собою, а різні регіони України об'єднувалися в єдиний економічний простір.

Кількість ярмарків у 1660–1670-х роках *на Лівобережжі зростала*, натомість на *Правобережжі* внаслідок воєнних дій *скоротилася*. Збільшувались обсяги торгівлі й тривалість торгів. Зокрема, у Києві вони тривали вже не один, а два тижні, у Стародубі два щорічні ярмарки тривали по 2–3 тижні кожен, Ніжині – 3 тижні, а в деяких містах – до 6 тижнів.

Кожне місто мало спеціалізацію: в одних переважали гончарні вироби (Зіньків, Опішня), в інших – тканини чи хутро (Погар, Стародуб), вироби з дерева (Ніжин). На ярмарках також відбувалася торгівля між різними регіонами. Наприклад, до Полтави з'їжджалися з товаром купці з Лубен, Миргорода, Чернігова, Переяслава, Ромен; до Прилук – із Варви, Коропа, Липовця, Ніжина, Полтави, Носівки; до Стародуба – з Чернігова, Ромен, Мглина, Почепа, Новгорода-Сіверського й інших міст. До великих міст, таких як Полтава чи Київ, з'їжджалися купці з усієї України, а іноді й із-за кордону.

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. **1.** Про які міста йдеться? **2.** Коли проводили ярмарки? **3.** Які товари, виставлені на ярмаркових ятках у XVII ст., ви вважаєте «екзотичними» навіть на сьогодні? **4.** Яка роль жіноцтва на ярмарках?

«Ярмарки в країні козаків улаштовуються цілорічно, за будь-якої пори; на кожен празник у тому чи тому місті неодмінно буває ярмарок,

як це повелося ще за ляхів... [У Прилуках] вировисько великого ярмарку, [який відбувся] на празник Івана Хрестителя, ...з'їхалося багато купців, зокрема й грецьких, з Румелії та Караманії, понавозили шовкових та бавовняних виробів, перських килимів, хусток, мусліну, білих вовняних габ та іншої всячини. [У Київ, на Поділ] купці привозять оливкову олію, мигдаль, оливки, рис, родзинки, смокви, тютюн, червоний сап'ян, шафран, прянощі, перські килими та бавовняні тканини – у великій кількості з турецьких володінь, що їх відділяє од Києва сорок днів шляху. Але увесь цей крам вельми дорогий. Жіноцтво торгує на мальовничих ярмарках та в чудових крамницях виробами з тканини і соболиного хутра; молодиці пишно вбрані, заклопотані своїм ремеслом, і ніхто не пасе їх ласим поглядом».

Павло Алепський. «Україна – земля козаків. Подорожній щоденник». Середина XVII ст.

Розгляньте пам'ятні монети і визначте, які міста були столицями Гетьманщини. З'ясуйте, за правління яких гетьманів це відбувалося.

↑ Пам'ятні монети Національного банку України з серії «Гетьманські столиці» – «Батурин» (2005), «Чигирин» (2006), «Глухів» (2008)

Спільноти Гетьманщини

Суспільство Гетьманщини другої половини XVII ст. можна розділити на кілька соціокультурних спільнот залежно від ключового принципу. Установіть відповідність між такими принципами та групами населення. Додайте власні ідеї.

1	етнічний принцип	А	селяни, містяни, козаки, духовенство та інші
2	релігійний принцип	Б	чоловіки та жінки
3	соціальне становище	В	українці, росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари, чехи, євреї та інші
4	гендерний принцип	Г	християни (православні, католики, уніати), мусульмани, іудеї та інші
5	...	Ґ	...

Унаслідок Козацької революції XVII ст. становище окремих етнічних груп на території Гетьманщини ускладнилося. Так, Зборівський договір 1649 р. заборонив євреям жити на козацьких землях. Після

Андрусівського перемир'я 1667 р. ця заборона поширилася на Лівобережну Україну. Лише за часів Івана Мазепи ситуація змінилася. Багато заможних єврейських родин, які кредитували козацьку адміністрацію, отримали право на козацьку службу. Прийнявши православ'я, вони інтегрувалися в українську еліту, укладаючи шлюби з представниками козацької старшини. Такі роди, як Боруховичі, Герцики, Крижанівські, Магеровські-Перехрести, Марковичі, Перехрести-Осиповичі та інші, відіграли важливу роль в українській історії та культурі. Крім того, деяким іншим громадам були надані привілеї, зокрема грекам у Києві, Ніжині, Кролевці, Полтаві та інших містах.

СЛОВНИК

Етнічна група – спільнота людей, яка вирізняється стабільними особливостями мови, культури, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших.

Соціокультурна спільнота – група людей, об'єднаних спільними культурними цінностями, традиціями, звичаями, мовою, релігією та іншими соціальними ознаками.

ЗАУВАЖТЕ У середині XVII ст. деякі роми, які жили на Лівобережжі, долучилися до Козацької революції під проводом Богдана Хмельницького. Про це свідчать записи в реєстрі козацького війська, де згадуються козаки з характерними прізвищами – Васько Циган, Федір Циганський, Степан Циганчук та інші. Протягом XVII–XVIII ст. роми розселилися серед українського населення Лівобережної України. Вони об'єднувалися в окремі «циганські полки», які не завжди збігалися з козацькими полками. Саме в цей період сформувалася так звана українська етнографічна група ромів, тобто тих, які проживали серед українського населення і зазнали впливу української культури.

Прочитайте уривок із наукової праці та виконайте завдання. **1.** Складіть список проблем, з якими стикалися міста Гетьманщини в другій половині XVII ст. **2.** Визначте наслідки окреслених проблем. **3.** На основі тексту параграфа укладіть список переваг розвитку міст. **4.** Зробіть висновки щодо розвитку міст Гетьманщини в другій половині XVII ст.

«Українські міста були маленькими, деякі з них практично не відрізнялися від сільських поселень. ...Достаток багатьох міщан так само залежав від обробки полів, як від ремесла чи торгівлі. У більшості міст виникали цехи, діяв заможний купецький патриціат, але їм підрізали крила конкуренти з-поза міст – нова шляхта і козаки, і навіть клір, що займався виробництвом і торгівлею, не сплачуючи жодних міських або державних податків. Заможні російські та грецькі купці мали можливість господарювати ефективніше за своїх українських колег. Слаборозвинуті грошові відносини, великі податки, вороже ставлення козацької влади, внутрішня і зовнішня конкуренція – все це перешкоджало переростанню міщан в окрему соціальну групу і сприяло їх поступовому занепаду».

Зенон Когут. «Російський централізм і українська автономія». 1996 р.

Православна церква та її духовенство

Заповніть пропуски в тексті, скориставшись довідкою.

Релігійне життя в Гетьманщині XVII ст. було тісно пов'язане з _____ процесами та _____ розвитком регіону. Основною релігією було _____, а Київська митрополія, яка підпорядковувалася спочатку _____, відігравала важливу роль у духовному житті українців.

За часів _____ митрополит Сильвестр Косів, хоча й мав конфлікти з гетьманом, загалом підтримував його політику. Однак після смерті обох лідерів затяжна війна розколола українське православ'я.

На _____ виникло два центри православної церкви. Перший – _____, очолюваний митрополитами Діонісієм Балабаном та Йосипом Тукальським-Нелюбовичем, які підтримували незалежність України. Другий – Вінницький, очолюваний митрополитом Антонієм Винницьким, який підтримував політику Речі Посполитої. На _____ впливовими були митрополити _____ та Мефодій Филимонович, які підтримували московську владу.

Московський уряд прагнув підкорити Київську митрополію _____. Це стало можливим у 1685 р. після обрання митрополитом Гедеона Святополка-Четвертинського, який був висвячений московським патріархом. Таким чином, Київська митрополія була остаточно підпорядкована Москві.

Духовні особи в Гетьманщині не становили окремого, замкненого стану. Вони мали різне походження, статки і політичні погляди. Хоча юридично вони були наділені значними привілеями (звільнення від податків та військової служби), їхнє становище в суспільстві залишалося неоднозначним.

Ченці відігравали особливу роль в економічному та культурному житті Гетьманщини. Вони володіли великими маєтками і контролювали вищі навчальні заклади та друкарні. Однак їхній вплив поступово зменшувався через посилення централізації та втручання держави у церковні справи.

ДОВІДКА

1. Богдан Хмельницький
2. Лазар Баранович
3. Правобережжя
4. Лівобережжя
5. Патріарх Константинопольський
6. Московський патріархат
7. Чигиринський
8. Політичний
9. Соціально-економічний
10. Православ'я

↑ Ікона «Покрова Богородиці» із зображенням запорозьких козаків. Друга половина XVII ст. Походить із міста Бахмач на Чернігівщині

Парафіяльні священники мали тісніший зв'язок із місцевим населенням. Їх обирала громада, часто вони передавали парафії у спадок своїм синам. Серед священників зустрічалися представники різних соціальних верств: козаків, міщан і навіть шляхти.

Проблема соціального статусу духовенства стояла досить гостро в Гетьманщині. З одного боку, священники претендували на шляхетський статус, адже виконували важливі соціальні функції та мали значний вплив на населення. З іншого боку, українська влада не поспішала надавати їм шляхетські привілеї, оскільки боялася, що це призведе до масового переходу інших соціальних груп у духовенство.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

Напишіть есей на одну з тем або підготуйте доповідь (презентацію).

- ✓ Із якою метою Московський патріархат підпорядкував Київську православну митрополію?
- ✓ Становище православної церкви та її духовенства.
- ✓ Практики міського самоврядування в козацькій Україні.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу схарактеризувати господарське та повсякденне життя Гетьманщини			
Я розрізняю ознаки належності людей до різних верств / соціальних груп, додаткові можливості (привілеї) та обмеження за різними ознаками, що склалися в суспільстві у другій половині XVII – на початку XVIII ст.			
Я можу визначити та пояснити особливості етнічних і соціокультурних спільнот на теренах України другої половини XVII – початку XVIII ст.			
Я розумію значення православної церкви у процесах другої половини XVII – початку XVIII ст.			

§28 Правобережне козацтво й поспільство. Слобідська Україна. Запорожжя (Військо Запорозьке Низове)

ПРОВОКАЦІЯ

Прочитайте уривок із джерела і виконайте завдання. Побудуйте схему, де розмістіть гіпотетичні причини та наслідки описаних у джерелі подій. Укладаючи схему, використовуйте здобуті знання про часи Козацької революції та Руїни, а також власні спостереження за сучасними подіями.

«Численними купами й таборами збиралися з усіх повітів і з болісними серцями та слізоточними очима, навічно попрощавшись зі своїми красними тамтешніми поселеннями й угіддями, якнайшвидше перебиралися на цей бік Дніпра і, де собі облюбують, вибирали й оселяли по різних цьогобічних україно-малоросійських полках місце для свого життя».

«Літопис Самійла Величка». 1620 р.

ПРАКТИКА

Правобережне козацтво й поспільство

Масштабні руйнування під час Козацької революції завдали значної шкоди українським землям Правобережжя, особливо *Волині та Поділлю*. Чимало міст і сіл були спалені, населення загинуло або втекло. Наприклад, у Володимирі у 1650 р. залишалося лише 55 житлових будинків, а у 1658 р. – усього 2. У Луцьку за цей час кількість будинків із 182 зменшилася до 14. Подібна ситуація склалася і на Поділлі, де за кілька десятиліть чисельність населення скоротилася майже на дві третини.

Змушені залишати місця постійного проживання, жителі Правобережжя у *1650–1660-х роках* переправлялися через Дніпро й заселяли переважно північну частину Лівобережжя. Навколо Глухова, Коното-

па, Стародуба з'явилося чимало нових поселень, серед яких високою була питома вага вихідців з Волині.

У *1670-ті роки* агресивна політика Польщі й Туреччини на Правобережжі спричинила новий потік переселенців. Наприклад, усі жителі Звенигородки й Ольхівки переправилися на лівий бік Дніпра, з Бершаді на Лівобережжя вирушили козаки і селяни Брацлавського й Торговицького полків, жителі правобережної Сміли заснували поблизу Ромен нове лівобережне поселення Сміле. Такі рухи населення тривали до кінця століття. Таким чином, на початок XVIII ст. на Лівобережжі *було засновано близько 2 тис. міських та сільських поселень*. Усього в лівобережних населених пунктах проживало на той час 1,5 млн осіб.

З кінця *1680-х років* розпочався зворотний процес – *переселення людей з Лівобережжя на Правобережжя*. Люди шукали кращих умов життя. Особливо привабливою була нейтральна зона між Московією та Польщею, де вони могли вільно оселятися й господарювати.

Міграційні процеси мали *значний вплив на економічний розвиток обох частин України*. На Лівобережжі переселенці сприяли освоєнню нових земель і розвитку промисловості. Багато майстрів, зокрема залізорудного та склоробного виробництва, переїхали на Лівобережжя й заснували там нові підприємства.

Використовуючи додаткові джерела інформації, доповніть таблицю «Розвиток промислів на Правобережжі у другій половині XVII ст.».

Група 1	Група 2	Група 3
Рудня	**Гута**	**Селітроварня**
Суть промислу		Виробництво скла	
Значення			Сировина для виготовлення пороху
Які потрібні природні умови	Будували біля гребель на річках, поблизу запасів залізної руди й палива		
Приклади			
Значення для суспільства й держави			

На Правобережжі другої половини XVII ст. переважна частина земель належала великим *магнатам і королю*. Після козацької революції шляхта активно відновлювала свої права на землі, використовуючи давні документи й отримуючи нові привілеї від короля. Магнати також установлювали контроль над великими територіями, зокрема на Поділлі та Середній Наддніпрянщині. Водночас *селянство* внаслідок визвольної боротьби здобуло можливість володіти землею. Селяни займали вільні землі, що належали раніше шляхті, духовенству або королю. Проте з поверненням польської влади ситуа-

ція погіршилася, і селяни знову потрапили в залежність від магнатів та духовенства.

У другій половині XVII ст. почалася *«реколонізація» частини Правобережжя*, яка, згідно з умовами польсько-російського «Вічного миру» 1686 р., мала залишатися незаселеною. Вільні землі приваблювали селян із Лівобережжя та Запорожжя, а також численних покозачених місцевих селян та новоприбулих утікачів із Польщі, Білорусі, Московії, Молдови, Волощини та інших країн. Цей процес відбувався *під контролем і захистом козацької адміністрації Правобережжя*. Так створювалися осередки *козацької земельної власності*. Джерела свідчать, що козаки вільно продавали та дарували свої «дідичні» поля, луки, ліси, ставки й хутори іншим козакам, селянам і міщанам.

Землі для *формування козацьких полків* надавали переважно в межах угідь, які належали королівському урядові Речі Посполитої. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині – Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, що в другій половині 1640-х – на початку 1670-х років становили серцевину полково-сотенного устрою Української держави. Але після знищення її інститутів у боротьбі з гетьманом Петром Дорошенком королівський уряд не міг ефективно управляти цими територіями. Саме тому їх *передавали для заселення козацьким полковникам* із певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення.

Значна частина земель Київщини та Брацлавщини до 1714 р. належала козацтву, яке освоювало відвойовані у польської шляхти та католицького духовенства маєтності. У 1701 р. київський єпископ Ян Павло Гомолінський звертався до сейму зі скаргою на козацького полковника *Семена Палія*: той, мовляв, усіляко обтяжує шляхту, порядкує у Фастові та примушує Київський католицький єпископат платити йому податок. На території, де поширювалася його влада, Палій надавав усім, хто бажав, у користування стільки землі, скільки вони могли обробити. У підсумку на Правобережжі почали засновуватися *козацькі хутори*. Наказний гетьман *Самійло Самусь* володів маєтностями між Богуславом і Вінницею, а полковник *Андрій Абазин* – в околицях Брацлава. На той час в уявленні багатьох селян козацький устрій усвідомлювався як найкраща форма суспільної та державної організації.

Слобідська Україна

Знайдіть на карті (с. 173) територію Слобідської України. Чим природно-географічні умови тут відрізняються від Гетьманщини та Запорожжя?

ЗАУВАЖТЕ Українські історичні землі – Слобожанщина – охоплювали сучасні Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південні частини Воронезької, Курської та більшу частину Бєлгородської областей теперішньої Російської Федерації.

Слобідська Україна виникла на схід від Гетьманщини у XVII ст. унаслідок масового переселення українців, які тікали від воєн, свавілля шляхти і постійних нападів із Криму. Ці землі, колись спустошені ордами, стали притулком для тисяч українців.

Першими поселенцями стали учасники козацьких повстань, які шукали свободи та можливості для нового життя. За ними потяглися інші українці, що мріяли про власну землю і спокійне життя. Царський уряд сприяв цьому переселенню, бажаючи зміцнити свої кордони і заселити порожні землі.

СЛОВНИК

Дим – господарство широкої нерозділеної або окремої малої родини, яке охоплювало двір, будинок, господарські будівлі, а також орні землі та угіддя і платило данину «від диму».

Слобідська Україна (Слобожанщина) – регіон, що утворився на теренах Дикого поля між кордонами трьох держав – Московського царства, Речі Посполитої та Кримського ханства – протягом XVII–XVIII ст. Назва походить від найпоширеніших населених пунктів – *слобод* – і «вільного» становища населення – *свобод*.

Переселенці засновували міста і села, серед яких були *Чугуїв, Острогозьк, Суми, Харків та інші*. Вони отримували від царя значні привілеї, зокрема право на вільне землекористування та звільнення від податків. Натомість українці мусили відбувати військову службу для захисту кордонів держави.

Адміністративно Слобідська Україна поділялася на *п'ять козацьких полків*: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Кожен полк мав свою адміністрацію на чолі з полковником. Козаки були основним станом, вони володіли землею і керували власними господарствами. Разом із козаками на Слобожанщину переселялися селяни та містяни.

У другій половині XVII ст. *сільське господарство* Слобожанщини мало низьку продуктивність, хоча кращу, порівняно з Лівобережжям, завдяки родючішим ґрунтам. Середні врожаї зернових тут були вищими. Поряд із землеробством розвивалися тваринництво, бджільництво, рибальство та мисливство. Важливим джерелом доходів було виробництво горілки, але його обсяг обмежувала держава.

З кінця XVII ст. на Слобожанщині *посилилася концентрація земель у руках козацької старшини*. Чимало полковників і старшин володіли великими маєтками, млинами та винокурнями. Це призвело до зростання соціальної нерівності й посилення тяжкого становища селянства.

■ Запорожжя (Військо Запорозьке Низове)

Запорозька Січ відіграла вирішальну роль у Козацькій революції середини XVII ст. Саме тут зароджувалася українська державність, формувалася національна армія. Однак *відносини між Січчю та гетьманською владою були складними і часто суперечливими.*

Після Зборівського та Білоцерківського договорів частина козаків опинилася поза реєстром, що викликало невдоволення на Січі. Запорожці не раз виступали проти гетьманської влади, прагнучи більшої

автономії. У 1652 р. вони перенесли свою столицю з відкритого перед степом Микитиного Рогу ближче до Дніпрових плавнів, неподалік гирла р. Чортомлик. Новоутворена Січ існувала протягом *1652–1709 рр.* Її називають *Чортомлицькою*. Незважаючи на формальне підпорядкування гетьманові, Січ зберігала значну автономію.

Знайдіть на карті (с. 173) територію Запорожжя та позначену Чортомлицьку Січ.

Після смерті Богдана Хмельницького розпочалася доба Руїни. У цей період *запорожці активно втручалися у внутрішньополітичні справи Гетьманщини*, підтримуючи різних претендентів на гетьманську булаву. Часто їхні дії були непродуманими і шкодили інтересам України. Так було, зокрема, під час гетьманування І. Виговського, коли запорожці підтримали Я. Барабаша. Запорожці також допомогли здобути гетьманську булаву І. Брюховецькому. Не були зваженими дії січовиків і під час гетьманування П. Дорошенка. Вони вдавалися й до інших нерозважливих спроб утвердити свою владу в Гетьманщині, підтримуючи, зокрема, М. Ханенка та П. Суховія.

Однак, незважаючи на внутрішні суперечності, запорожці залишалися вірними своєму покликанню захисників українських земель. Особливо відзначився в боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства *кошовий отаман Іван Сірко*. Його походи зробили Січ відомою на всю Європу. Сірко був не лише досвідченим воїном, а й талановитим дипломатом. Він листувався з найвпливовішими політиками того часу, зокрема з турецьким султаном Мегмедом IV. Саме з цим листуванням пов'язана легенда про сміливу відповідь запорожців султану.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Сірко. Художниця Наталія Павлусенко. 2022 р.

Іван Сірко (близько 1610 – 1680) – учасник Козацької революції. У 1657–1659 рр. перебував в опозиції до І. Виговського, активно боровся проти курсу гетьмана, спрямованого на зближення з Річчю Посполитою та Кримським ханством. Своїми діями завадив гетьману розвинути досягнутий у Конотопській битві успіх і вступити в межі Московії. Підтримував Ю. Хмельницького в боротьбі за булаву, проте відмовився поставити підпис під Переяславськими статтями 1659 р. Із весни 1660 р. перебував на Січі. Не визнавав умови укладеного Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату. Упродовж 1664–1668 рр. – полковник у Слобідській Україні. Восени 1667 р. здійснив успішний похід на Кафу, звільнивши 2 тис. християн-невільників. Брав активну участь в антимосковському повстанні 1668 р. Після проголошення П. Дорошенка гетьманом об'єднаної України допомагав у приборканні виступу кошового отамана П. Суховія. Рішуче виступив проти курсу П. Дорошенка на зближення з Османською імперією, підтримував примирення з Річчю Посполитою. Навесні 1672 р. намагався втрутитися в боротьбу за булаву гетьмана Лівобережної України. З 1673 р. і до смерті був кошовим отаманом Запорозької Січі.

Прочитайте текст джерела, роздивіться картину й дайте відповіді на запитання. **1.** Які державницькі погляди І. Сірка втілено в листі? **2.** Хто з-поміж персонажів картини І. Рєпіна є Сірком? **3.** Порівняйте словесний та живописний портрет кошового. Чи відповідає зображення на картині тому образові, який створено в історичних джерелах? **4.** Уявіть себе героєм картини. У якому настрої перебувають козаки? Чому?

«Запорозькі козаки турецькому султану. Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею, водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницький собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким».

Лист запорозьких козаків султану Мегмеду IV

На початку XVIII ст. через зростання населення територію Війська Запорозького Низового було поділено на кілька адміністративно-територіальних одиниць – *паланок*. Це були своєрідні козацькі округи, які об'єднували поселення козаків. Спочатку *було п'ять паланок*: Бугогардівська, Кальміуська, Кодацька, Перевізька та Самарська. Згодом їхня кількість зросла до восьми, додались Орельська, Протовчанська і Прогноївська. Найбільшими та найвпливовішими були Кодацька з центром у Новому Ко-

Запорожці пишуть листа турецькому султанові. Художник І. Рєпін. 1891 р.

даку та Самарська з центром у Самарі (упродовж 1794–2024 рр. – Новомосковськ).

Кожна паланка мала власну *адміністрацію на чолі з полковником*. Він керував усіма справами в паланці: військовими, адміністративними, судовими та фінансовими. Полковнику були підпорядковані писарі, отамани слобід та інші чиновники. У паланках існували церкви, школи, ярмарки. Усе населення мало бути православним. Церковний устрій був добре розвинений, діяли близько 100 храмів, монастирів і скитів.

Оригінальною формою господарства Запорожжя, що поширилася з кінця XVII ст., був **зимівник**. Зимівничани займалися промислами, тваринництвом і землеробством. *Промисли* відігравали визначальну роль. Рибальство та полювання забезпечували зимівники їжею і сировиною для виробництва різних товарів. Цінними трофеями були риба, хутрові звірі та птахи. *Тваринництво* також було важливим джерелом доходу. Козаки розводили коней, велику рогату худобу, овець. Коней та волів використовували в господарстві як тяглову силу, а також для військових потреб. Шкури тварин ішли на виготовлення одягу та інших виробів.

Землеробство поступово набувало дедалі більшого значення. На землях зимівників вирощували зернові культури, овочі та фрукти. Власники найбільших зимівників мали сади, де зріли виноград, яблука, груші й інші фрукти. Крім того, зимівничани займалися бджільництвом, млинарством і *ремеслами*.

Розмір і склад зимівників суттєво різнилися між собою. Були маленькі зимівники, що складалися з однієї хати та кількох господарських будівель, де жив козак зі своєю родиною. Були й великі зимівники, які нагадували невеликі поселення з десятками дворів, де мешкали не лише власники, а й наймані працівники. *Соціальний статус власника зимівника* також впливав на розміри та потужність господарства. Від простих козаків до полковників і кошових отаманів – кожен мав різні можливості й рівень життя.

Ще раз розгляньте картину «Козак Мамай». Складіть три запитання до однокласника / однокласниці щодо повсякденного життя, яке відображено в цьому творі.

СЛОВНИК

Зимівник – маленьке поселення і господарський осередок на території Вольностей Війська Запорозького Низового. За походженням термін «зимівник» – калька з ногайського слова «кишлау» (буквально «зимівля», «зимовище»), що позначає будь-яку стаціонарну споруду.

↑ Запорозький зимівник. Гравюра з праці Дмитра Яворницького «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу» (1888)

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей на одну з тем.

✓ Чому змінився статус і підпорядкування Війська Запорозького Низового?

✓ Які риси характеру притаманні переселенцям до Слобідської України?

✓ Чому Іван Сірко став легендою за життя?

✓ Як діяльність Івана Сірка впливала на відносини Гетьманщини з Османською імперією та Кримським ханством?

✓ Яке значення мали господарські зміни у другій половині XVII – на початку XVIII ст.?

ПРОЄКТ

✷Оберіть один з варіантів і виконайте проєкт.

1. Порівняльна таблиця «Адміністративно-територіальний, політичний устрій, господарське та повсякденне життя Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя (Війська Запорозького Низового)».

2. Віртуальна екскурсія пам'ятками Слобідської України та Запорожжя (Війська Запорозького Низового).

3. Пам'ять про Слобідську Україну та Запорожжя (Військо Запорозьке Низове) другої половини XVII – початку XVIII ст. у топоніміці, пам'ятках, експонатах музеїв України, Європи та світу.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу показати на карті адміністративно-територіальний устрій Слобідської України			
Я можу показати на карті територію Запорожжя (Війська Запорозького Низового)			
Я можу схарактеризувати адміністративно-територіальний, державний, політичний устрій Слобожанщини та Запорожжя			
Я можу схарактеризувати господарське та повсякденне життя Правобережжя, Слобожанщини і Запорожжя у природно-географічному середовищі й визначити тенденції економічного розвитку			
Я можу схарактеризувати чинники, що впливали на заняття людей, спосіб ведення господарства, соціальний устрій у другій половині XVII – на початку XVIII ст.			

Північна війна Росії проти Швеції

1687 — **Липень** Обрання гетьманом І. Мазепи

1700

1702 — Повстання на чолі із С. Палієм

1704

1708 — Похід шведського короля Карла XII на Москву

1721

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНА ТА РАННЬОМОДЕРНІ ІМПЕРІЇ XVIII ст.

§ 29 Гетьманщина в період Івана Мазепи. Українсько-шведські відносини. Спроба усамостійнення

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте портрет Івана Мазепи. Опишіть гетьмана одним словом. Створіть хмару слів.

ПРАКТИКА

Прочитайте біографію Івана Мазепи, припустіть, якими рисами характеру був наділений гетьман. Прочитайте перший пункт параграфа і знайдіть підтвердження або спростування ваших припущень.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Мазепа. Невідомий художник XIX ст.

Іван Мазепа (близько 1640 – 1709) – гетьман України. Походив з українського шляхетського роду. Освіту здобув у Київській колегії та в єзуїтській школі у Варшаві. Прослухав курс лекцій в університетських центрах Західної Європи. Як придворний (з 1659) не раз виконував важливі політичні доручення короля Яна Казимира. У 1663 р. залишив двір польського короля, деякий час був генеральним писарем у правобережного гетьмана П. Дорошенка, згодом перейшов на службу до гетьмана Лівобережної України І. Самойловича. Ідеал суспільно-політичного устрою держави І. Мазепа вбачав у Речі Посполитій. Постійно піклувався про розвиток освіти, науки, культури. Поступово дійшов думки про необхідність відмовитися від промосковського курсу.

Розгляньте карту на с. 238 і дайте відповіді на запитання. **1.** У складі яких держав перебували у 1687 р. українські землі: Чернігово-Сіверщина, Переяславщина, Полтавщина, Київщина, Волинь, Галичина, Запорожжя, Західне Поділля, Брацлавщина, Буковина, Закарпаття? **2.** Порівняйте кордони Гетьманщини 1687 р. з кордонами 1649 р. (карта на с.135) та 1663 р. (карта на с. 173). **3.** Які території охопило повстання С. Палія 1702–1704 рр.? **4.** На які терени поширював владу І. Мазепа в 1704–1708 рр.?

Внутрішня політика гетьмана Івана Мазепи

Як ви вже знаєте, провину за невдалий Кримський похід московські воєводи й козацька старшина переклали на І. Самойловича. Козацька рада, що відбулася 25 липня 1687 р., обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Тоді ж новообраний козацький керманич підписав *Коломацькі статті*, в основі яких лежав текст Глухівських статей.

Зміст Коломацьких статей

- Гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина, у свою чергу, – скидати гетьмана.
- Обмежене право гетьмана розпоряджатися землями Війська Запорозького.
- Заборонялося підтримувати дипломатичні зносини з іншими державами.
- Розміщення в гетьманській столиці м. Батурині полку московських стрільців.
- Гетьман мав удаватися до особливих заходів, зокрема сприяння шлюбам між українцями та московитами.

Коломацькі статті стали наступним кроком на шляху обмеження державних прав України. Вони вперше заперечували державний характер гетьманської влади.

Визначальною рисою внутрішньої політики гетьмана І. Мазепи було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя та Слобожанщини в єдине утворення. Гетьман уявляв його як державу західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Саме тому докладав чималих зусиль, щоб піднести роль українського гетьмана як керівника держави, усіляко підтримував козацьку старшину.

І. Мазепа розвивав започаткований І. Самойловичем курс на створення козацької еліти. В оточенні гетьмана з'явилися *значкові* та *знатні військові товариші*. Водночас він прагнув упорядкувати роздавання маєтків старшині, обмежити її зловживання владою, заборонити перехід козацтва в селянство.

На початку правління І. Мазепа здійснював вигідну Москві внутрішню політику. Тисячі українців гинули та калічилися у воєнних кампаніях, на будівництві міст, каналів, фортець далеко від дому, реалізовуючи політику московського уряду. Тому він поступово втрачав підтримку серед старшини, козацтва й селянства. Хоча І. Мазепа придушував доволі твердою рукою спалахи козацьких бунтів, реалізовувати задуми виборення незалежності Гетьманщини ставало дедалі важче.

Заходи Івана Мазепи, спрямовані на розвиток культури

Одним із найважливіших напрямів політики гетьмана була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книговидання він укладав величезні кошти – і з державної скарбниці, і власні.

Щедрі пожертви гетьмана змінили архітектурні обриси багатьох міст. Дослідники й досі сперечаються про кількість церков, споруджених і відреставрованих коштом І. Мазепи, адже багато з них не збереглося. Проте відомо, що гетьман фундував кілька десятків нових храмів, сприяв відбудові багатьох церков княжої доби. Так, у Києві було збудовано новий мурований Богоявленський собор Братського монастиря, Військово-Микільський собор з мурованою дзвіницею і трапезною палатою в Пустинно-Микільському монастирі, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі, відбудовано собор Святої Софії.

Інша царина його культурницької діяльності – друкарська справа. Видання мазепинської доби належать до найкращих українських книгодруків. Сам гетьман, маючи одну з найбагатших в Україні книгозбірень, обдаровував книжками монастирі, церкви, окремих осіб. І. Мазепа був автором низки відомих віршів «Дума», «Пісня», «Псальми».

Проаналізуйте текст джерела, дайте відповіді на запитання. **1.** Які події в історії України спонукали автора до написання твору? **2.** Поміркуйте, чи справедливі заклики автора, чи актуальні вони у сучасній Україні. **3.** Знайдіть у додаткових джерелах інформації пояснення значень незрозумілих слів.

Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть;
Той направо, той наліво,
А все, браття, тото диво!
Не маш любви, не маш згоди,
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали.
Самі себе звоювали.
Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам пановати,
Не всім дано всеє знати
І річами керовати.
На корабель поглядімо,
Много людей полічимо!
Однак стирник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчулка бідна матку має
І оної послухає.

Іван Мазепа. «Дума». Близько 1698 р.

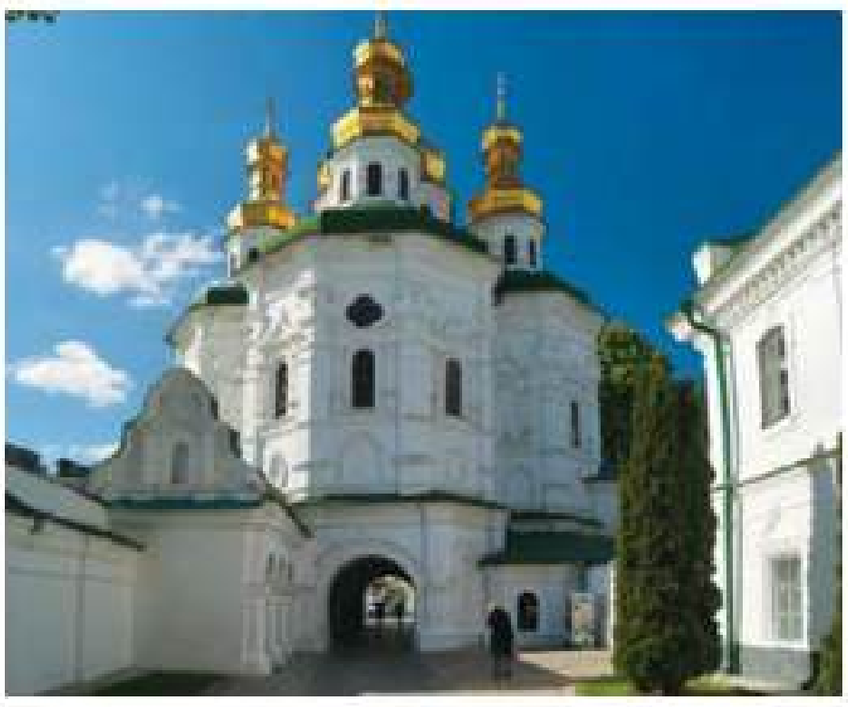

↑ Церква Всіх Святих (Києво-Печерська лавра). 1696–1698 рр.

↑ Будівля Чернігівського колегіуму. 1700 р.

Опікувався гетьман і Києво-Могилянською академією: домігся підтвердження її статусу, збудував перший поверх нового корпусу, надавав у володіння села й землі, матеріально підтримував студентів. Дбав і про створення нових осередків культури, одним із яких став заснований у 1700 р. Чернігівський колегіум.

Зовнішня політика Івана Мазепи

✷Уявіть себе радником / радницею Івана Мазепи. Що ви йому порадили б у ситуації вибору між союзом з Московією та Швецією? Напишіть короткий план дій з вашими рекомендаціями.

На початку правління І. Мазепа сподівався за підтримки царського уряду розширити територію Гетьманщини. До неї мали увійти відвойовані у Польщі Правобережна Україна, Слобожанщина, а також степова смуга вздовж Чорного та Азовського морів, якою володіли Крим і Османська імперія.

У 1699 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією було укладено Карловицький мирний договір, про який ішлося в розділі 3. На повернутих Речі Посполитій землях було ліквідовано козацький устрій, поступово розпочалося відновлення польських порядків, владних структур. До маєтків поверталися магнати і шляхта.

Захоплення польськими військами взимку 1702 р. кількох козацьких міст на Правобережній Україні спровокувало повстання, очолене Семеном Палієм. Придушуючи повстання, поляки чинили розправи з особливою жорстокістю, винищивши десятки тисяч мешканців Брацлавщини та Поділля. Шляхта скорочувала селянські пільги, збільшувала панщину, повинності й податки. Проте польські війська не насмілилися виступити проти основних осередків визвольного руху на Київщині.

Розгортання повстання загрожувало й Лівобережжю. Тому Москва одразу відгукнулася на прохання польського короля Августа II про допомогу, але використала для цього війська І. Мазепи. Навесні 1704 р. військові з'єднання гетьмана перейшли Дніпро і зайняли Київщину й Волинь. С. Палія заарештували, ув'язнили, за рік відправили до Москви, а потім – на заслання до Сибіру. Об'єднання Правобережної та Лівобережної України за гетьмана І. Мазепи тривало від 1704 р. до подій 1708–1709 рр.

➔ Панегірик на честь Івана Мазепи. Гравюра Івана Мигури. 1706 р.

У центрі І. Мазепа, обабіч нього – жіночі постаті, що символізують істину, правду, науку, мистецтво тощо. На тлі військових обладунків – герб Мазепи. Зображено також церкви, збудовані або відновлені гетьманом.

У 1700 р. розпочалася *Північна війна* між Швецією та Московією. Козаки змушені були, обстоюючи інтереси царя, гинути на теренах Московії, Балтії, Речі Посполитої. До того ж козаки за свою службу не отримували жодної винагороди, потерпали від утисків та образ московських воєначальників. Дуже часто козаків використовували як дармову робочу силу для канальних і земляних робіт, на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень. Справжнім лихом стала Північна війна й для інших верств українського суспільства, бо саме його коштом споряджали козацькі війська для щорічних походів на північ.

↑ Шведський король Карл XII. Художник Міхаель Даль. 1710 р.

Козаків непокоїло обмеження їхніх станових прав. Серед старшини ширилися небезпідставні чутки про ліквідацію козацького війська, перетворення козацької старшини на служилих дворян тощо.

Охоплена антимосковськими настроями, старшина чинила тиск на І. Мазепу, який і сам розумів згубність відносин козацької України з Московією. Плекаючи мрію вивести Гетьманщину з-під влади царя, І. Мазепа в 1704–1705 рр. удався до таємних дипломатичних зносин із противниками Москви. Восени 1705 р. він налагодив зв'язки з польським королем Станіславом Лещинським, обраним 1704 р. тими угрупованнями, що підтримували Карла XII. Через С. Лещинського український гетьман сподівався встановити відносини зі Швецією. У 1706 р. І. Мазепа за посередництва польського короля розпочав таємні переговори зі шведським королем.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Семен Палій. Невідомий художник XIX ст.

Семен Палій (? – 1710) – козацький полководець, фастівський і білоцерківський полковник. Навчався в Київській колегії. У 1684 р. отримав дозвіл польського короля на формування козацького полку у Фастові й заселення вільних земель на Київщині. На полковій території встановилося козацьке самоврядування. Протягом 1688–1704 рр. вів переговори з гетьманом І. Мазепою про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною. Уряд Московщини, зв'язаний умовами «Вічного миру», не дав на це згоди. У 1702–1704 рр. очолював козацькі повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині. Царський уряд відправив С. Палія у заслання, а в 1709 р., під час війни зі шведами, повернув в Україну. С. Палій очолив Білоцерківський полк і залишався його полковником до смерті.

Гетьманщина наприкінці XVII ст.

Землі, які втратила Османська імперія за Карловицьким договором 1699 р. (Угорщина із Закарпаттям і Трансильванією перейшли до володінь австрійських Габсбургів, Західне Поділля і Брацлавщина – до Польщі)

Території, приєднані до Росії за Константинопольським миром 1700 р.

Район козацького повстання С. Палія (1702–1704)

Похід І. Мазепи на Західну Україну в 1704–1706 рр.

Межа територій, на які поширилася влада І. Мазепи в 1704–1709 рр.

Польські походи Карла XII в 1702–1706 рр.

Похід Карла XII в 1708–1709 рр.

Похід російських військ

Полтавська битва 27 червня 1709 р.

Відступ Карла XII і Мазепи

Місце смерті І. Мазепи (22 вересня 1709 р.)

Похід козаків П. Орлика та запорожців Костя Гордієнка на Правобережжя у січні–квітні 1711 р.

Прутський похід Петра I 1711 р.

Оточення російських військ улітку 1711 р.

Межа земель, що переходили під протекторат султана за Адріанопольським миром 1713 р.

Російсько-османський кордон за Белградським миром 1739 р.

Райони гайдамацького руху 1734 і 1735–1740 рр.

Район дій опришків на чолі з О. Довбушем (1738–1745)

Гетьманські столиці (Батурин – до 1708 р., Глухів – після 1708 р.)

Полкові міста Гетьманщини і Слобідської України

Запорозькі січі

Кордони сучасної України

Українські землі у 1687–1750 рр.

Порівняйте політику Івана Мазепи з політикою Івана Самойловича. Виділіть спільні та відмінні риси в підходах до управління.

ДОСЛІДЖУЄМО БІОГРАФІЮ

Дослідіть біографію Івана Мазепи. Поміркуйте, що вплинуло на формування його життєвої позиції та політичних поглядів.

ДІЄМО ТВОРЧО

✷Дослідіть географію історико-культурних пам'яток, збудованих коштом Івана Мазепи. У якому регіоні їх найбільше? Як гадаєте чому? Прокладіть туристичний маршрут «Стежками мазепинського бароко».

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ВЛАСНУ ДУМКУ

✷Створіть короткий художній твір, у якому опишіть один день із життя Івана Мазепи під час його гетьманування. Використовуйте реальні історичні факти.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я можу показати на карті кордони Гетьманщини й основні напрями зовнішньої політики Івана Мазепи наприкінці XVII – на початку XVIII ст.			
Я можу висловити судження щодо діяльності гетьмана Івана Мазепи та полковника Семена Палія			
Я можу пояснити, які чинники вплинули на формування поглядів Івана Мазепи			
Я розумію роль Івана Мазепи в розвитку культури України			

§ 30 Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика

ПРОВОКАЦІЯ

Уявіть, що ви – секретар / секретарка Івана Мазепи. Він розпочав боротьбу проти Московії. Придумайте гасло для залучення на бік гетьмана якомога більшої кількості людей.

ПРАКТИКА

Українсько-шведський союз

У 1708 р. Карл XII рушив у похід на Смоленськ і Москву через територію Литви та Білорусі. Спочатку похід складався вдало. Але після кількох невдач у серпні–вересні шведський король відмовився від попереднього плану. Царська армія випалювала на шляху шведів усе. У війську Карла XII почався голод. Король вирішив повернути в Україну, сподіваючись забезпечити тут армію провіантом, зміцнити її козацькими полками та військом С. Лещинського. Покладав він надії і на допомогу кримського хана й турецького султана.

Зміна планів Карла XII виявилася несподіванкою для І. Мазепи. Перебування шведської армії на території України означало, що саме тут розгорнуться основні воєнні операції Північної війни. Крім того, 8 городових полків, 1600 компанійців перебувало у складі царської армії. Небезпеку становила і втаємниченість планів гетьмана, про які знало лише найближче його оточення. Рядове козацтво, не відаючи про ці задуми, готувалося до війни проти шведів. Становище ускладнювало існування кількох угруповань у козацькій верхівці. Одні схилялися до союзу з ханом та султаном, інші ж воліли зміцнити зв'язки

з царським урядом. Усі вели боротьбу за власні політичні погляди й особисті інтереси.

Похід шведського короля на Москву через Україну спонукав гетьмана до рішучих дій. І. Мазепа вирішив об'єднатися зі шведами у війні проти Московського царства задля визволення Гетьманщини. 24 жовтня 1708 р. він виїхав на зустріч зі шведським королем. З ним вирушили чотиритисячне військо й генеральна старшина. 28 жовтня гетьман прибув до шведського табору. Наступного дня відбулася зустріч І. Мазепи з Карлом XII та укладення союзницького договору.

Прочитайте текст українсько-шведського договору, виділіть основну ідею документа, порівняйте українсько-шведський договір зі змістом Коломацьких статей з Московією. Які висновки можна зробити після порівняння змісту документів?

Зміст українсько-шведського договору

- «Україна і землі, до неї прилучені, мають бути вільними й незалежними;
- король шведський зобов'язується оберігати їх від усіх ворогів;
- зокрема, король має вислати туди негайно помічні війська, коли того буде вимагати потреба та коли цього будуть домагатися гетьман та його Стани (Etats);
- усе завойоване на території Московії, але колись належне "руському" (українському) народові, має бути повернене до Князівства Українського;
- Мазепа мав бути князем українським або гетьманом довічним;
- після його смерті Генеральна Рада ("Стани") мала обрати нового гетьмана;
- король шведський не має права привласнювати собі ні титулу, ні герба Князівства Українського;
- для забезпечення цієї угоди і в інтересах безпеки (шведського війська) на території України на весь час війни передаються шведам міста Стародуб, Мглин, Батурин, Гадяч і Полтава».

Пилип Орлик. «Вивід прав України». 1712 р.

У відповідь на дії гетьмана Петро I звернувся до українців. У численних відозвах він звинуватив І. Мазепу у зраді, у намірі віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастирі – уніатам. Цар також наказував старшині й полковникам терміново зібратись у Глухові для обрання нового гетьмана. Водночас Петро I наказав О. Меншикову зруйнувати гетьманську резиденцію – *Батурин*.

У Батурині розташувалися значні військові сили, було чимало провольства та боєприпасів. Місто захищали міцні укріплення. Тому спроби швидко здобути Батурин виявилися безрезультатними. Та через зраду полкового старшини Прилуцького полку Івана Носа, який виказав потаємний хід, московські вояки 2 листопада вдерлися до міста й убили всіх його мешканців. Потім Батурин було вщент зруйновано. 6 листопада в Глухові відбулася старшинська рада. На неї прибули тільки чотири полковники: стародубський, чернігівський, наказні переяславський та ніжинський. Гетьманом обрали стародубського полковника *Івана Скоропадського*.

Виборам передувала церемонія «покарання» І. Мазепи. Його подобу протягли вулицями Глухова до спеціально спорудженого ешафота, де «стратили». 12 листопада в присутності царя у глухівській Свято-Троїцькій церкві І. Мазепі було виголошено церковне прокляття – *анафему*. Водночас її виголосили і в Москві, в Успенському соборі.

Розгляньте картину, прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як офіційний біограф Карла XII ставився до описуваних подій та їхніх учасників? **2.** Яку сторону підтримує біограф? Чому? **3.** Розгляньте елементи картини, уявіть, що ви маєте пояснити сюжет твору іноземцям, які нічого не знають про події в Батурині. Складіть короткий текст-промову.

↑ Різня в Батурині 1708 р. Художник Андрій Івахненко. 2000 р.

«Цар, прагнучи помститися Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно атакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї та здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та статі... Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив усе місто та млини».

Густав Адлерфельт. «Щоденник». 1708 р.

І. Мазепа намагався схилити на свій бік Запорозьку Січ, яка тоді ще не пристала до жодної зі сторін. Запорозьке 10-тисячне військо мало довіру та пошану від народу й могло стати тією силою, яка допомогла би шведам. Це добре розумів і Петро І, який протягом зими 1708 р. – весни 1709 р. наполегливо переконував запорожців не ставати на бік гетьмана. Проте січова рада вирішила підтримати І. Мазепу. 26 березня 8-тисячний загін запорожців, розбивши підрозділи московської армії, прибув до Диканьки, неподалік Полтави, де з'єднався з козаками та І. Мазепою. Звідти гетьман разом із кошовим отаманом Костем Гордієнком вирушив до Великих Будищ, де наступного дня відбулася зустріч із Карлом XII.

Відповіддю Петра І на приєднання запорожців було зруйнування Чортомлицької Січі. Прямуючи на Січ, війська московського полковника П. Яковлєва нищили козацькі містечка і села. Було зруйновано й містечко Переволочну, де Ворскла зливається з Дніпром. На допомогу П. Яковлєву прийшов загін компанійського полковника Г. Галагана. 14 травня 1709 р. Січ було захоплено. Виконуючи царський наказ, московський полковник стратив усіх полонених, а потім зруйнував січову фортецю, спалив курені й військові будівлі. Гармати, скарб і прапори вивезли до Московії.

Поміркуйте, чому після певних вагань запорожці підтримали І. Мазепу у виступі проти Московії.

Полтавська битва. Завершення повстання Івана Мазепи

Навесні 1709 р. Карл XII відновив воєнні дії. Шлях шведів на Москву мав пролягати через Харків і Курськ. Шведському війську треба було знешкодити добре укріплену Полтаву, до якої воно підійшло наприкінці квітня. 1 травня шведське військо розпочало облогу. Тим часом до міста прибув Петро I з головними силами. 27 червня відбувся генеральний бій. Близько 11-ї години битва закінчилася цілковитою поразкою шведів. Серед причин поразки шведсько-польсько-української армії історики називають передусім значну нерівність сил під Полтавою. Шведська армія була відірвана від баз постачання, а через дії царя неможливою стала допомога від хана. До того ж король був поранений і не міг особисто керувати боєм.

↑ Іван Мазепа і Карл XII після Полтавської битви. Художник Густав Цедерстрем. 1879 р.

Уцілілі шведські війська й козаки відступали берегами Ворскли до фортеці Перволочної, сподіваючись скористатися для переправи через Дніпро козацькою флотилією, розташованою там. Однак після нападу військ П. Яковлєва від флотилії лишилося всього кілька човнів. Ними й дісталися на правий берег Дніпра Карл XII з кількома генералами і кількатисячним загоном, а також І. Мазепа, К. Гордієнко й кілька сотень козаків. 30 червня біля Перволочної з'явився О. Меншиков із 10-тисячним загоном. Він примусив капітулювати решту шведської армії. Про козаків в умовах капітуляції взагалі не йшлося, бо О. Меншиков не вважав їх за рівноправних противників. Карл XII та І. Мазепа попрямували до турецького кордону. 1 серпня поранений Карл XII і хворий І. Мазепа зупинилися в передмісті Бендер. Тут, у с. Варниці, у ніч проти 22 вересня Іван Мазепа помер. Гетьманові було 70 років.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Кость Гордієнко. Портрет-реконструкція

Кость Гордієнко (? – 1733) – кошовий отаман Війська Запорозького. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. Обстоюючи політичні права Війська Запорозького Низового, рішуче виступав проти Московського царства. Був в опозиції до І. Мазепи, поки той проводив політику, лояльну щодо Москви. Коли ж гетьман уклав із Карлом XII угоду про звільнення українських земель з-під зверхності царя, приєднався до цього союзу. Після Полтавської битви із загоном козаків відступив до м. Бендери. Підтримав гетьмана П. Орлика.

Прочитайте уривки з джерела та наукової праці й виконайте завдання. **1.** Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування висловлювання московського царя Петра I про політику його уряду в Україні. **2.** Серед істориків поширена думка, що І. Мазепу протягом кількох століть неславили саме за те, за що вшановували Б. Хмельницького – за повстання проти іноземного поневолення. Проаналізуйте наведену думку та порівняйте її з думкою сучасної вченої Т. Таїрової-Яковлєвої. Чи погоджуєтеся з висловленими позиціями? Відповідь аргументуйте.

«Ми можемо без сорому твердити, що жоден народ під сонцем не може похвалитися такими свободами та привілеями... як із Нашої, Царської Величності, милості малоросійський, бо жодної копійки в казну Нашу в усьому Малоросійському краї з них брати Ми не велимо, а милостиво їх доглядаємо зі своїми військами й утриманням. Малоросійський край, святі православні церкви та монастирі і міста й житла їхні від бусурманського та єретичного наступу обороняємо».

З маніфесту Петра I. 1708 р.

«Для Російської імперії Мазепа перетворився на ненависний символ українського прагнення до відособлення, для прибічників української національної ідеї став ідеалізованим борцем за вольність».

Т. Таїрова-Яковлєва. «Іван Мазепа і Російська імперія. Історія "зради"». 2022 р.

Політика царського уряду щодо України після Полтавської битви

Прочитайте пункт параграфа. Поміркуйте, які наслідки для України й українського народу мала репресивна політика Петра I. Як події початку XVIII ст. перегукуються із сучасністю?

Після Полтавської битви козацькою Україною прокотилася хвиля царського терору: смертні вироки мазепинцям, заборона друкувати книжки українською мовою тощо. Натомість важливі посади надавали росіянам та німцям, а також тій українській старшині, що зберегла відданість цареві. Чимало старшини було заарештовано й вислано до Сибіру. Племінника І. Мазепи Андрія Войнаровського схопили в Гамбурзі в жовтні 1716 р. Країнами Європи нишпорили агенти в пошуках Пилипа Орлика та його родини.

Неймовірно тяжким випробуванням для українців стали примусові роботи на будівництві каналів, фортифікаційних споруд, воєнні походи тощо. Дужих нерідко відправляли до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. У 1716 р. на спорудження каналу Волга–Дон біля Царицина відрядили 10 тис. козаків. 1721 р. ще 10 тис. козаків вирушили на будівництво Ладозького каналу, а 1722 р. їх замінили наступні 10 тис. Козаки й селяни масово помирали через нестерпні умови життя, епідемії, каліцтва. Після Полтавської битви значно посилився наступ на українську державність. Російська адміністрація розпалювала ворожнечу між старшиною, гетьманом та простим населенням. Царський уряд поставив собі за мету підпорядкувати господарське життя Гетьманщини економіці Московського царства та перетворити українські землі на надійне джерело прибутків. На початку XVIII ст. козацька Україна мала традиційно ши-

рокі торговельні зв'язки з Центральною та Західною Європою. Петро I своїми указами прагнув перекрити звичні торговельні шляхи, змусивши українські купецькі валки повернути до Московії.

Цар прагнув примусити українців купувати продукцію московських виробників замість іноземних. Стримувала розвиток торгівлі й митна політика: установлене на московсько-українських кордонах мито надходило не до української державної скарбниці, а до царської казни.

Одним із заходів, що перешкоджав розвиткові української економіки, було прагнення уряду запровадити в обіг на українській території мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в Московському царстві задля збагачення державної казни. Руйнувало економіку України постійне перебування на її території численного московського війська (понад 10 тис.), що його утримувало своїм коштом українське населення. Царат прагнув тримати під контролем й українську культуру, зокрема Києво-Могилянську академію та Києво-Печерську лавру. Так, 1709 р. Петро I наказав київському воєводі вислати за кордон усіх «польських» (правобережних за походженням) студентів і повідомити, скільки залишиться студентів «малоросійських» – вихідців із Гетьманщини, а також скільки є ченців-викладачів із Правобережжя.

ЗАУВАЖТЕ Полтавська битва змінила співвідношення сил у Європі. Перемога Петра I висунула Московію на одне з провідних місць у тогочасній європейській політиці. Міць Швеції та Польщі фактично було підірвано назавжди. Для України наслідки Полтавської битви виявилися вкрай несприятливими: царський уряд став на шлях іще жорсткішого обмеження автономії Гетьманщини.

На основі здобутих знань припустіть, як могли би розвиватися події, якби Мазепа не перейшов на бік шведів. Обґрунтуйте свої міркування.

*Уявіть себе журналістом / журналісткою, візьміть інтерв'ю в Івана Мазепи після поразки в Полтавській битві. Зробіть короткий допис за матеріалами інтерв'ю, у якому Мазепа пояснював свої мотиви, цілі і плани на майбутнє.

Гетьман в еміграції Пилип Орлик

Прочитайте пункт параграфа. Визначте три основні завдання, які, на вашу думку, стояли перед Пилипом Орликом як гетьманом в еміграції.

Після смерті гетьмана І. Мазепи та частина козаків, яка пішла з ним у вигнання, на козацькій раді 5 квітня 1710 р. в Бендерах (Молдова) обрала собі керманича. Гетьманом став найближчий сподвижник І. Мазепи – генеральний писар Пилип Орлик. Іще ніколи гетьмана не обирали за кордоном. П. Орлик очолив *першу українську політичну* ***еміграцію* *в Західній Європі.***

Діяльність П. Орлика була спрямована на створення антимосковської коаліції. Попри несприятливі обставини, гетьман уклав союзні договори зі Швецією, Османською імперією та Кримським ханством. Дипломатичні заходи П. Орлика сприяли тому, що Османська імперія оголосила війну Московському царству. Однією з погоджених

між союзниками дій став похід П. Орлика за підтримки кримських татар на Правобережну Україну у січні–березні 1711 р. Похід завершився невдачею. Під час цього рейду царські підрозділи за наказом Петра I нищили українські міста й села, катували місцеве населення, десятками тисяч переганяючи його на Лівобережжя.

За Прутським трактатом, цар Петро I мав вивести свою армію із Правобережжя, яке переходило під владу українського гетьмана. Однак на заваді цьому стала позиція Речі Посполитої. Складні й суперечливі міждержавні відносини перешкоджали успіху гетьмана. За турецько-польською угодою 1714 р. Правобережна Україна знову повернулася під владу Речі Посполитої. Та П. Орлик не втрачав надії і невтомно шукав нових союзників у боротьбі проти царату.

Ознайомтеся з текстом джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як ставиться автор листа до П. Орлика? **2.** Як автор описує становище гетьмана в еміграції? Про що це свідчить? **3.** Як у джерелі змальовано настрої козаків після Полтавської битви?

«Козацький гетьман Орлик, який служив під прапорами славетного гетьмана Мазепи, як генеральний комісар і писар, що вважається в козаків першим урядом після гетьманського, був обраний козацьким гетьманом замість вищезгаданого Мазепи після смерті останнього в Бендерах. Гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де мав привілеї “шефа союзної армії” [...] Ми знаємо гетьмана Пилипа Орлика як людину великої ворожнечі до москалів, розумну й відважну, дуже поважану й люблену на Україні між козаками, яким цар відібрав майже всі давніші вольності. Але козаки, хоч 18 000 московських драгунів тримає Україну в тяжкому гніті та неволі, тільки і шукають нагоди, щоби повстати проти гнобителів і повернути свою давнішу вольність».

Лист французького дипломата у Варшаві де Монті до французького прем'єр-міністра Флері. Листопад 1729 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Пилип Орлик. Художниця Наталія Павлусенко. 2022 р.

Пилип Орлик (1672–1742) – гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710–1714), гетьман України в еміграції (1714–1742). Народився у шляхетській родині чесько-литовсько-польського походження. Навчався в єзуїтській Віленській академії та Київському колегіумі. У 1707 р. став генеральним писарем в уряді гетьмана І. Мазепи, якого підтримував у намаганні створити союз для звільнення України від влади московського царя Петра I. Перебуваючи в політичній еміграції, шукав підтримки в Австрії, Англії, Папської держави, Голландії, Данії, Речі Посполитої, Пруссії, Франції та ін. з метою відновлення незалежності Української козацької держави.

СЛОВНИК

Еміграція – вимушене або добровільне переселення частини населення з батьківщини до іншої країни на певний час або на постійне мешкання.

Карл XII вручив новообраному гетьманові клейноди, зокрема гетьманську булаву. Сучасники тих подій мали це недвозначно розцінювати як визнання законності новообраної влади.

↑ Булава Пилипа Орлика. Зберігається у бібліотеці м. Лінчопін. Швеція

ВЧИМОСЯ ПОРІВНЮВАТИ І СИСТЕМАТИЗУВАТИ ІНФОРМАЦІЮ

✷Схарактеризуйте діяльність Івана Мазепи та Пилипа Орлика за критеріями: територія, на яку поширювалася влада гетьмана, політичні амбіції, ставлення до Московії, дипломатія та міжнародні відносини, військові кампанії, державотворча діяльність (закони), культурно-освітня політика, наслідки діяльності. Виділіть спільні риси. Для оформлення відповіді використайте метод «Кола Венна».

ВЧИМОСЯ ДИСКУТУВАТИ

Подискутуйте на тему «Чи був союз Мазепи зі Швецією виправданим з точки зору інтересів українського народу?». Сформулюйте основні аргументи «за» і «проти», зробіть висновки.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ВЛАСНУ ДУМКУ

✷Напишіть есей на обрану тему.

✓ Мазепа і мазепинці. Український феномен чи російський міф?
✓ Чи можна вважати Пилипа Орлика борцем за незалежність України?

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю хронологію подій Північної війни			
Я можу порівняти діяльність гетьманів Івана Мазепи і Пилипа Орлика, виділити спільні та відмінні риси у їхній діяльності			
Я можу пояснити роль Івана Мазепи для минулого і сучасності			
Я розумію значення Полтавської битви для майбутнього України			
Я розумію наслідки репресивної політики Петра I для української держави та українського народу			

§31 Конституція Пилипа Орлика. Практичне заняття

5 квітня 1710 р. під час козацької ради схвалили документ *«Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...»* (згодом цей документ назвали **Конституцією** Пилипа Орлика, Бендерською Конституцією). Основу документа становила угода між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу, про взаємні права та обов'язки. Це й відрізняло ухвалений документ від традиційних гетьманських статей, що базувалися на угодах між гетьманом і монархом-протектором. Уперше новообраний гетьман укладав офіційну угоду зі своїми виборцями, чітко зазначаючи умови, за яких він отримував владу. Крім того, було обґрунтовано державний лад України. Саме тому цей документ вважають *першою українською конституцією.*

СЛОВНИК

Конституція – письмовий документ, що запроваджує або узаконює систему правління. Зазвичай ґрунтується на звичаях і принципах, що обмежують владу певними рамками.

➔ Остання сторінка українськомовного оригіналу Конституції Пилипа Орлика з особистим підписом П. Орлика та печаткою Війська Запорозького. Зберігається в Москві, у Державному архіві давніх актів

ЗАУВАЖТЕ Повна назва ухваленого в Бендерах документа звучить так: «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним Паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, і між Генеральними старшиною, Полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим Ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах».

Розгляньте портрет Пилипа Орлика української художниці Наталії Павлусенко (с. 246). **1.** Проаналізуйте зображення на тлі картини. **2.** Які елементи доводять, що це портрет Пилипа Орлика? **3.** Поміркуйте, яким хотіла зобразити гетьмана художниця.

Проаналізуйте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Поміркуйте, чому перший пункт Конституції присвячений православній вірі. **2.** Пригадайте, які заходи щодо зміцнення православ'я в Україні здійснювали попередники Пилипа Орлика.

«1. Оскільки серед трьох доброчеснот богословських віра є найпершою, то і перший пункт про віру святу православну східного сповідання належить розпочати, про віру, якою народ звитяжний козацький,

ще за володарювання каганів хозарських, від столиці Апостольської Константинопольської, просвічений був, так і нині, непорушно в ній перебуваючи, жодним іновір'ям ніколи не спокушався. Не є таємницею, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким повстав і розпочав праведну війну проти Речі Посполитої Польської за права та вольності військові, але насамперед за віру святу православну, яка різними тягарями влади польської силувана була до унії з костелом римським. А після викорінення іновір'я з Вітчизни нашої з Військом Запорозьким і народом малоросійським добровільно піддався і перейшов під захист Московської держави з єдиною метою – тільки заради єдиновір'я православного».

«Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...». 1710 р.

Проаналізуйте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Як, за Конституцією, мали здійснювати судочинство? **2.** Висловіть припущення, чому гетьман не мав права карати особисто, а мусив передавати справу до генерального військового суду.

«7. Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його».

«Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...». 1710 р.

Проаналізуйте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Які права та захист гарантувала козацьким жінкам Конституція Пилипа Орлика? **2.** Поміркуйте, чи можна вважати зазначені положення Конституції спробою встановити принцип рівності перед законом. **3.** Висловіть припущення, як ці положення Конституції могли впливати на ставлення людей до влади.

«11. Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися – так погоджено і ухвалено.

14. [...] надання підвід та супроводження проїжджих мають бути повністю відмінені і ніхто з проїжджих не має права ніде вимагати жодної підводи, харчів, напоїв, хіба що хтось у справах громадських з поїздкою буде.

16. [...] нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здирства не чинячи».

«Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького...». 1710 р.

§32 Спроба реформування Гетьманщини за урядування Івана Скоропадського, Данила Апостола і Кирила Розумовського. Нова Січ

ПРОВОКАЦІЯ

Сформулюйте п'ять тез щодо значення для сьогодення документа «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького».

ПРАКТИКА

Прочитайте текст, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Спробуйте пояснити, чому Петро І відмовився підписувати нові договірні статті з І. Скоропадським. **2.** Як обмежували економічну свободу Гетьманщини за часів Івана Скоропадського? **3.** З якою метою створили Малоросійську колегію? Хто її очолював?

Гетьманування Івана Скоропадського

Зазвичай після обрання нового гетьмана в Україні мав бути підписаний договір – *статті*, що підтверджували автономні права та вольності Гетьманщини. Проте Петро І відмовився підписувати документ. Це завдало чергового удару автономії Гетьманщини. Скоропадський намагався обстоювати права козацької держави. Тому звернувся до царя з 14 пунктами статей, аби підтвердити права та вольності Гетьманщини й вирішити питання внутрішнього управління. У відповідь Петро І надіслав гетьманові *Рішительний указ*.

Документ підтверджував значно обмеженіші права Гетьманщини, що відповідало виключно інтересам Московії. Від гетьмана вимагали підпорядкування резидентові, якого призначав московський цар. На практиці це означало, що всі рішення, зокрема й кадрові, мала затверджувати московська адміністрація. Гетьман не міг призначати полковників або змінювати склад Генеральної канцелярії без дозволу резидента.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Гетьман Іван Скоропадський. Художниця Наталія Павлусенко. 2016 р.

Іван Скоропадський (близько 1646 – 1722) – один із гетьманів Лівобережної України. Народився в м. Умань. Через напад татар у 1674 р. змушений був переселитися на Лівобережжя, де почав робити військову кар'єру. Був чернігівським полковим писарем, генеральним бунчужним, осавулом і навіть стародубським полковником. Один із найбільших землевласників у Гетьманщині.

Брав участь у війнах проти турків і татар: у московсько-турецькій війні (1676–1681) та Кримських походах (1687, 1689). Обраний гетьманом (1708) на старшинській раді в Глухові, після переходу Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII.

Як гетьман не раз звертався до Петра I з проханням поліпшити умови життя українського народу. Проте цар не довіряв Скоропадському та призначив свого резидента, який контролював діяльність гетьманського уряду.

Рішительний указ Петра I на Решетилівські статті І. Скоропадського

- Воєводи сидітимуть в українських містах, у місцеві справи не втручатимуться, крім таких «державних», як «зрада» (під «зрадою» розумілися будь-які дії, що суперечили бажанням царя).
- Установлено контроль Московії за збиранням податків в Україні і їх своєчасним надходженням до царської казни.
- Значно збільшено кількість московських залог на Лівобережній Україні.
- При гетьманові введено посаду міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду і своєчасно надавати інформацію Петру I.
- Прийняття гетьманом іноземних послів (особливо з Криму, Османської імперії, Речі Посполитої та Швеції) мало відбуватися тільки у присутності царського представника.

Проаналізуйте уривок із джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Які заходи пропонували для стеження за гетьманом Скоропадським та старшиною? **2.** Проаналізуйте методи, якими радили дізнаватися про імовірну зраду гетьмана чи старшини. Доберіть 2–3 слова для характеристики цих методів. **3.** Яку інформацію наказували зібрати про прибутки Малоросійського краю та старшини? **4.** Що рекомендували робити, аби виявляти прихильників «Великого Государя» серед козацької старшини та козаків?

«Перебуваючи при гетьманові Скоропадському, пильно стежити, щоб ні він, гетьман, ні старшина, ні полковники не мали ніякої схильності до зради й підбурювання народу; щоб не було жодних листів до них з Туреччини, від татар, з Польщі чи Швеції, від зрадників донських козаків, а також від усіх, хто схильний до подібної зради; розвідувати про це різними шляхами, а дізнавшись, усіляко запобігати. Для цього під його орудою наказано перебувати піхотним полкам, які раніше, за колишнього гетьмана, до його зради, перебували при ньому. [...] Дізнатися достеменно, таємним способом, скільки за колишнього гетьмана

збиралося прибутків з усього Малоросійського краю і скільки збиратиметься тепер; також довідатися, які прибутки мають генеральна старшина та полковники. Дослухатися до розмов і вчинків, щоб дізнатися, хто зі старшини та козаків прихильний до Великого Государя і на яку посаду вони заслуговують».

Таємні статті Його Царської Величності ближньому стольнику, панові Ізмайлову. 1709 р.

Чималих клопотів завдавало перебування в Гетьманщині російських полків, що їх українці мусили утримувати. Гетьманщина мала забезпечувати ці війська житлом, харчами, транспортом та іншими ресурсами. Військові повинності також стосувалися козацтва, яке було змушене брати участь у масштабних державних проєктах Російської імперії, зокрема в будівництві Ладозького каналу.

Петро I заборонив експортувати деякі товари з території Гетьманщини, зокрема коноплі, віск і збіжжя. Українські купці мали здавати їх до казенних складів. Тому доходи від зовнішньої торгівлі скоротилися, а залежність місцевого населення від російських торговельних правил посилилася. Було введено заборону на виготовлення багатьох товарів, що призвело до занепаду місцевих ремесел.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Про що йдеться у джерелі? **2.** Про що свідчить повинність козаків вирушати на будівництво каналу? Як гадаєте, чи обмежував цей обов'язок свободу козаків? Чи мав цар право відправляти на роботи українців? З якою метою він це робив?

↑ Будівництво Ладозького каналу. Художник А. Моравов, видавець І. Ситін. 1910 р.

«І як туди йдучи, так назад повертаючи, купували сіно й овес дорогою ціною, бо ніде сіна без грошей не давали, від чого багато коней пропало, і зброю, а також одяг козаки позбували за безцінок, харчуючи коней у тій дорозі, ще на канал ідучи. І, не дійшовши Вишнього Волочка, Сулима, хорунжий генеральний, помер; козаків теж рядових, з числа 10-тисячного, не повернулися в доми – померло 3 тисячі».

«Чернігівський літопис». Кінець XVII – XVIII ст.

Створення Малоросійської колегії

1722 р. Петро I видав указ про створення Малоросійської колегії – адміністративного органу, який перебрав на себе управління Гетьманщиною. До складу цієї інституції входили шість російських офіцерів, які мали контролювати життя Лівобережної України. Очолив колегію імперський воєначальник Степан Вельямінов.

Іван Скоропадський намагався домогтися скасування цього указу і вирушив до Петербурга. Проте поїздка була марною. Уже в Глухові він

дізнався про остаточне підпорядкування Гетьманщини Малоросійській колегії. Відчуваючи наближення смерті, Скоропадський передав свої повноваження наказному гетьману Павлу Полуботку, який продовжив боротьбу за відновлення козацької автономії.

Наказний гетьман П. Полуботок намагався відновити традиційні козацькі права, протистояти Малоросійській колегії. Тим часом 1723 р. Петро I перетворив колегію на найвищий орган влади в Гетьманщині. Український уряд, включно з Генеральною військовою канцелярією, фактично втратив автономію і був підпорядкований російським офіцерам.

Ще однією спробою розширити автономію козацької держави було укладення *Коломацьких чолобитних*. Миргородський полковник Данило Апостол домігся, щоби представники козацької старшини уклали їх у середині серпня – на початку вересня 1723 р. на р. Коломак, що на Полтавщині. У цих, як і в попередніх статтях, старшина скаржилася на зубожіння козаків і селян через військові повинності, неврожаї та обтяжливі побори. Статті вкотре порушували питання про звільнення маєтків старшини від податків і містили прохання про дозвіл обрати гетьмана. Підписані Коломацькі чолобитні Д. Апостол подав до Генеральної військової канцелярії. Проте козацьких посланців затримала Малоросійська колегія. Тоді до Петербурга таємно вирушив військовий канцелярист Іван Романович. 10 листопада 1723 р. він передав Коломацькі чолобитні особисто імператорові Петру I.

Ще до цієї події Полуботка викликали до Петербурга, де заарештували за звинуваченням у державній зраді через зв'язки з Пилипом Орликом. Полуботок помер у в'язниці Петропавлівської фортеці у грудні 1724 р.

Невдовзі після смерті Полуботка помер і сам Петро I. Козацька старшина спробувала відновити частину автономних прав Гетьманщини. У 1727 р. домоглися відновлення гетьманства. Новим гетьманом обрали полковника Данила Апостола.

Прочитайте інформацію про П. Полуботка. Проаналізуйте його життєвий шлях. Поміркуйте, чи змінював він своє ставлення до царського режиму. Чому? Свою відповідь обґрунтуйте.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Наказний гетьман Павло Полуботок. Художниця Наталія Павлусенко. 2022 р.

Павло Полуботок (близько 1660 – 1724) – відомий діяч Лівобережної України, наказний гетьман. Народився у заможній козацько-старшинській родині в Чернігові. Здобув освіту у Києво-Могилянській колегії. Військову службу розпочав у 1680-х роках у Війську Запорозькому. У 1705 р., за згодою І. Мазепи, його обрали чернігівським полковником. Під час антимосковського виступу Мазепи (1708) залишився вірним Москві, що дало йому шанс претендувати на гетьманську булаву. Проте Петро І віддав перевагу Івану Скоропадському. Після смерті І. Скоропадського в 1722 р. став наказним гетьманом Гетьманщини. Боровся проти Малоросійської колегії. Запровадив реформи в судовій системі, заборонив хабарі, реорганізував суди і призначив інспекторів для контролю за виконанням своїх рішень. Його активна діяльність привернула увагу царя. Полуботок опинився у Петропавлівській фортеці, де у грудні 1724 р. помер.

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання. **1.** Як Д. Апостол сприяв відновленню української торгівлі та економічної самостійності Гетьманщини? **2.** Що таке «Генеральне слідство про маєтності»? **3.** Яку відповідь отримав Д. Апостол на «Статейні пункти про нужди малоросійські» від російського уряду? **4.** Що зробив гетьман для кадрових змін в українському управлінні?

Гетьманування Данила Апостола

Одразу після обрання на гетьманство Д. Апостол розпочав реформувати внутрішнє життя Гетьманщини. За його ініціативи у 1729–1731 рр. провели «Генеральне слідство про маєтності». Як наслідок, було повернуто чимало земель, раніше захоплених російськими урядовцями. Це дало змогу відновити економічну самостійність Гетьманщини.

Гетьман домігся скасування багатьох економічних обмежень, запроваджених за часів Петра І, і повернув українським купцям право вивозити товари до Європи. Були відновлені торговельні зв'язки з Кримом і Сілезією, що значно поліпшило економічне становище регіону. Д. Апостол реформував фінансову систему: уперше запровадив точний державний бюджет і визначив джерела наповнення державної скарбниці.

Намагався осучаснити систему правосуддя. Започаткував роботу над збірником законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», щоби систематизувати українське законодавство. Д. Апостол

відновив право гетьмана призначати полковників і генеральну старшину.

У 1728 р. Д. Апостол подав російському уряду «Статейні пункти про нужди малоросійські», на які було отримано відповідь у вигляді «Рішительних пунктів».

Д. Апостол намагався замінити російських офіцерів на українських. Своє оточення він формував із впливових українських старшин, які підтримували ідеї автономії. Серед них були Михайло Турковський, Яків Лизогуб та Андрій Маркович.

Після смерті Данила Апостола у 1734 р. вибори нового гетьмана не відбулися, і російський уряд створив *Правління гетьманського уряду*, яке мало керувати Гетьманщиною. Правління складалося з шести осіб: трьох українців і трьох росіян, але фактична влада належала російському князеві О. Шаховському. Правління діяло на основі «Рішительних пунктів» і мало функціонувати до обрання нового гетьмана, але конкретну дату виборів не визначили. Шаховський отримав таємну інструкцію сприяти зближенню української старшини з росіянами та насаджувати думку, що влада без гетьмана є кращою, щоб поступово знищити залишки автономії Гетьманщини.

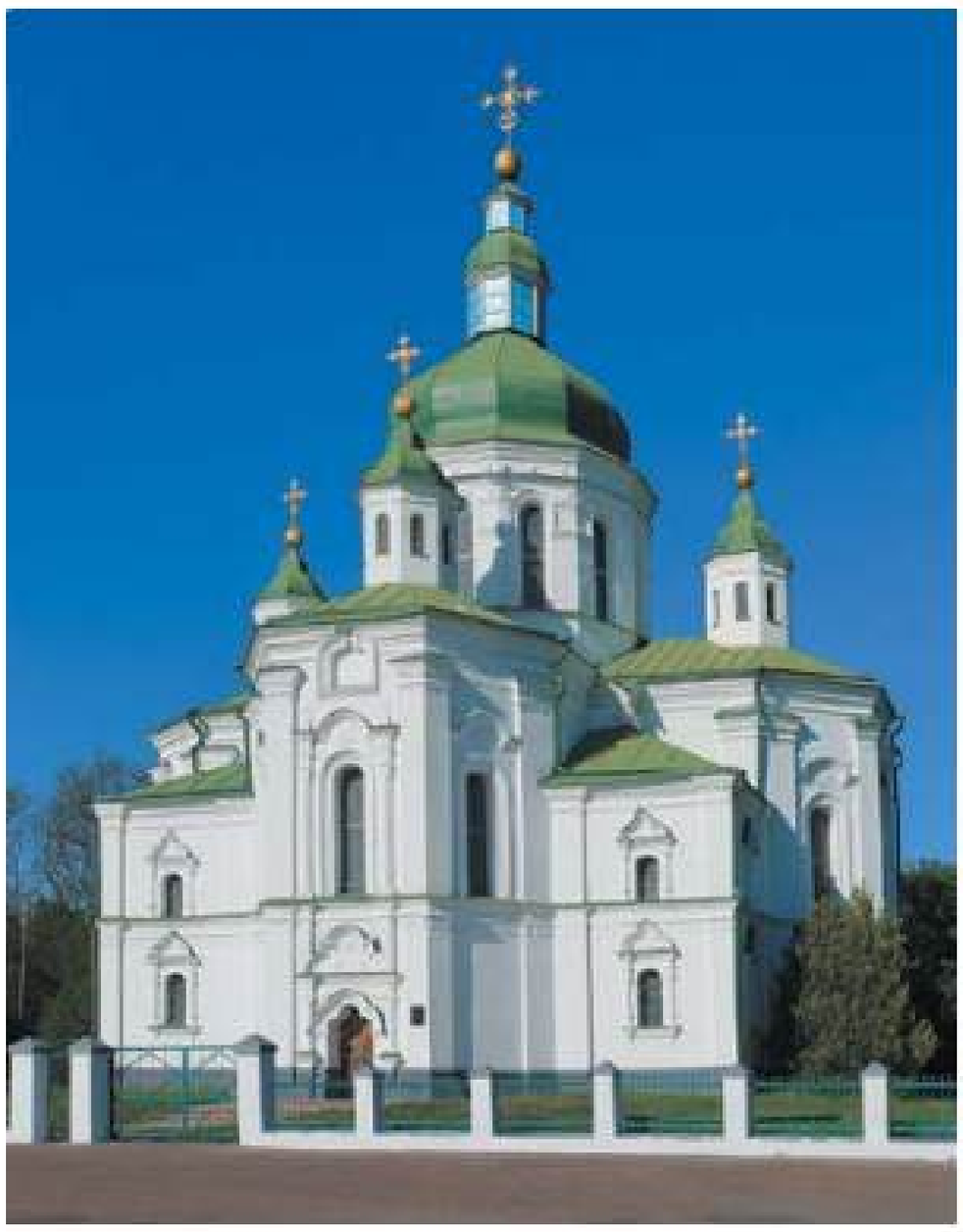

↑ Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях на Полтавщині, збудована коштом Д. Апостола. 1732 р.

Умови «Рішительних пунктів»

- Скасовано заборону росіянам купувати землі в Україні, хоча й зазначено, що нові землевласники муситимуть підпорядковуватися українській адміністрації.
- Гетьмана позбавлено права вести переговори з іншими державами. Дозволено лише вирішувати прикордонні проблеми з Польщею і Кримом, але під наглядом російського резидента.
- На військові посади дозволено обирати осіб зі старшини, одначе затверджував їх цар. Нижчу старшину затверджував гетьман.
- Найвищою судовою інстанцією став Генеральний суд. Він складався з трьох росіян і трьох українців, його очолював гетьман, але «головним суддею» вважався цар.

Прочитайте уривок із наукової праці й дайте відповіді на запитання. **1.** Чи погоджуєтеся ви з думкою М. Грушевського? Обґрунтуйте свою позицію на підставі тексту параграфа. **2.** Як гадаєте, про які «нові покоління» говорить автор?

«Без сумніву, він (Д. Апостол) щиро бажав добра своїй Україні і вмів працювати для цього добра... Коли його політика похила і покірна може

вражати неприємно, то треба пам'ятати, як трудно було здобутися йому на яку-небудь твердшу політику, маючи наоколо себе нові покоління українського громадянства, виховані в московській школі, зневірені в можливості не то що боротьби, а й просто якогось гідного поводження, призвичаєні запобігати перед усім московської ласки – та всяких пройдисвітів, ні з чим не зв'язаних з українським народом і Україною, що з ласки царських близьких позасідали на різних визначних урядах і не мали перед собою іншої мети, як збагачення своє і своєї сім'ї».

Михайло Грушевський. «Ілюстрована історія України». 1913 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Данило Апостол (4 грудня 1654 – 17 січня 1734) – видатний військовий і державний діяч України, гетьман Лівобережної України (1727–1734). Походив із відомого козацького роду. Миргородський полковник (1682–1727, з перервами). Уславився під час Азовсько-Дніпровських походів 1695–1696 рр., а також у Північній війні. У 1708 р. перейшов на бік шведського короля Карла XII разом з І. Мазепою, але згодом повернувся до війська Петра І, за що зберіг свої маєтки і титул полковника.

Після смерті Петра І та тимчасової ліквідації Малоросійської колегії у 1727 р. обраний гетьманом Лівобережної України. Провів важливі реформи: впорядкував місцеву адміністрацію, реформував систему судочинства, повернув державі незаконно захоплені землі та сприяв розвитку зовнішньої торгівлі. Обстоював автономні права Гетьманщини, хоча його діяльність значно обмежували «Рішительні пункти» 1728 р.

Помер у Сорочинцях (нині с. Великі Сорочинці Полтавської області) у 1734 р., похований у Спасо-Преображенській церкві.

Гетьман Данило Апостол. Невідомий художник. 1750 р.

Прочитайте текст, дайте відповіді на запитання та виконайте завдання. **1.** Пригадайте, що таке паланки. Які функції вони виконували? **2.** Чому саме зимівники стали ключовими в господарстві козаків? **3.** Проаналізуйте, які чинники сприяли розвитку торгівлі козацтва.

Нова Січ

Після поразки під Полтавою у 1709 р. Запорозька Січ опинилася під загрозою знищення. Зруйнування Чортомлицької Січі та переслідування прибічників Івана Мазепи змусили запорожців шукати нові землі. Вони оселилися спочатку в Кам'янці, а потім на території, що перебувала під контролем кримського хана, де утворили *Олешківську Січ*. Кримське ханство й Османська імперія були зацікавлені у розвитку союзницьких відносин із запорожцями, навіть надали певні пільги. Однак заборонили мати артилерію, а козаків залучали до воєнних походів. Постійні утиски православної віри та нестабільність змусили козаків шукати можливість повернутися на рідні землі.

У *1734 р.* запорожці на чолі з отаманом Іваном Білицьким повернулися на Запорожжя та *заснували Нову Січ на річці Підпільній*. Ця Січ стала важливим політичним і військовим центром, який забезпечував

козацьку автономію в межах Російської імперії. Попри залежність від російського уряду, козаки зберігали самоврядування і мали можливості для економічного розвитку.

Нова Січ мала чітко організовану адміністративно-територіальну структуру. Основними одиницями управління були **паланки**. Спочатку існувало п'ять паланок, але згодом їх кількість зросла до восьми. На лівому березі Дніпра розташовувалися Кальміуська, Орільська, Протовчанська та Самарська паланки, а на правому березі – Бугогардівська, Інгульська, Кодацька і Прогноїнська в гирлі Дніпра. Кожна паланка мала свої *органи влади*: полковник, писар, суддя та осавул, яких обирала паланкова рада. Вона також мала власний герб і печатку, що символізували її самостійність. У паланках діяли суди, церкви, ремісничі майстерні, поромні переправи. Відбувалися ярмарки.

СЛОВНИК

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця на Запорожжі в період Нової Січі. Центром паланки була слобода. Там містилася невелика залога й мешкала паланкова старшина на чолі з полковником, яка здійснювала адміністративну, військову, судову й фінансову владу.

Адміністративно-територіальний устрій Нової Січі

Основою господарського життя Нової Січі були рільництво, скотарство, рибальство, бджільництво і ремісництво. Ключовими господарськими одиницями стали *зимівники* – великі садиби. Вони були не лише осередками господарства, а й символом козацького володіння землею. Рільники вирощували великі врожаї зернових культур, завдяки чому Січ не лише забезпечувала себе хлібом, а й продавала його за кордон. Окрім рільництва, козаки також займалися садівництвом і городництвом.

Розвивалася і торгівля. Запорожці мали активні торговельні зв'язки з Туреччиною, Кримським ханством та країнами Західної Європи. На ярмарки і торги до Січі приїжджали, зокрема, польські, татарські, молдовські, грецькі та єврейські купці. Продавали і купували зерно, худобу, ремісничі вироби та продукти харчування.

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання. **1.** Що стало причиною обрання Кирила Розумовського гетьманом Лівобережної України? **2.** Чому розвиток зовнішньої торгівлі за гетьманування Розумовського був важливим для економічного становища Гетьманщини? **3.** Чи прагнув Розумовський зберегти незалежність Гетьманщини? Свою думку обґрунтуйте.

Гетьманування Кирила Розумовського

У 1750 р. гетьманство в Україні відновили. На гетьманську посаду обрали Кирила Розумовського, молодшого брата фаворита імператриці Єлизавети. У віці 22 років він очолив Лівобережну Україну, що на той час перебувала під значним контролем Російської імперії. Розумовський одразу ж узявся за проведення реформ задля зміцнення прав козацької старшини та відновлення автономних повноважень гетьманського уряду.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Кирило Розумовський.
Художник Луї Токк.
1758 р.

Кирило Розумовський (близько 1728 – 1803) – останній гетьман України (1750 – 1764), граф Російської імперії, президент Петербурзької академії наук. Народився в с. Лемеші на Чернігівщині в козацькій родині Розумів. У 1742 р. переїхав до царського двору в Петербург під опіку старшого брата Олексія Розумовського, фаворита імператриці Єлизавети. У 16 років отримав титул графа і вирушив в освітню подорож до Європи, навчався у Німеччині, Франції та Італії.

У 1750 р. обраний гетьманом України. Під час правління намагався зміцнити автономію Гетьманщини. Продовжив реформи, розпочаті Д. Апостолом. Активна діяльність гетьмана спонукала імператрицю обмежити його вплив, і у 1764 р. гетьманство ліквідували.

Розумовський повернувся в Україну у 1794 р., оселився у своєму маєтку в Батурині та присвятив останні роки будівництву церков, розбудові маєтків і господарській діяльності. Помер у 1803 р. в Батурині, де й був похований.

↑ Козацький однострій згідно з реформою К. Розумовського. Художник Тимофій Калинський. 1847 р.

Однією з ключових *реформ* Розумовського стала *судова*, започаткована ще Данилом Апостолом. За Розумовського запровадили поділ Гетьманщини на 20 судових повітів, кожен мав власний земський та підкоморський суд. Це дало змогу ефективніше залагоджувати конфлікти між старшиною та населенням. Генеральний військовий суд став найвищою судовою інстанцією, що здійснювала нагляд за місцевими судами.

К. Розумовський активно сприяв розвитку зовнішньої торгівлі України. Наприклад, домігся дозволу експортувати українські товари за межі Російської імперії. Українські купці отримали доступ до європейських ринків. Крім того, гетьман звертав увагу на модернізацію козацького війська. Він запровадив нову уніформу – синій мундир із червоним коміром, білі штани. Озброїв козаків сучасною зброєю, а також упорядкував артилерію, що зробило козацьке військо більш боєздатним.

Пильну увагу приділяв розвиткові освіти й культури. Він активно підтримував Києво-Могилянську академію, намагався оновити її навчальні програми і загалом підвищити рівень освіти. Розумовський планував запровадити світську систему освіти в Україні, зокрема університети в Батурині та Києві. Проте російська влада, прагнучи зменшити вплив української автономії, перешкоджала цим реформам, намагаючись перетворити академію на суто духовний заклад.

Розумовський прагнув самостійно призначати полковників без погодження з Петербургом. Його політичний курс на збереження державно-політичної автономії Гетьманщини викликав різке невдоволення імператриці Катерини II. Як привід до рішучих дій було використано чолобитну до цариці, підписану наприкінці 1763 р. більшістю присутньої на раді в Глухові старшини. Чолобитна містила прохання про повернення Гетьманщині «прав, вольностей і привілеїв», а також про дозвіл на встановлення спадкового гетьманства Розумовських. Царським маніфестом від 10 листопада 1764 р. і сенатським указом від 17 листопада 1764 р. К. Розумовський був усунутий від гетьманства, підписавши «добровільне зречення», а саму посаду гетьмана України ліквідували. Розумовський провів 11 років у вигнанні. Лише у 1794 р. йому дозволили повернутися до України. У своїй резиденції в Батурині гетьман збудував розкішний палац – зразок європейської архітектури того часу. Він оселився в Батурині та займався меценатством до своєї смерті у 1803 р. К. Розумовський залишив по собі спадщину як останній гетьман України, який намагався відновити її автономію в умовах постійного тиску з боку Російської імперії.

Розгляньте зображення на с. 260, прочитайте текст до нього і дайте відповіді на запитання. **1.** Поміркуйте, чому автори композиції відтворили скульптури саме цих гетьманів. **2.** Висловіть припущення, чому гетьмани вивчають карту України. **3.** Що символізує фігура Божої Матері?

➔ Гетьмани. Молитва за Україну. Скульптори М. Мазур, Б. Мазур. Батурин. 2009 р.

Пам'ятник у Батурині урочисто відкритий у День соборності України 22 січня 2009 р. за участі Президента України В. Ющенка. Це скульптурна група з п'яти постатей українських гетьманів, за яких Батурин був столицею України – Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та К. Розумовського. Фігури згруповані навколо столу і схилені над мапою України. Скульптурну композицію доповнює фігура Божої Матері, розташована над усіма іншими фігурами.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Оберіть одне завдання і виконайте його.

✓ Напишіть есей на тему «Вплив політики Петра І на діяльність Івана Скоропадського як гетьмана». Оцініть зусилля гетьмана щодо збереження автономії Гетьманщини.

✓ Уявіть себе Іваном Скоропадським. Напишіть сторінку зі щоденника, де від його імені опишіть свої почуття і думки після отримання указу Петра І про створення Малоросійської колегії та обмеження його влади.

✓ Створіть плакат з основними віхами правління гетьмана Кирила Розумовського.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю, що зовнішня політика і торгівля відігравали важливу роль у зміцненні економічної самостійності Гетьманщини			
Я можу пояснити, як політичні реформи гетьманів вплинули на відносини між Гетьманщиною та Російською імперією			
Я вмію аналізувати наслідки політичних рішень гетьманів для козацької старшини та українського народу			
Я можу проаналізувати, які з реформ кожного гетьмана були найефективнішими для зміцнення української державності			

§33 Ліквідація Російською імперією автономії Гетьманщини, Слобідської України, знищення Нової Січі

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте карту на с. 265. Які області сучасної України ввійшли до складу Російської імперії в 1750 р.? Унаслідок яких подій це відбулося?

ПРАКТИКА

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Які завдання щодо українських земель ставила російська цариця перед чиновником найвищого рангу – генерал-прокурором Сенату? **2.** Як ці настанови слід було втілювати в життя?

«Треба викоренити звихнену думку (українців), за якою вони вважають себе окремим народом, іншим від тутешнього (московського). Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв; порушити ж їх, раптом відмовившись од них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на таких самих засадах було би більше ніж помилкою, можна сказати певно – безглуздям. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитися, неначе вовки на ліс. Домогтися цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли».

Із настанови Катерини II князю О. Вяземському. 1764 р.

Ліквідація гетьманства на Лівобережжі. Діяльність Другої малоросійської колегії

Заслуги Кирила Розумовського у зведенні Катерини II на престол не вплинули на рішення імператриці про ліквідацію гетьманської влади в Україні. Царським маніфестом від 10 листопада 1764 р. К. Розумовський був усунутий від гетьманства, підписавши «добровільне зречення». Посада гетьмана України була скасована. Для управління Україною за цими указами створювалася Малоросійська колегія. Вона складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох українських старшин, а очолював її граф *Петро Румянцев*. В Україні він провів наступні 25 років і успішно виконав покладені на нього завдання з ліквідації залишків української державності.

В Україну Румянцев прибув на початку 1765 р. Насамперед він провів ревізію господарського життя Гетьманщини. Було здійснено перепис населення, описано земельну власність, кількість дворів, ґрунтів, виявлено ступінь заможності кожного окремого господаря тощо. Під час ревізії П. Румянцев неухильно виконував настанови імператриці – усіляко обмежувати переходи селян. Тож вільних селян дедалі меншало. Радикальних змін зазнали органи управління. Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд та інші установи були підпорядковані Малоросійській колегії та перетворені на її підрозділи. Проте початок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. трохи загальмував реформаторські ініціативи П. Румянцева, якого було призначено головнокомандувачем російської армії.

Проаналізуйте наслідки скасування гетьманства в Україні. Визначте причини цієї події і доповніть схему.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
	Скасування гетьманства в Україні 1764 р.	• знищення української державності • установлення цілковитого контролю Російської імперії над колишніми землями Гетьманщини • ліквідація українських політичних інституцій та уніфікація суспільно-економічного й політичного життя на Лівобережжі згідно з порядками Російської імперії

Ліквідація решток автономного устрою Лівобережної України та Слобожанщини

Прочитайте пункт параграфа. Від імені представника козацької старшини запропонуйте російській владі кілька аргументів на користь збереження автономії Гетьманщини.

Остаточне скасування полкового устрою Слобожанщини збіглося в часі з ліквідацією гетьманства на Лівобережній Україні. Улітку 1765 р. Катерина II підписала маніфест про скасування на Слобожанщині ко-

зацького устрою. Слобожанщина перетворювалася на Слобідсько-Українську губернію з адміністративним центром у Харкові. Її територію було поділено на п'ять провінцій: Ізюмську, Охтирську, Острогозьку, Сумську та Харківську. Головним органом управління стала губернська канцелярія. Козацькі полки було реорганізовано в гусарські. До них на добровільних засадах могли записуватися колишні козаки, яких тепер називали «військовими обивателями».

У 1781 р. на землях Лівобережної Гетьманщини було ліквідовано полково-сотенний козацький устрій і утворено Малоросійське генерал-губернаторство, що складалося з трьох намісництв (згодом – губерній) – Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. Кожна губернія поділялася на повіти. У губернських і повітових містах постали такі самі адміністративні та судові установи, які діяли скрізь у Російській імперії. У 1786 р. Малоросійську колегію, Генеральний суд, полкові і сотенні управління було скасовано.

Спеціальним указом від 1783 р. було ліквідоване козацьке військо. Десять козацьких і три компанійських полки перетворили на десять регулярних кінних карабінерських полків російської армії. Ці полки й надалі мали формувати з українських козаків. Вони утворили окремий стан населення – «казенних селян», зобов'язаних до військової повинності на засадах рекрутування. На відміну від звичайних селян, ці не були кріпаками, а мусили відбувати військову службу в регулярній російській армії. Рекрутами-солдатами ставали троє козаків із кожних 500 душ населення. Військова служба тривала шість років. Старшина, яка теж підпадала під дію цього указу, отримувала російські **табельні чини**. До 1784 р. абсолютна більшість козацької старшини мала табельні чини й була урівняна у правах з російським дворянством.

У 1783 р. вийшов імператорський указ, який прикріплював усіх українських селян до того місця, де вони були записані під час останнього перепису, і забороняв переходити на нові місця. *Цим указом у Лівобережній та Слобідській Україні запроваджено кріпацтво.*

З-поміж інших заходів, що визначали українське життя за російським імперським взірцем, було оголошення «Жалуваної грамоти дворянству» від 1785 р. Документ гарантував недоторканність особи, майна і честі, право на місцеве самоврядування, а також на вільне пересування країною та за її межами для осіб дворянського походження. Українській козацькій старшині слід було формально довести своє знатне походження. Це передбачало надання документів на доказ того, що хтось із предків кандидата на дворянство належав до старшини або походив із польської шляхти.

Прочитайте текст джерела і дайте відповіді на запитання. **1.** Які верстви українського суспільства підлягали закріпаченню? **2.** Як змінювався статус містян? **3.** Поміркуйте, як указ вплинув на становище більшості населення Лівобережжя та Слобожанщини.

«Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які від-

СЛОВНИК

Табельні чини – за указом Петра I від 1722 р. «Табель про ранги / чини» у Російській імперії розрізняли 14 придворних чинів, які свідчили про належність до дворянського стану.

лучилися до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами... [...] Містам, що знаходяться в намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, надати рівні вигоди і переваги, якими користуються міста Київ, Чернігів, Ніжин і інші, передбачаючи спільні настанови, які ми видаємо для міст нашої імперії, і, крім цього, сприяти перетворенню їх в квітучий стан... Щодо міст, про які йдуть суперечки, то тут треба спочатку розглянути і вирішити звичайним порядком, кому вони належать. Але через те, що майже в усіх малоросійських містах за дворянами і чиновними людьми з різних нагод приписані двори з селянами та землі, потрібно запропонувати тамтешньому нашому генерал-губернатору намагатися придбати їх на користь міста шляхом купівлі або обміну, щоб таким чином цілком очистити міста від усього їм не властивого...».

Указ Катерини II «Про податі з купецтва, міщан, селян та інших обивателів...». 3 травня 1783 р.

✷Підготуйте аргументи для дискусії на тему «Чи могла Україна зберегти автономію в складі Російської імперії?». Наведіть аргументи «за» і «проти» та зробіть висновки.

Ліквідація Запорозької Січі

Прочитайте біографію Петра Калнишевського. Що в його діяльності вас найбільше вразило? Як гадаєте, чому кошового отамана зображали на іконах?

Прочитайте пункт параграфа. Створіть уявний допис у соцмережі про ліквідацію Січі Катериною II. Мета допису – привернути увагу міжнародної громадськості до імперської політики Росії.

Зростання економічної могутності Запорожжя, відсутність кріпацтва й демократичний устрій козацької республіки непокоїли царський уряд. У державі, яка жорстоко контролювала підданих, незалежне населення Січі викликало роздратування. Козацькі привілеї дедалі обмежували, зменшувалися й землі запорозьких вольностей. Через кілька років після постання Нової Січі всього за кілька кілометрів від неї побудували російську фортецю для контролю за козаками. Будівництво «Української лінії» та колонізація земель навколо фортеці Св. Єлисавети переселенцями з Балкан були використані для відчуження від козацьких володінь значних територій. Проте імперський уряд не знищував козацькі вольності доти, доки запорожці були потрібні в ролі вартових південних кордонів.

У 1768 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. Українська територія безпосередньо прилягала до театру воєнних дій, тому російське командування використовувало її для зосередження й розгортання військ. Крім того, в Україні формували місцеві військові

полки – гусарські, пікінерські тощо. Було створено корпус із лівобережного козацтва (12 тис. вояків), а з жителів Правобережної України – добровільний козацький корпус. До складу дієвої армії належали також запорожці. Під час війни тисячі людей з України залучали до різних допоміжних робіт – обслуговування транспортних засобів, будівництва укріплень, мостів, переправ та інших споруд.

Закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр., унаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря, придушення селянського

Українські землі в другій половині XVIII ст.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Петро Калнишевський. Художниця Наталія Павлусенко. 2021 р.

Петро Калнишевський (1690–1803) – останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового. Обіймав посади «похідного полковника», військового осавула, військового судді, у 1762, 1765–1775 рр. – кошового отамана. Намагаючись уникнути залежності Січі від російської корони, дбав про колонізацію запорозької території, поширення хліборобства й торгівлі, опікувався культурним піднесенням краю. Його коштом збудовано п'ять церков і соборів, придбано чимало церковних книг та начиння. Захищав територіальні права Січі від зазіхань російського уряду, тричі брав участь у депутаціях Коша до Петербурга. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. успішно керував збройними силами Запорожжя. Після зруйнування Січі засланий до Соловецького монастиря, де перебував ув'язненим до 1801 р. і доживав віку після звільнення. Там же й похований. Про нього кажуть, що своїм життям він поєднав три століття: народився в XVII ст., пережив XVIII й помер у XIX ст. – у віці 112 років. Прилучений до лику святих Православною церквою України.

повстання розв'язали імперським урядовцям руки й прискорили справу ліквідації козацького устрою на Запорожжі.

4 червня 1775 р. війська генерала П. Текелія раптово оточили Січ-столицю, де стояла невелика залога, і зажадали її капітуляції. Після бурхливої військової ради, зваживши на сили сторін (3 тис. запорожців проти 10 тис. царського війська), козаки вирішили скласти зброю. Тієї самої ночі значна частина запорожців на човнах спустилася Дніпром у ханські володіння, а звідти – за Дунай, під протекцію султана. Наступного дня за наказом П. Текелія із Січі вивезли боєприпаси, артилерію, скарб, архів, клейноди й прапори. Усі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували. Від 25 травня до 8 червня 1775 р. російська армія повністю захопила запорозькі землі. Осереддя української державності й волелюбного духу було знищено.

У червні 1775 р. вийшов сенатський указ, що поклав край надіям козаків на відродження Січі. Запорожцям пропонували записатися до селянського чи мі-

↑ Покров Богородиці. Січова ікона із зображенням останнього кошового П. Калнишевського, запорозької старшини, судді, писаря та ін. Копія 1836 р.

щанського станів, чимало старшин зазнали переслідувань. З-поміж тих, із ким розправилися найжорстокіше, був кошовий отаман Петро Калнишевський.

ВЧИМОСЯ УПОРЯДКОВУВАТИ ІНФОРМАЦІЮ

Складіть синхронізовану таблицю «Події в Україні та країнах Європи у другій половині XVIII ст.». Виділіть спільні та відмінні риси.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ВЛАСНУ ДУМКУ

✷Напишіть листа в майбутнє від імені запорозького козака Підпільненської Січі, який розповідає про зруйнування Січі Катериною II. Опишіть ваші емоції та міркування про майбутнє.

ВЧИМОСЯ ДИСКУТУВАТИ

✷Подискутуйте на тему «Знищення Гетьманщини і Січі – знищення української національної ідентичності».

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю хронологію ліквідації автономії Гетьманщини			
Я можу пояснити причини й наслідки скасування гетьманства і ліквідації Запорозької Січі			
Я можу порівняти події другої половини XVIII ст. в Україні та країнах Європи			
Я розумію, як змінилося становище різних верств українського суспільства внаслідок скасування Росією гетьманства та ліквідації Запорозької Січі			

§34 Політична культура козацької старшини. Практична робота

Ознайомтеся з поняттям **політичної культури козацької старшини**, винесеним у рубрику «Словник». Поєднайте в таблиці чинники, що вплинули на її формування та особливості, з поясненнями до них.

СЛОВНИК

Політична культура козацької старшини – це сукупність цінностей, норм, традицій, уявлень та моделей поведінки, які визначали політичну діяльність козацької старшини.

Чинники, що вплинули на формування та особливості політичної культури козацької старшини		Пояснення
1 Козацький спосіб життя	А	Постійні війни та боротьба за виживання сформували у старшини авторитарні риси, необхідні для ефективного управління козацьким військом
2 Воєнний стан	Б	Взаємодія з іншими державами (Польща, Московія, Османська імперія), іншими політичними культурами, необхідність розвитку дипломатії
3 Соціальне розшарування	В	Демократичні засади козацького самоврядування, де кожен козак мав право голосу на кошах
4 Зовнішньополітичні чинники	Г	З розвитком козацтва з'являлася заможна старшина, яка прагнула закріпити свої привілеї

Об'єднайтеся в групи, проаналізуйте історичне джерело, виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.

Група 1. Визначте політичні цінності козацької старшини.

1. Які правові категорії згадано в документі як цінності? Наприклад, «демократія», «рівноправ'я», «національне самовизначення», «право на захист», «обстоювання інтересів держави», «справедливість національно-визвольних рухів» тощо.

2. Які особисті якості гетьманів названо в документі?

3. Як автор обґрунтовує те, що козацька держава пішла на союз із Османською імперією?

4. Чи згодні ви з твердженням автора, що дезінформація є нормою для Московської держави в політичній боротьбі та міжнародній політиці? Спростуйте або підтвердіть цю думку.

Група 2. Визначте політичні норми та політичні традиції козацької старшини.

1. Чи порушило козацтво тогочасні політичні норми, уклавши договір з Османською імперією? Чи було це порушенням політичної традиції? Свою думку обґрунтуйте.

2. Чи порушив московський цар політичні норми, досягнуті в домовленості й закріплені в договорі з Богданом Хмельницьким?

3. На думку автора, що мотивувало Івана Мазепу укласти політичний союз зі шведським королем Карлом XII?

4. Яка політична традиція простежується в документі: утвердження власної козацької держави чи орієнтування на допомогу від інших держав, що є гарантами державного суверенітету козацтва?

Група 3. Визначте уявлення про соціальну ієрархію, державу та прийнятні моделі поведінки козацької старшини.

1. Яке місце козацької старшини в українському суспільстві? Перед ким відповідальні «володарі»?

2. Що для автора є «козацькою нацією»?

3. Чому збройна боротьба є відповідним методом боротьби для козацької старшини?

4. Як, на думку автора, неприйнятно діяти в політиці? Хто з політичних а́кторів діє неправомірно?

СЛОВНИК

Політичні цінності – фундаментальні уявлення про те, яким має бути суспільство, які ідеали варто обстоювати та які цілі досягати в політичній діяльності. Це своєрідний компас, який орієнтує людей у політичному житті, визначаючи їхні переконання, уподобання та поведінку.

Політичні норми – установлені правила поведінки для учасників політичного процесу. Вони визначають, які політичні дії є прийнятними, а які ні. Норми можуть бути як формальними (записаними в законах, конституції), так і неформальними (традиціями, звичаями).

Політичні традиції – історично сформовані, засновані на довготривалому досвіді зразки політичної поведінки, які передаються з покоління в покоління.

Політичні уявлення – сукупність знань, переконань, почуттів та образів щодо політичної системи, політичних процесів та політичних а́кторів. Це своєрідний фільтр, через який сприймається політична реальність.

Соціальна ієрархія – уявлення про суспільний порядок, де люди розподілені за різними «сходинками». Кожна сходинка має свої привілеї, обов'язки і престиж.

Модель поведінки – відображення того, як люди взаємодіють між собою в суспільстві.

«Во ім'я Отця, й Сина, й Святого Духа. Володарі, ревниві до своєї репутації й слави, підтверджені більш, ніж інші люди, взору й осудженню суспільства, тим самим вважають себе відповідальними перед самим суспільством за свої поводження і за свої виступи, хоч з другого боку лише Господу Богу вони здають справу за свої вчинки. В цьому розумінні ми вважали необхідним поінформувати Королів, Князів, Республіки та інші християнські держави відносно мотивів, які привели мене в Оттоманську державу й примусили підняти нині зброю проти московського царя. [...]

Ми можемо спершу сказати, що ми вважали необхідним піти слідом і прикладом небіжчика, блаженної пам'яті, Козацького Гетьмана Івана Мазепи, великі якості якого, чеснота й побожність християнська відомі всьому християнському світові.

Тому ж ми знаємо, що це природне право визволити себе від тиску і працювати, щоб відновити те, що несправедливість і переможна сила у нас відібрала: всі знають, як ми трактувалися Московською державою.

Всім відомо, що Ясновельможний Гетьман Богдан Хмельницький, безсмертної пам'яті, добровільно, не будучи ніким примушений, підчинив руський народ і козацьку націю московському цареві. І в урочистім пакті цар Олексій Михайлович підтвердив клятвою охороняти на вічність під своєю протекцією козацьку націю й руський [тобто український] народ. Всі знають, що після смерті Ясновельможного Богдана Хмельницького, блаженної пам'яті, Московська держава порушила різними способами закони й вольності Козацької нації, підтверджені в свій час нею самою; московський цар хотів закріпостити в рабство вільний руський народ.

Всі знають, що московський цар Петро бажав перетворити вільних козаків в регулярну армію і порушити наші закони й вольності й навіть винищити на віки Військо Запорозьке. Тоді Ясновельможний Гетьман Іван Мазепа, блаженної пам'яті, щоб захистити права своєї батьківщини, щоб охоронити Військо Запорозьке, віддався під протекцію Ясновельможного Шведського Короля. В цій тактиці він пішов слідом за своїм попередником, блаженної пам'яті, Гетьманом Богданом Хмельницьким, який з'єднався з Ясновельможним шведським королем Карлом X, блаженної пам'яті, в згоді і збройнім союзі, задля визволення своєї батьківщини від польського ярма, під яким стогнав тоді руський народ.

Козацька нація стогне під тиранським ярмом Москви, починаючи від сумної баталії під Полтавою, і прагне лише того, щоб добитись своєї волі.

Після смерті гетьмана Мазепи, блаженної пам'яті, в Бендерах козацька армія з Божою допомогою і протекцією Ясновельможного шведського короля вибрала мене новим гетьманом, згідно зі стародавніми законами. [...]

Прийняв я [...] це достоїнство під умовою, що Ясновельможний шведський король гарантує козацькій нації, що він буде домагатись її прав перед москалями; і в цій меті цей Ясновельможний шведський король оголосив в урочистій грамоті, що він не полишить зброї й не ввійде ні в які перемови з Москвою, не рахуючись з інтересами козацької нації.

Одначе ні амбітність, ні навіть щирість, яку ми маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли нас примусити зробити щось противне християнській нації. Султан запевнив нас урочистим договором союзу, який він зробив з нами, договором таким достойним і таким сприятливим для християнської нації, що міністри Порти заявили, що вони не знайшли такого прикладу в своїй історії у своїх реєстрах документів.

Султан запевнив нас, що він не має ніякого наміру ні завоювати, ні приєднати до своєї держави Україну, але відновити в цій державі її стару конституцію з власним урядом, щоб зробити бар'єр між Оттоманською Державою і володінням московського царя, тому що й їх сусідство було приводом великих і кривавих війн; таким чином, коли ми появляємося спочатку поруч з Оттоманськими військами, не треба по цьому гадати, що ми приєдналися до турків, щоб їм допомогти в завоюваннях християн, але лише чекаючи моменту, коли зможемо командувати всією козацькою армією, щоби працювати з Божою допомогою на визволення нашої дорогої батьківщини від ярма, під яким стогне вже стільки років. [...]

Тому ми заявляємо всім, що ми не винні в людській крові, яка може пролитися, і щоби, одначе, це показати – що ми не чужі до добрих послуг християнських володарів, у спеціальнім пункті нашого договору з шведським королем сказано, що, коли з допомогою Господа

Бога Козацька нація поверне свої права, не буде відмовлено в посередництві безсторонніх держав для регламенту кордонів – і для обмірковання інших труднощів, які можуть зустрінутись.

У кінці, який би успіх не мала наша справа, який би не був здобуток зброї, яку ми підняли справедливо, ми матимемо утіху, що працювали навіть з небезпекою вашою життю для слави й величності нашої батьківщини; і тому ми повідомляємо всіх справедливих персон про прозорість наших намірів і про справедливість наших мотивів».

Пилип Орлик. «Маніфест до європейських урядів».
4 квітня 1712 р.

✷Проаналізуйте сторінки історичного джерела та переклад тексту, уміщеного на них. Дайте відповіді на запитання. **1.** Відомо, що гетьман виділив на видання цього Євангелія значну суму – 6 тис. золотих. Пригадайте, які події відбувалися в 1708 р. в Україні та в житті Івана Мазепи. Чи було фінансування видання Євангелія на часі? Подумайте, для чого це було зроблено. **2.** Розгляньте герб Івана Мазепи та знайдіть криптограму Г. Ї. М. В. Є. Ц. П. В. З. Σ. Ч. С. А. А. К. (вона розшифровується як «Гетьман Іван Мазепа Війська Його Царської Пресвітлої Величності Запорозького, Славного Чину Святого Апостола Андрія Кавалер»). Які елементи оформлення герба привертають вашу увагу? Що вони можуть символізувати? Відповідь обґрунтуйте. **3.** Яку роль відігравала меценатська діяльність у житті Івана Мазепи? Як це позначалося на внутрішній та зовнішній політиці? **4.** Яка пам'ять про гетьмана Івана Мазепу та інших козацьких старшин має залишитися в суспільстві завдяки їхній діяльності? Знайдіть відповідні фрази в присвяті до Євангелія та тексті «Маніфест до європейських урядів» Пилипа Орлика. **5.** Сформулюйте спільно 2–3 власних запитання до джерела та знайдіть відповіді на них.

«О, високий пане, що перевищуєш усіх своєю високістю, Іване Мазепо, що охороняєш грані Руси, ти заслугував на хвалу від арабів, віра яких вища тих, що ганьблять їх і сміються з них. А тому, що слава твоя, безсумнівно, є стовп для віри чистої, виправдуючої та святої, то ти даруєш їм з високости своєї, яко ласку, божественний текст у пречистій Євангелії.

Запитання. О, хто буде нам за помічника і дасть цю чесну книгу, що обдаровує освітою, має в собі добру вість і має словеса благовіствування Господа нашого Ісуса? Хоча з'ясувалося правдиве походження наше і найточніш встановлено, що ми є сини арабів, але по вірі підлягаємо ми всечеснішому престолу Антіохійському.

Відповідь. Іван Мазепа, гетьман, той, що славився щедротами і істочав блага і милості: він піднісся мудрістю начальствування над Руссю Малою, віра котрої розквітла і вславилася; він вміщує в собі славу її і заразом є честю для неї; він, що звеличів величність її вище від високос-

↑ Титульний аркуш та його зворот, уривок із присвяти з Євангелія, виданого арабською мовою в м. Алеппо (Сирія) для арабськомовних християн за кошти гетьмана Івана Мазепи. 1708 р.

ти небесної; він від лишків властивих йому чеснот, що напувають душі, скоро вони запрагнуть, оголосив для нас своїм коштом дорогоцінну книгу на славу Господню з найбільшою ретельністю, що виявилася в нього. А тому, що обдарував він нас від щедрот своїх, нехай щедро прийде на нього довговічність!

За допомогою таблиці впорядкуйте твердження / судження про роль козацтва та його політичної культури в історії України XVII–XVIII ст. Визначте позитивні й негативні сторони. За можливості додайте власні параметри і судження. Зробіть висновок у вигляді есею на 7–10 речень.

	Позитивні сторони	Негативні сторони
Спільнота козацтва		
Становище козацтва в суспільстві, відносини з іншими верствами		
Козацтво у відносинах між народами		
Державницькі прагнення		
Інше (роль в економіці, культурі тощо)		
(Додайте власні параметри і твердження / судження)		

Твердження / Судження

1. Благодійність козацької старшини (двічі, до різних категорій).
2. Війни й конфлікти призводили до численних жертв.
3. Війни й конфлікти ускладнювали внутрішню і зовнішню торгівлю, розвиток міст.
4. Дипломатичні вміння старшини й активна зовнішньополітична діяльність.
5. Добре організоване військо на захисті держави.
6. Захист православ'я, відновлення православної Церкви.
7. Козацтво діє від імені «руського (українського) народу», який постає як рівноправний з іншими.
8. Козацька старшина водночас хотіла мати всю повноту влади в своїх руках (військова диктатура), але й зберігати традицію виборності («козацької демократії»).
9. Культура засновується на виключній православності.
10. Лише зародкові ідеї власної національної держави, бачення автономності в союзі з певною державою.
11. Не було запроваджено власних грошей, системи податків.
12. Пільги для греків і представників інших народів, що сповідували християнство, для заохочення їхнього переселення й торговельної діяльності.
13. Роз'єднаність старшини, суперечності між окремими групами, що представляли інтереси реєстрового, нереєстрового й запорозького козацтва.
14. Старшина активно обстоювала інтереси козацької спільноти.
15. Старшина сприяла колонізаційним процесам земель Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя, з козацьким типом господарювання.
16. Створення «козацького міфу», що об'єднував суспільство довкола козацької старшини.
17. Суперечливі стосунки з кримськими татарами, євреями та особами і громадами, що сповідували інші релігії або течії православ'я.
18. Утворення власної держави в складі Речі Посполитої / Московії / Османської імперії.

§35 Опришківський й гайдамацький рухи. Коліївщина. Закарпаття й закарпатські русини

ПРОВОКАЦІЯ

Протягом цього курсу історії ви дізналися про чимало повстань. Визначте загальну причину, що спонукала українців до таких протестів. Що могло підняти люд на нове повстання після десятиліть попередніх заворушень і війн?

ПРАКТИКА

Становище Правобережжя у XVIII ст. Гайдамацький рух

Прочитайте текст пункту параграфа. Укладіть схему «Причини та наслідки гайдамацького руху».

Після тривалих воєн між Польщею, Московією та Османською імперією за Правобережну Україну *Адріанопольський мирний договір 1713 р.* розділив цю територію. Московія отримала Київ з околицями, Османська імперія – землі Запорожжя, а Річ Посполита повернула собі Східне Поділля (Брацлавщину) та Київщину.

↑ Ілюстрація О. Сластіона до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки». 1886 р.

Однак повернення територій не означало відродження могутності Речі Посполитої. *Внутрішні розбіжності та війни з іншими державами сильно послабили країну.* Московія, скориставшись цим, установила над Річчю Посполитою жорсткий контроль, обмежуючи її військову міць і впливаючи на внутрішню політику.

У першій половині XVIII ст. *річпосполитські землі економічно занепали* через політичну нестабільність і зменшення кількості населення внаслідок війн. За першість *боролися магнатські угруповання*, очолювані родинами Потоцьких і Чарторийських. Небачена раніше девальвація грошей була спричинена випуском значної кількості мідних шелягів і низької якості срібних монет. *Розвиток міст ускладнювався через юридики* – частини міста, що були приватною власністю магнатів, багатої шляхти чи римо-католицької церкви і населення яких не підлягало міському праву.

На українських землях Правобережжя посилювалася *дискримінація православного населення*. Польська шляхта прагнула повністю підкорити православну церкву і обмежити права її вірян. Це призвело до зростання напруженості між католиками і православними. До того ж центр Київської православної митрополії перебував на території, підпорядкованій московському царю.

Частина православного духовенства, бажаючи захистити свої парафії від утисків, *перейшла в унію з католицькою церквою*. Масове переведення розпочалося з 1692 р., коли унія була проголошена у Перемишльській єпархії. У 1700 р. було проголошено акт прилучення Львівської єпархії до греко-католицької церкви, ще через рік унійною стала й Луцька єпархія. 1708 р. до їх числа приєдналося й одне з найавторитетніших православних братств України – Львівське. Однак умови цієї унії були несприятливими для православних, що призвело до подальшого розколу в суспільстві.

У відповідь на утиски і соціальну нерівність виник **гайдамацький рух**. Гайдамаки об'єднували у своїх лавах невдоволених селян, козаків і містян. Перша згадка у джерелах про гайдамаків датується 1715 р. Центром формування гайдамацьких загонів стало степове Запорожжя (Правобережна Наддніпрянщина).

Найпотужніший спалах повстання припав на *1730-ті роки*. Після відновлення Запорозької Січі у 1734 р. козацтво відіграло значну роль в організації гайдамацького руху. Саме того року спалахнуло масштабне повстання, яке охопило *великі території Правобережної України*, перекинувшись *на Галичину та частину Лівобережжя*. Приводом стало втручання Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. Росіяни ввели свої війська для підтримки вигідного їм кандидата на польський престол Августа III Саксонського. Під проводом Верлана, Скорича, Гриви, Медвідя, Моторного та інших гайдамаки здійснили кілька успішних операцій, завдавши значних втрат польській шляхті. Російські та польські війська придушили повстання. Однак **гайдамацький рух** не припинився. Невеликі загони продовжували боротьбу, вдаючись до партизанських дій проти польської влади.

СЛОВНИК

Гайдамацький рух – селянські повстання, спрямовані проти шляхти і католицького духовенства.

Нова хвиля гайдамаччини здійнялася у *1750-х роках*. За підтримки місцевого населення повстанці захопили кілька міст *Правобережжя*, перейшли на лівий берег Прип'яті. З *1759 р.* активізувалися дії гайдамаків на *Слобожанщині*.

Коліївщина

Уявіть, що події Коліївщини – це сюжет нового серіалу на Netflix або історичного бойовика. Придумайте назву фільму. Пропишіть три основні сцени, які зацікавлять глядачів. Напишіть рекламний слоган. Результат представте у класі.

Наймасштабнішим проявом гайдамацького руху стала **Коліївщина** (1768–1769). Вона вплинула на розвиток міждержавних стосунків і розстановку сил у Східній Європі – між Османською, Російською, Австрійською імперіями та Пруссією.

Створення *у 1768 р.* **Барської конфедерації** стало безпосереднім поштовхом до початку повстання. Катерина II ввела російські війська на Правобережжя проти конфедератів. Однак православне населення сприйняло цю дію як акт допомоги «православної цариці» у боротьбі проти шляхти.

Навесні 1768 р. селяни Правобережжя почали громадитися в загони, а прихід ватаг запорожців посилив ці процеси. Недалеко від Мотронинського монастиря над *Холодним Яром* (територія на межі нинішніх Черкаської та Кіровоградської областей) гайдамаки заклали табір. До кінця квітня тут зібралося до 700 запорожців і близько 300 мешканців Правобережжя. На чолі повстання став запорожець

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Послушник Мотронинського монастиря Максим Залізняк. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

Максим Залізняк (близько 1740 – після 1769) – один із керівників Коліївщини. Здійснив велику організаторську роботу з підготовки повстання. З його початком на визволених територіях Правобережжя прагнув проводити справедливу соціальну політику, налагоджував нормальне господарське життя. Затриманий загоном російських військ, що перебували на Правобережжі у зв'язку з виступом Барської конфедерації. Засланий до Сибіру на каторжні роботи. М. Залізняк зажив гучної слави завдяки народній творчості, що зберегла про нього десятки дум, історичних пісень, переказів, легенд.

СЛОВНИК

Коліївщина – соціальний та національно-визвольний рух 1768–1769 рр. у Правобережній Україні. Порівняно з попередніми виступами гайдамаків мав ширшу соціальну базу, вищий рівень організації (існував єдиний керівний центр, військо було поділено на окремі підрозділи тощо) та ідеологічну спрямованість.

Барська конфедерація (1768–1772) – військово-політичне об'єднання польської шляхти і римо-католицького духовенства, спрямоване проти короля Станіслава Августа Понятовського, протеже Катерини II, та втручання Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої.

Максим Залізняк, який був проголошений полковником. У травні 1768 р. почали збройний виступ. За кілька тижнів *повстання охопило всю Південну Київщину, Брацлавщину, перекинулося на Поділля та навіть Галичину.*

Головною ціллю повсталих була *Уманська фортеця* – резиденція київського воєводи графа Франціщека Салезія Потоцького і водночас центр поширення унії на Правобережжі. *Іван Гонта*, сотник надвірної охорони, на якого було покладено оборону, перейшов на бік повсталих. Уманська фортеця впала. У місті сталася страшна різанина, унаслідок якої загинуло кілька тисяч людей, переважно євреїв та уніатів.

↑ Іван Гонта. Невідомий художник. 1822 р.

Повстання, яке охопило Правобережну Україну влітку 1768 р., викликало занепокоєння в Російській імперії. Поширення повстання на м. Балта, що підпорядковувалося османам, загрожувало міжнародними ускладненнями. Тому *Росія*, попри формальну підтримку повстанців, *вирішила придушити виступ.*

Російські війська, очолювані генералом М. Кречетниковим, виступили проти повстанців. На початку липня 1768 р. *М. Залізняка та І. Гонту взяли в полон* і передали польській владі. Інші повстанці зазнали жорстоких репресій. Незважаючи на придушення основних сил, окремі загони й надалі чинили опір ще у першій половині 1769 р.

Катерина II у липні 1768 р. видала маніфест, у якому засудила повстання, поставивши під сумнів його справедливість. Так Росія фактично відмовилася від підтримки повстанців і виправдала своє втручання у внутрішні справи Речі Посполитої.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• посилення кріпосницького гноблення • релігійні та політичні утиски • колонізаторська політика Речі Посполитої • прагнення возз'єднання Правобережної та Лівобережної України • утворення Барської конфедерації	**Коліївщина 1768–1769 рр.**	• учасники повстання зазнали жорстокої помсти від карателів • на Лівобережжі тривали повстання під проводом С. Гаркуші • здійнялася хвиля народних виступів в інших землях Речі Посполитої та сусідніх країнах • рух справив значний вплив на формування соціальної свідомості, розвиток суспільно-політичної думки України

Опришки

Землями заходу України ширився рух, подібний до гайдамацького, названий **опришківським.** Як припускають, це слово походить від латинського «порушник, знищувач». Опришківські ватаги зосере-

джувалися у прикордонній смузі між Річчю Посполитою, Угорщиною та Молдовою, переховуючись у малодоступних лісах Карпат. Як соціальне явище опришківство існувало на західних українських землях упродовж кількох віків, проте найширшого розмаху набуло саме у першій половині XVIII ст. На цей час припадає діяльність найвідомішого опришка – *Олекси Довбуша*.

Олекса Довбуш перші походи розпочав у Коломийському повіті, нападаючи на маєтки шляхтичів у Чорних Ославах, Лючках, Уторопах та інших селах. Завдяки власній спритності та підтримці місцевого населення Довбуш тривалий час був невловимим для шляхти. Навіть коли в 1740-х роках великий коронний гетьман Юзеф Потоцький скерував проти нього значні військові сили, Довбушу вдалося зберегти свободу. Однак у 1745 р. його життя трагічно обірвалося від руки зрадника.

Після смерті Довбуша опришківський рух не припинився. Так, у 1740-х роках відзначився загін *Василя Бакурака*, який також нападав на шляхетські маєтки. Після нього справу продовжив *Іван Бойчук*, який навіть перебрався на Запорозьку Січ, а згодом приєднався до гайдамацького руху на Правобережній Україні.

↑ Олекса Довбуш. Невідомий художник. XVIII ст.

СЛОВНИК

Опришки – спільна назва повстанців Галичини, Буковини та Закарпаття в XVI–XIX ст., що за мотивами діяльності подібні до гайдамаків.

Становище Закарпаття

У XVIII ст. Закарпаття перебувало під владою *Габсбургів*, зазнаючи впливу як угорської, так і австрійської культури. Основу економіки регіону становили великі землеволодіння магнатів, переважно етнічних німців. Тимчасом більшістю населення регіону були **русини**-українці.

ЗАУВАЖТЕ Зберегти свою мову та національно-культурну самобутність закарпатським русинам-українцям допомагала, зокрема, їхня *релігійна окремішність* у католицькому середовищі. Православ'я на Закарпатті має давні корені, що сягають часів перебування цієї землі в складі Болгарії. Перша документальна згадка про православну єпархію в Мукачеві датується 1491 р. Однак у 1646 р. значна частина закарпатського духовенства перейшла до унії з Римом. Це спричинило розкол в українському суспільстві Закарпаття. Твердинею православ'я деякий час залишалася Марамарощина, що входила до складу Трансильванії до 1720 р. Проте наприкінці XVIII ст. унія була остаточно запроваджена на всій території Закарпаття.

Прочитайте уривок з історичної довідки та поставте три запитання своїм однокласникам та однокласницям.

↑ Ференц II Ракоці. Художник Адам Маньокі. 1711 р.

«У своїх мемуарах “Записки про війну в Угорщині з 1703 р. до її закінчення” князь Ференц II Ракоці з великою вдячністю і теплотою згадував русинів-**куруців** як “найвірніший народ” [...]

Важливу роль русини-українці відіграли під час облоги й захоплення Мукачівської, Хустської та Ужгородської фортець, які залишилися в тилу армії куруців. В околицях Ужгорода, наприклад, діяли 10 селянських загонів, які за 8 років війни вчинили 35 великих нападів на поміщицькі маєтки та австрійські гарнізони. Зокрема, угорський дворянин Дєрдь Палоці Хорват, котрий перебував разом із півсотнею інших прибічників германського імператора Леопольда I Габсбурга в оточеному з вересня 1703 р. повстанцями Ужгородському замку, у своєму щоденнику записав: “Що це за Божий світ настав, наші піддані переслідують нас, як псів... Натовп русинів, одягнутих у гуні, спустилися з гір, зайняли місто... Ужгородський замок верховинці із сокирами так обклали, що хіба тільки птах може туди залетіти”. Мешканці Ужгорода та його околиць активно допомагали повстанцям: виготовляли зброю, споруджували укріплення, доглядали поранених, приносили їжу і теплий одяг, а також вози соломи, щоб “викурити” із замку оборонців. Оточений австрійський гарнізон Ужгородського замку після піврічної облоги змушений був здатися селянському ватажкові Івану Беці в березні 1704 р., чим завершилося визволення всього Закарпаття. Наступних 7 років Ужгород був однією з головних баз повстанців-куруців. Протягом майже всього 1707 р. тут перебував князь Ференц II Ракоці».

Степан Віднянський. Історична довідка про участь русинів у повстанні куруців. «Енциклопедія історії України»

Довге повстання Ференца II Ракоці було придушене у 1711 р., а значні маєтки князя перейшли до німецького роду Шенборнів. Серед них Мукачівсько-Чинадіївська латифундія, що охоплювала величезну територію з численними селами і містами. Нові власники активно заохочували німецьку колонізацію, надаючи переселенцям значні земельні ділянки й податкові пільги на 10 років. Це посилило змішування національностей і культур на Закарпатті.

Населення Закарпаття переважно залишалося кріпаками і зазнавало жорстокої експлуатації з боку магнатів. Селяни були позбавлені багатьох прав.

Для поліпшення соціально-економічної ситуації в Угорщині, включно із Закарпаттям, імператриця *Марія Терезія* здійснила низку реформ. Зокрема, було проведено *урбаріальну реформу (1767)*, яка мала на меті врегулювати відносини між поміщиками та селянами. За результатами реформи було встановлено максимальний розмір пан-

щини (1–2 дні на тиждень), а селяни отримали певні соціальні гарантії. Крім того, урбарій визначав соціальний статус селян. Ті з них, хто мав повний наділ (телек), або половину, або чверть чи навіть восьму частину телека, зараховувалися до кріпаків із наділом. Хто мав менше 1/8 наділу або ж зовсім не мав землі – до желярів (наймитів). Урбарій регламентував і повинності селян – платити дев'ятину, десятину, військовий податок, ремонтувати шляхи, платити побори на користь церкви тощо.

СЛОВНИК

Русини – назва українців до кінця XVIII ст., а на західних українських землях – до початку XX ст. Із книжним варіантом «русини» співіснувала розмовна форма «руснаки», яка найдовше зберігалася у Закарпатті та Лемківщині. У Габсбурзькій монархії термін «русини» став офіційною назвою всіх українських підданих цієї держави.

Національно-визвольна війна угорського народу 1703–1711 рр. – війна угорців, словаків, угорських русинів та інших народів Угорщини на чолі з трансильванським князем Ференцем II Ракоці проти панування Габсбургів.

Куруці – учасники антигабсбурзьких повстань у Королівстві Угорщина упродовж 1671–1711 рр. Здебільшого куруцами були етнічні угорці, точніше мадяри і секеї, але серед них також траплялися словаки та русини.

ДІЄМО КРЕАТИВНО

✷Уявіть, що ви журналіст / журналістка XVIII ст. Напишіть репортаж для газети, описуючи події Коліївщини або діяльність Олекси Довбуша очима очевидця / очевидиці (наприклад, місцевого жителя / місцевої жительки, шляхтича / шляхтянки або самого повстанця). Подумайте, як могли б реагувати на цю подію різні соціальні групи (селянство, шляхта, козаки, духовенство).

АРГУМЕНТУЄМО ВЛАСНУ ДУМКУ

✷Уявіть, що у вас у класі відбуваються дебати «Гайдамацький рух – боротьба за справедливість чи насильство без правил?». Підготуйте аргументи для обох поглядів, використовуючи факти з параграфа.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю про особливості становища Правобережжя та Закарпаття у XVIII ст.			
Я знаю періоди розгортання опришківського та гайдамацького рухів, Коліївщини			
Я можу показати на карті розгортання опришківського та гайдамацького рухів, Коліївщини			
Я можу пояснити причини, передумови і наслідки опришківського та гайдамацького рухів, Коліївщини			
Я можу обґрунтувати і висловити судження щодо Максима Залізняка, Івана Гонти, Олекси Довбуша та інших лідерів повстань			
Я розумію важливість для людини належності до соціокультурної спільноти			

§36 Становище Кримського ханства і його анексія Російською імперією. Імперська політика Росії щодо Півдня України

ПРОВОКАЦІЯ

Пригадайте становище українських земель на початку XVIII ст. Назвіть по 5 слів-маркерів, якими можна його описати. Це можуть бути як іменники, так і прикметники. Запишіть власні слова-маркери, а також ті, що сподобалися найбільше.

ПРАКТИКА

Прочитайте текст пункту параграфа. Дайте відповіді на запитання. **1.** Чому змінилося становище Кримського ханства у XVIII ст.? **2.** Які були наслідки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. для Кримського ханства? **3.** Який статус Кримського ханства зафіксували у Кючук-Кайнарджійському мирному договорі? **4.** Перелічіть реформи, що їх здійснив Шагін Ґерай. Чому вони не мали тривалого успіху? **5.** Як анексія Кримського ханства Російською імперією вплинула на його економічний та демографічний стан?

Становище Кримського ханства і його анексія Російською імперією

У XVIII ст. Кримське ханство зберігало союзницькі відносини з Османською імперією. Після Прутської кампанії 1711 р. ханство змогло здобути тактичну перемогу над російськими військами, але його вплив у регіоні почав знижуватися. Російська імперія поступово закріплювалася на півдні українських земель унаслідок воєн з Османською імперією. Уже під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. російські війська двічі вдиралися на територію Кримського ханства, захоплювали Бахчисарай та руйнували ханські палаци. Як наслідок цих воєн, Російська імперія отримала доступ до Чорного моря.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. спричинила суттєві зміни в регіоні. Росія прагнула закріпитися тут і послабити вплив Османської імперії на Півдні України й у Криму зокрема. Османська ж імперія намагалася відновити позиції та обмежити експансію Росії. У 1768 р. Османська імперія оголосила війну Росії. Бойові дії переважно зосереджувалися у двох регіонах: Подунав'ї та Причорномор'ї.

Завершилася війна підписанням *Кючук-Кайнарджійського мирного договору в 1774 р.* Договір містив такі пункти: припинення війни, окреслення статусу Кримського ханства, територіальні зміни та відносини з християнським населенням Османської імперії. Обидві сторони оголосили про вічний мир, звільнення полонених, амністію для тих, хто перейшов на бік Російської імперії. Крім того, надали право еміграції з окупованих територій.

Кримське ханство проголосили незалежною державою, але під духовним контролем султана Османської імперії. Територія ханства охоплювала колишні османські володіння на півдні Криму, а також землі між Південним Бугом і Дністром. Водночас Російська імперія отримала контроль над Керченською протокою, здобувши фортеці Керч та Єнікале. Росія здобула право на вільне торгове судноплавство у Чорному та Середземному морях і можливість мати дипломатичні представництва в Османській імперії. Договір закріпив за Російською імперією місто Азов, а також території між Дніпром і Південним Бугом. Це сприяло подальшій російській експансії на південь.

Останнім ханом Кримського ханства став Шагін Ґерай. Народився в Османській імперії, здобув європейську освіту, володів кількома мовами. Прагнув модернізувати Кримське ханство за європейськими стандартами. Проте в реалізації своїх планів орієнтувався на Російську імперію, тому заручився підтримкою Катерини II. У 1777 р. його було призначено на ханство. Шагін Ґерай намагався реформувати адміністрацію, армію, судову систему та економіку держави, що викликало невдоволення серед кримськотатарського населення, звиклого до традиційного способу життя. Ці реформи, разом із показною європеїзацією його побуту та жорстокими методами придушення опозиції, призвели до втрати підтримки населення. Проти нього підняли повстання. Російські війська допомогли придушити виступ, але політична позиція Шагін Ґерая залишалася вкрай нестабільною. У 1783 р. він зрікся престолу на користь Російської імперії, що стало кульмінацією процесу анексії Криму. Згодом Шагін Ґерай опинився в засланні, спершу в Росії, а потім в Османській імперії. Був страчений за наказом султана на острові Родос у 1787 р.

↑ Шагін Ґерай. Художник і час створення невідомі

У 1778 р. Катерина II наказала депортувати християнське населення Криму – переважно греків і вірмен – до Приазов'я. Це підірвало економіку Криму, адже депортовані були переважно ремісниками й

➔ Діорама «Оборона турецького Ізмаїлу в 1790 році». Ізмаїльський військово-історичний комплекс

землеробами. Ці заходи послабили ханство як економічно, так і демографічно. 1783 р. Катерина II видала маніфест про анексію Криму, що остаточно ліквідувало Кримське ханство.

У 1784 р. створили Таврійську область, а територія ханства стала адміністративним регіоном Російської імперії. З приходом російської влади почалася активна російська колонізація Криму. Кримськотарське населення масово емігрувало до Османської імперії.

У 1787 р. почалася нова російсько-турецька війна. Російське командування покладало великі надії на участь козаків, колишніх запорожців. Із них сформували *Військо вірних козаків*, яке згодом дістало назву *Чорноморське військо*. Вони активно брали участь у бойових діях, зокрема під час штурму фортець – Очакова, Березані, Кінбурна та Ізмаїла. Під час узяття Ізмаїла особливо відзначилася Чорноморська козацька флотилія під командуванням Антона Головатого. До того фортецю вважали неприступною.

Після завершення російсько-турецької війни 1791 р. та підписання *Ясського мирного договору* Османська імперія визнала захоплення Криму Російською імперією. Території між Південним Бугом і Дністром, зокрема й Очаків, перейшли під контроль Санкт-Петербурга.

Об'єднайтеся у дві групи. Влаштуйте дебати на тему «Чи була неминучою анексія Кримського ханства Російською імперією». Перша група обстоює позицію, що анексія Кримського ханства була неминучою через політичні, економічні та військові обставини. Друга група – позицію, що анексія Криму не була неминучою й існували альтернативні шляхи розвитку подій. Підготуйте аргументи, проведіть дебати (по 5 хв для кожної групи на виступ, по 2 хв на запитання від іншої групи). Після завершення дебатів обговоріть, які аргументи були найпереконливішими. Дослухайтесь одне до одного. Порефлексуйте, чи справді анексія була неминучою, чи можна було уникнути її у певний спосіб.

Прочитайте текст пункту параграфа. Дайте відповіді на запитання. **1.** Які міста виникли на місці козацьких поселень? **2.** Хто відігравав важливу роль в освоєнні Півдня України? **3.** Чому уряд Російської імперії стимулював переселення іноземців на Південь України? **4.** Як політика Російської імперії вплинула на економіку Криму після анексії Кримського ханства?

Колонізація Півдня України. Імперська політика Росії щодо Півдня України

Останні десятиліття XVIII ст. були періодом активної **колонізації** південних земель України, що супроводжувалося зростанням нових міст і прискоренням економічного розвитку регіону. Завдяки господарському освоєнню степів *козаками* на цих територіях активно розвивалася економіка, яка базувалася на вільному підприємництві та найманій праці. Це сприяло зростанню товарообігу й залученню великої кількості робітників. На місцях старих козацьких зимівників виникали міста і фортеці. Так, у 1754 р. заснували фортецю святої Єлисавети (сучасний Кропивницький), а в 1770-х роках з'явилися Олександрівська фортеця (нині Запоріжжя), Катеринослав (Дніпро), Херсон, Миколаїв та Одеса.

СЛОВНИК

Колонізація – процес заселення та освоєння нових територій.

Колонізація південних земель України супроводжувалася як плановими діями, так і стихійним переселенням людей з Лівобережної та Правобережної України, які шукали вільні землі. Землі надавали, зокрема, козакам і державним селянам. Це стимулювало подальше зростання населення й розвиток господарства, насамперед землеробства і скотарства.

Російська імперія заохочувала переселенців з інших країн, наприклад з Балкан, займати землі, вилучені в запорожців. Так виникли Нова Сербія на території сучасної Кіровоградської області і Слов'яносербія на території нинішньої Луганщини. Переселялися серби, хорвати, болгари. Спочатку приїжджали чоловіки, які потім брали шлюб із місцевими жінками. Іноземцям надавали пільги, землю, гроші. І тим, хто служив, і тим, хто був у запасі. Переселенці також мали право безмитно торгувати, займатися промислами, ремеслами.

Протягом цього періоду імперський уряд ініціював створення козацьких військ (Чорноморського та Азовського), які охороняли кордони й освоювали нові землі. Це створювало враження відновлення козацьких вольностей. Проте згодом ці війська перемістили на Кубань або розформували.

Протягом 1780–1790-х років імперський уряд кілька разів змінював адміністративний поділ земель Півдня України. Було утворено Катеринославське і Вознесенське намісництва, а пізніше – Новоросійську губернію.

Після приєднання Криму в 1783 р. і створення Таврійської губернії селяни, що мешкали там і користувалися значною свободою, також поступово були закріпачені.

Оберіть одне із запропонованих завдань і виконайте його.

✓ Складіть перелік основних чинників, які сприяли освоєнню Півдня України у XVIII ст.

✓ Обговоріть роль козацьких військ в освоєнні нових земель. Чому, на вашу думку, Російська імперія згодом переселила ці війська на Кубань або розформувала їх?

Прочитайте уривок із передмови до наукової праці й дайте відповіді на запитання. **1.** Які соціальні групи населяли степову Україну у зазначений період? **2.** Чому цей регіон став місцем зіткнення інтересів різних груп? **3.** Як наявність різних соціальних і етнічних груп впливала на економічний розвиток регіону і соціальні процеси? **4.** Як ви вважаєте, чи можна було створити систему управління, яка враховувала б інтереси всіх груп населення?

«Степова Україна останньої чверті XVIII – початку XX століття становить регіон зіткнення інтересів різних соціальних груп та державних інституцій. Колишні запорожці і переселенці із внутрішніх регіонів України; поміщицькі селяни і поміщицькі піддані, чисельні верстви державних селян і не менш чисельні втікачі і переселенці із Правобережної України; українські селяни і єврейські землеробські поселенці; українське купецтво та купецтво з центральних російських регіонів; російське дворянство та колишня запорозька та українська старшина тощо. І кожна з цих соціальних, етнічних та конфесійних груп мала свої інтереси і претензії до державних інститутів, які виникали на місці зруйнованої Запорозької Січі. У свою чергу, інтереси новостворених інститутів майже завжди не співпадали з устрімленнями і бажаннями різних груп населення. Наріжним каменем суперечностей для всіх виступала земля».

«Джерела з історії Південної України. Т. 10. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття». Запоріжжя, 2009.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷ Оберіть одну із запропонованих тем і напишіть есей.

- ✓ Роль козаків в освоєнні Півдня України.
- ✓ Чому кримські татари і татарки були вимушені виїжджати з Криму у XVIII ст.?
- ✓ Як політика Російської імперії щодо Криму вплинула на його економічний і соціальний розвиток?

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю, що Кримське ханство після 1774 р. формально стало незалежним, але фактично потрапило під контроль Російської імперії			
Я розумію, чому впав економічний потенціал Криму після 1778 р.			
Я можу пояснити, чому кримські татари і татарки були вимушені залишити Кримське ханство після 1778 р.			
Я розумію, що ключову роль у колонізації Півдня України відіграли козаки			
Я можу пояснити, з якою метою уряд Російської імперії активно заохочував переселення іноземців на землі Півдня України			

§37 Поділи Речі Посполитої й українські землі

ПРОВОКАЦІЯ

На карикатурі зображено європейських монархів у липні 1772 р.: російську імператрицю Катерину II, прусського короля Фридріха II, австрійського імператора Йозефа II, польського короля Станіслава Августа, французького короля Луї XV, іспанського короля Карла III, англійського короля Георга III, османського султана Мустафу III. **1.** Визначте, де якого правителя зображено. **2.** Розгляньте деталі (знайдіть ваги з написом «Баланс сил», карту з написом «Мапа розділення Королівства Польського» тощо). На вашу думку, що таке «баланс сил»? **3.** У якій країні була зроблена ця карикатура? Як вона висміює «невтручання» монарха цієї держави у європейські процеси для «балансу сил»?

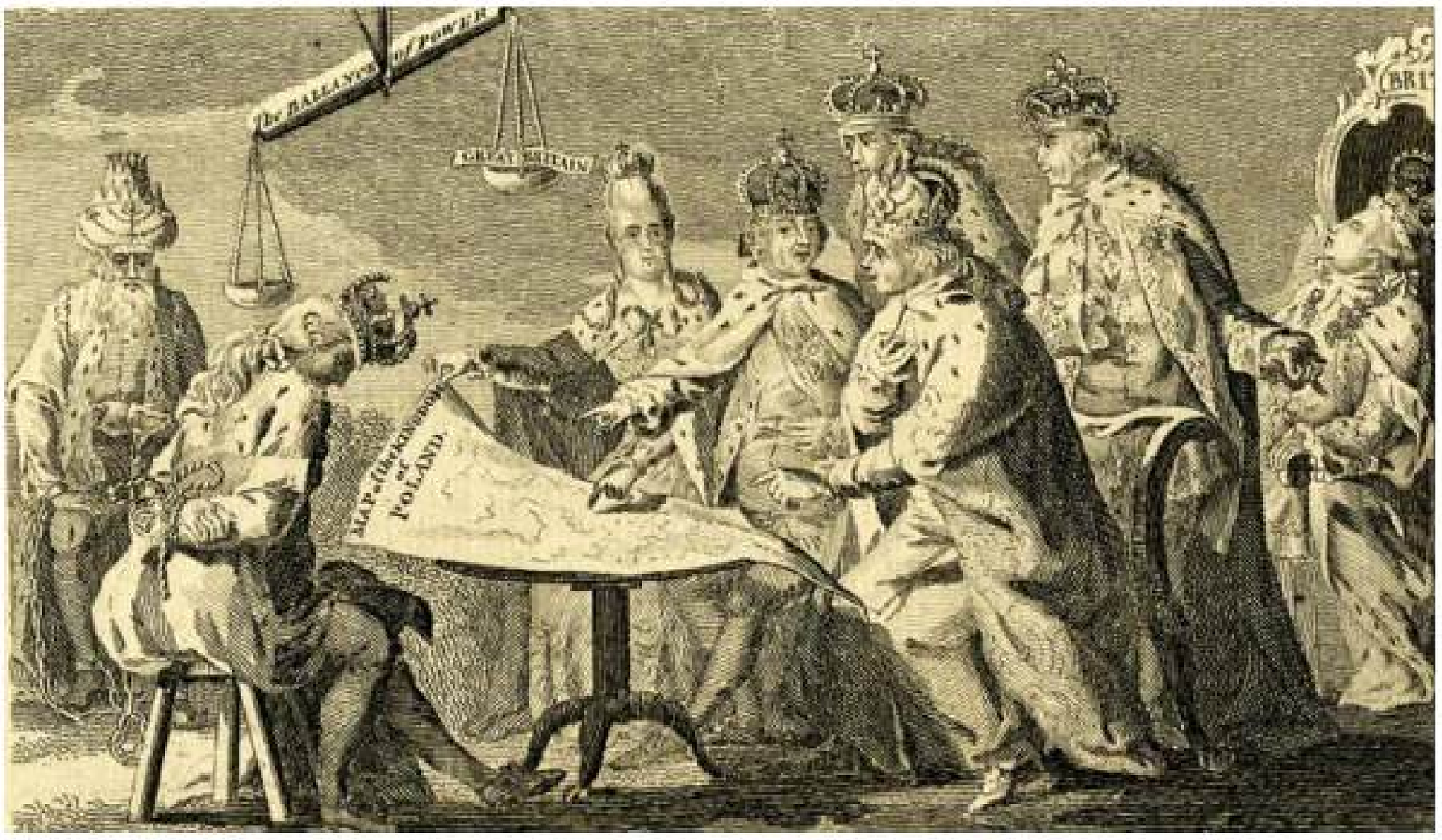

↑ Англійська карикатура на перший поділ Польщі. 1772 р.

ПРАКТИКА

Втручання Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. Поступова втрата Польщею політичного суверенітету

У 1763 р. після смерті Августа III в Речі Посполитій розпочалася ера реформ. *Рід Чарторийських*, очолюваний Адамом Казимиром Чарторийським, прагнув перетворити країну на сильну аристократичну монархію за зразком європейських держав. Підтримку вони шукали в Росії. Завдяки їхнім зусиллям *на сеймі 1764 р. було ухвалено кілька реформ*, які обмежували принцип «ліберум вето» (одноголосного рішення) і зміцнювали центральну владу.

Однак на трон зійшов не представник роду Чарторийських, а фаворит російської імператриці Катерини II *Станіслав Август Понятовський*. Цей крок свідчив про те, що Росія мала намір контролювати внутрішню політику Речі Посполитої.

Реформи, розпочаті за часів Станіслава Августа, викликали невдоволення консервативної частини шляхти, яка бажала зберегти традиційні порядки. Особливо гострою була реакція на політику щодо релігійних меншин, зокрема православних і протестантів. За наполяганням Росії сейм 1767 р. надав релігійним меншинам рівні права з католиками, що викликало обурення серед значної частини шляхти.

Саме тоді, у 1768 р., у місті Барі на Поділлі виникла *Барська конфедерація*. Конфедерати виступали проти російського втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, за збереження традиційних прав і привілеїв шляхти та проти надання рівних прав тим, хто мав інші погляди. Конфедерація швидко поширилася на значну частину території Речі Посполитої. Конфедерати вели партизанську війну проти російських військ та урядових загонів. Однак через відсутність єдиного командування, недостатнє озброєння та внутрішні розбіжності конфедерація не змогла досягти значних успіхів. Водночас із Барською конфедерацією і як реакція на неї православного населення на Правобережній Україні спалахнула *Коліївщина*.

↑ Станіслав Август Понятовський. Художниця Елізабет Віже-Лебрен. 1797 р. Зберігається в Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків у Києві

СЛОВНИК

Поділи Речі Посполитої (поділи Польщі) – зовнішньополітичні акції стосовно Речі Посполитої з боку Австрії, Пруссії та Росії 1772, 1793, 1795 рр.

Російська імперія, бажаючи придушити обидва повстання, кинула значні військові сили на територію Речі Посполитої. Урешті-решт, Барська конфедерація зазнала поразки. Тисячі конфедератів загинули або були заслані до Сибіру.

Барська конфедерація стала останньою спробою шляхти захистити незалежність Речі Посполитої. Її поразка відкрила шлях до першого поділу Речі Посполитої в 1772 р.

Перший поділ Речі Посполитої та українські землі

Перший поділ Речі Посполитої у 1772 р. став результатом тривалих інтриг і змов *між Росією, Пруссією та Австрією*. Кожна з цих держав мала власні інтереси. Росія прагнула зміцнити вплив у регіоні і послабити потенційного ворога, Пруссія бажала створити буферну зону між своїми володіннями та Росією, Австрія – розширити володіння на схід. 5 серпня 1772 р. переговори між державами завершилися в Санкт-Петербурзі підписанням австрійсько-прусського, австрійсько-російського та прусько-російського договорів. Російська імперія отримала 92 тис. км^2 із населенням 1,3 млн осіб, Австрійська – 83 тис. км^2 із населенням 2,6 млн осіб, Прусське королівство – 36 тис. км^2 із населенням 580 тис. осіб.

Визначте на карті (с. 265) території, які отримала кожна з імперій унаслідок першого поділу Речі Посполитої. Установіть відповідність. Напишіть текст на 3–5 речень про зміну політичної належності українських земель унаслідок подій 1772 р.

1	Російська імперія	А	Лемборське, Битовське і Драгімське староства
2	Австрійська імперія	Б	Лівонське (Інфлянське) воєводство, частину Білорусі до Дніпра, Західної Двіни та Друті
3	Прусське королівство	В	Південну частину Краківського і Сандомирського воєводств, Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство, західну частину Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра Збручем і Стрипою), а також південно-західний кут Волинського воєводства

Під тиском іноземних держав польський сейм 1773 р. був змушений затвердити акт про поділ країни. Це стало початком кінця Речі Посполитої, яка втратила значну частину території та населення.

Українські землі, які відійшли до *Австрії*, були об'єднані в нову адміністративну одиницю – *Королівство Галичини і Лодомерії*. Королівство було поділене на *дистрикти* (округи), якими керували старости, призначені австрійським імператором. Вищим органом управління був губернатор, резиденція якого розміщувалася у Львові. Судова і фінансова системи підпорядковувалися Відню.

Австрійська влада провела кілька реформ, спрямованих на інтеграцію нових земель до своєї імперії. Було скасовано виборні посади шляхти, а замість них створено чиновницьку ієрархію. Шляхту поділили на магнатів і власне шляхту, надавши привілеї першим.

У 1775 р. було створено провінційний сейм, який мав обмежені повноваження і слугував радше легітимізації австрійської влади, ніж реальному представництву інтересів населення. Сейм збирався рідко, і його рішення залежали від волі Відня.

ПРИЧИНИ	ПОДІЯ	НАСЛІДКИ
• перший поділ Речі Посполитої та входження українських земель до Австрії • запровадження нового адміністративно-територіального устрою Австрією	**Створення Королівства Галичини і Лодомерії**	• інтеграція до Австрійської імперії, де домінували німецька мова та культура • соціальні зміни, обмеження прав шляхти • національне відродження

Другий і третій поділи Речі Посполитої та становище українських земель

Поділіться на дві групи й виконайте завдання.

Група 1. Порівняйте лідерів Тадеуша Костюшка та Богдана Хмельницького за такими критеріями: обставини боротьби; соціальні обіцянки; ставлення до селян; вплив на історію свого народу. Чи можемо ми назвати Костюшка «польським Хмельницьким»? Аргументуйте.

Група 2. Порівняйте причини, перебіг і наслідки Коліївщини та повстання під проводом Т. Костюшка. Виділіть спільне та відмінне. Яку роль відіграв український народ у цих подіях?

Після першого поділу Речі Посполитої польські патріоти доклали зусиль для зміцнення держави. Вершиною цих намагань стала *Конституція 3 травня 1791 р.*, яка запроваджувала конституційну монархію, особисті свободи й рівність прав усіх громадян. Однак реформи наразилися на жорстку опозицію з боку Росії та Пруссії. Катерина II розглядала зміцнення Польщі як загрозу для своєї імперії, а Фрідріх II Великий вважав, що реформи порушують умови польсько-прусського союзу.

↑ Тадеуш Костюшко під час битви під Рацлавицями. Художник Юліуш Коссак. До 1899 р.

У відповідь на Конституцію 3 травня польські магнати, орієнтовані на Росію, створили *Торговицьку конфедерацію*, яка закликала до скасування реформ і запросила російську армію на допомогу. Росія, скориставшись цим приводом, ввела війська на територію Речі Посполитої. У серпні 1792 р. Варшава потрапила до рук конфедератів і росіян. Попередні реформи були скасовані, їхні прихильники опинилися поза законом, було запроваджено су-

вору цензуру. За таких умов король висловив імператриці свою готовність зректися престолу, але та не погодилася. Катерина II вирішила здійснити новий поділ Речі Посполитої, і їй був потрібний Станіслав Август, щоб надати цій акції бодай примарної законності.

Другий поділ Речі Посполитої Росія здійснила спільно з Пруссією. Австрія інтересу до участі в поділі Речі Посполитої не виявила. Нова угода про поділ була підписана у Санкт-Петербурзі *23 січня 1793 р.* царицею Катериною II і королем Пруссії Фрідріхом-Вільгельмом II. Росія отримала 250 тис. км^2 і понад 3 млн жителів, а Пруссія – 58 тис. км^2, понад 1 млн осіб. Річ Посполита з територією у 215 тис. км^2 і населенням 3,7 млн осіб опинилася під російським протекторатом. Остаточно другий поділ Польщі затвердив Гродненський сейм (17 червня – 23 листопада 1793 р.), що, як виявилося, *став останнім сеймом Речі Посполитої.*

Визначте на карті (с. 265) українські території, які отримала Російська імперія внаслідок другого поділу Речі Посполитої. Доповніть текст попереднього завдання 3–5 реченнями про територіальні зміни, спираючись на картографічну інформацію.

Після другого поділу Речі Посполитої польські патріоти, розчаровані зрадою короля Станіслава Августа і безсиллям сейму, вирішили вдатися до збройної боротьби. На чолі цього руху став *Тадеуш Костюшко*, який мав величезний авторитет серед поляків. Підготовку до повстання вели як усередині країни, так і за кордоном, зокрема в еміграції в Саксонії. Костюшко, який на той час перебував у Парижі, намагався заручитися підтримкою революційної Франції, але безуспішно. Повернувшись у Саксонію, він очолив підготовку повстання.

Повстання спалахнуло у *березні 1794 р. в Кракові*. Костюшко проголосив Акт повстання. До повстанців доєдналися селяни, які сподівалися на скасування панщини. Костюшко видав універсал, яким обіцяв селянам низку соціальних реформ. Спочатку повстанці здобули кілька перемог і звільнили Варшаву. Однак перевага була на боці російської та прусської армій. Після кількох успіхів повстанці зазнали поразки під Мацейовицями, а потім упала і Варшава. Костюшко потрапив у полон.

Поразка повстання під проводом Тадеуша Костюшка відкрила шлях для остаточної ліквідації Речі Посполитої. *Росія, Пруссія та Австрія здійснили третій і останній поділ держави*. Відповідні договори були підписані *1795 р.* у Санкт-Петербурзі: 3 січня між Росією та Австрією і 24 жовтня між Росією та Пруссією. Російська імперія отримала 120 тис. км^2, 1,2 млн осіб, Австрійська – 47 тис. км^2, 1,5 млн населення, Прусське королівство – 48 тис. км^2, 1 млн мешканців.

Визначте на карті (с. 265) українські території, які отримала Російська імперія внаслідок третього поділу Речі Посполитої. Доповніть текст, складений у попередньому завданні, 2–3 реченнями про ці територіальні зміни, спираючись на картографічну інформацію.

*Складіть графік, що показував би, яку площу і населення Речі Посполитої отримали відповідно Росія, Австрія та Пруссія за трьома поділами Польщі. Порахуйте, яка імперія в підсумку отримала найбільше земель і населення.

Після третього поділу Річ Посполита перестала існувати як самостійна держава. Польський король Станіслав Август Понятовський був змушений зректися престолу. Для того, щоб остаточно знищити будь-які надії на відновлення польської держави, було підписано таємний договір між Росією, Пруссією та Австрією. За ним держави-загарбники зобов'язалися не згадувати у своїх титулах назви «Польща» та «Польське королівство», а також спільно протидіяти будь-яким спробам відновити польську державність.

Подумайте, які наслідки мали поділи Речі Посполитої у коротко- та довгостроковій перспективі. Укладіть відповідну схему. До якої категорії ви віднесли б історичну пам'ять про польські часи на українських землях? Чому ця пам'ять має різні оцінки? Відповідь обґрунтуйте.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю дати поділів Речі Посполитої			
Я можу показати на карті поділи Речі Посполитої			
Я можу схарактеризувати політику Російської імперії щодо Речі Посполитої			
Я вмію перетворювати інформацію з історичних карт на текстову форму (і навпаки)			
Я можу аргументувати власні судження щодо імперської політики Росії та значення поділів Речі Посполитої			
Я розумію коротко- та довготривалі явища і процеси в хронологічному, географічному, людському вимірах			

§38 Українська культура другої половини XVII – XVIII ст.

ПРОВОКАЦІЯ

Розгляньте фрагмент гравюри Івана Мигури «Іван Мазепа серед своїх добрих справ» (1705) та визначте, які науки алегорично зображені обабіч гетьмана.

ПРАКТИКА

Розвиток української культури другої половини XVII – XVIII ст.

У другій половині XVII – XVIII ст. культура в українських землях розвивалася за кількома загальними напрямами.

Насамперед це долучення до загальноєвропейських стилів – *бароко та класицизму*. В Україні бароко було назване *«козацьким»*. Адже саме серед козацької старшини було найбільше меценатів архітектурних і мистецьких проєктів. Її представники надавали підтримку діяльності окремих митців.

Українське ***бароко*** – це яскравий період в історії української культури, що охоплює другу половину XVII – першу половину XVIII ст. Центром цього стилю став Київ, а його вплив поширився на Росію та Балкани.

Українське бароко відрізняється від західноєвропейського. Якщо в Західній Європі цей стиль був тісно пов'язаний із Ренесансом, то в Україні бароко розвивалося на основі середньовічних традицій. Тому духовна тематика, релігійні сюжети й мотиви були панівними.

СЛОВНИК

Бароко – художній стиль, який панував у Європі впродовж XVI–XVIII ст. Охоплював архітектуру, живопис, скульптуру, музику та літературу. Характерні риси: декоративність, динаміка і рух, контрасти, емоційність, релігійність тощо.

Класицизм – художній стиль, що виник і поширився в Європі у XVII–XIX ст. Він черпав натхнення з античного мистецтва. Це був своєрідний відхід від пишноти й емоційності бароко, повернення до ідеалів гармонії, простоти й раціональності.

Проте українське бароко не було ізольованим. Воно активно взаємодіяло з польською та західноєвропейською культурою, запозичувало нові форми і стилі. При цьому зберігало самобутність.

Класицизм в Україні був частиною загальноєвропейського мистецького руху. В архітектуру класицизм приніс симетрію, чіткість форм та використання ордерів. У Києві, зокрема, у цьому стилі були збудовані Контрактовий дім і багато інших споруд. Парки «Софіївка» та «Олександрія» стали зразками ландшафтного дизайну в стилі класицизму. В образотворчому мистецтві класицизм проявився в розписах церков, створенні іконостасів і скульптур. Видатним представником українського класицизму в живописі був *Василь Боровиковський*, а в скульптурі – *Іван Мартос*. У літературі елементи класицизму можна знайти у творах *Івана Котляревського*, *Григорія Квітки-Основ'яненка* та інших українських письменників.

У будь-яку епоху *розвиток культури залежав від політичних, економічних, соціальних обставин*. Це війни, повстання, порушення традиційних торгівельних шляхів і включення українських територій до різних імперій тощо.

Оберіть події, процеси або явища політичного, соціального чи економічного життя українських земель другої половини XVII – XVIII ст. Висловіть судження щодо їхнього впливу на культуру. Виконайте завдання за прикладом схеми, доповнивши її.

Козацька революція та Руїна	• піднесення свідомості населення • поява творів літератури й мистецтва для уславлення козацьких лідерів • …
Поділи Речі Посполитої	• русифікація, онімечення, мадяризація культури • особливості розвитку української культури залежно від імперії, до якої належали ті чи ті українські землі • …

Розвиток міст і міського самоврядування	• міста стали центрами тяжіння для інтелектуалів, митців та освічених людей • у містах створювали школи, друкарні, театри й інші культурні заклади • …
Поширення ярмарків	• обмін культурними надбаннями, зокрема на міжнародному рівні • зміни у повсякденному житті • …

Нова еліта суспільства – козацька старшина	• підтримка розвитку культури через меценатську діяльність • …
Співпраця чи конфлікти українців із кримськими татарами, євреями, греками та представниками інших етносів	• контакти між різними народами сприяли культурному обміну • різноманітність релігійних конфесій (православ'я, католицизм, іслам, юдаїзм) сприяла розвитку релігійної толерантності та взаєморозуміння, проте релігійні відмінності іноді призводили до конфліктів • …
…	• … • …

СЛОВНИК

Просвітництво – ідейна течія, яка охопила Європу у другій половині XVII – XVIII ст. Інтелектуали вірили в силу людського розуму і прагнули змінити світ на краще за допомогою освіти, науки та раціональних ідей.

Академія – вищий навчальний заклад, наукова установа, а також менші групи людей, об'єднані спільним інтересом до науки, мистецтва чи іншої галузі знань. Слово «академія» походить від назви саду поблизу Афін, де жив і навчав філософ Платон. Він заснував свою школу, яка стала прототипом усіх наступних академій.

Університет – вищий навчальний заклад, який об'єднує в собі освітню, наукову та культурну функції. Це місце, де студенти здобувають глибокі знання з різних галузей науки, а викладачі проводять наукові дослідження та готують майбутніх фахівців.

На розвиток культури у XVII–XVIII ст. впливали *панівні суспільні ідеї цього періоду*. **Просвітництво** в Україні можна поділити на два періоди: раннє (кінець XVII – початок XVIII ст.) та зріле (друга половина XVIII ст.).

Раннє Просвітництво було пов'язане з *Києво-Могилянською академією* та боротьбою за зменшення впливу релігії. Просвітники виступали за розвиток науки, культури та освіти.

Право навчатися в Київській **академії** мали всі. Студентами були вихідці не лише з українських земель, а й білоруси, московити, серби, румуни, греки, молдовани. У 1730-х роках студентів було близько 400, а до 1770-х – щонайменше тисяча.

ЗАУВАЖТЕ Києво-Могилянський колегіум у другій половині XVII ст. намагався здобути права, які мали Краківська академія (про це йшлося, наприклад, у Гадяцькому договорі 1658 р.). Статус академії був наданий закладу 1701 р. Навчальний курс тривав 12 років і складався з 8 шкіл. У класі аналогії впродовж року учні вивчали елементарну слов'янську та частково латинську граматику, у наступних трьох класах (тривали по року) вдосконалювали вміння розмовляти та писати латиною. Далі опановували піїтику (1 рік; навчалися складати поетичні твори), риторику (1 рік; вивчали мистецтво красномовства), філософію (2 роки; студіювали діалектику, логіку, фізику, математику і метафізику, а також етику). Богословський курс, окрім власне богословських наук (догматики, моральної теології), передбачав засвоєння необхідних у галузі релігії знань. У шести нижчих класах також студіювали катехізис, арифметику і, вірогідно, геометрію.

У період зрілого Просвітництва виокремилися два напрями: науково-освітній та етико-гуманістичний. Просвітителі критикували кріпацтво, виступали за розвиток освіти і науки, мріяли про суспільство, де кожен займається улюбленою справою.

Найвидатнішим українським просвітником називають *Григорія Сковороду*. Він підкреслював важливість самопізнання та «сродної праці», тобто заняття справою, яка приносить радість і відповідає природним здібностям людини.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Григорій Сковорода (1722–1794) – видатний український філософ, богослов, поет, педагог. Навчався в Києво-Могилянській академії. Мав яскраве музичне обдарування, був запрошений співати до царського палацу. Полишивши службу в придворній капелі, повернувся на навчання до Києва. Незабаром вирушив у складі дипломатичної місії за кордон. Слухав лекції у кількох європейських університетах. Повернувшись в Україну, був домашнім учителем та викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. Викладав курс поетики, використовуючи найпрогресивніші європейські досягнення, які багато в чому суперечили традиційним поглядам. Це спричинило невдоволення керівництва колегіумів. Не бажаючи поступатися переконаннями, Г. Сковорода облишив викладання. Останні 25 років життя мандрував Україною, проповідуючи серед народу. Підсумовуючи побачене й пережите, Г. Сковорода заповів написати на своєму надгробку: «Світ ловив мене, та не впіймав».

Г. Сковорода. Парадний портрет. Художниця Г. Єгорова. 2007 р.

Західні українські землі у XVIII ст., що увійшли до Австрійської імперії, переживали епоху Просвітництва під час реформ Марії Терезії та Йосифа II. Важливим центром освіти й науки тут став *Львівський університет*, заснований ще в 1661 р. У 1787–1809 рр. там діяв тимчасовий навчальний заклад – «Studium Rutenum» («Студіум рутенум»). Офіційно він називався «Провізоричний науковий інститут у руській мові». Там діяло два відділи – філософський і богословський.

Навчання здійснювалося церковнослов'янською мовою. У міру того, як зростала кількість студентів, що володіли латиною й могли навчатися у Львівському університеті, зацікавленість молоді в навчанні у «Studium Rutenum» знизилася. Згодом його закрили.

Проте доба Просвітництва мала й «темні» сторони. Абсолютна влада монарха не враховувала інтереси націй, які були включені до імперій. Ні рабство, ні закріпачення селян освічені монархи не скасували. Здійснювані реформи зовсім не змінювали становища жінок, не відкривали їм доступу до освіти й не надавали політичних прав.

Доповніть таблицю інформацією з параграфа та додаткових джерел.

Сфера	Діяч або діячка	Художній стиль і приклад
	Василь Боровиковський	
	Максим Березовський Дмитро Бортнянський Артемій Ведель	
	Григорій Сковорода	
Архітектура		
Скульптура		

↑ Вознесенська церква в Березні на Чернігівщині. Архітектор О. Шолудько. 1759–1761 рр. Фотографія початку XX ст.

↑ Андріївська церква в Києві. Архітектор Б. Растреллі. 1747–1762 рр.

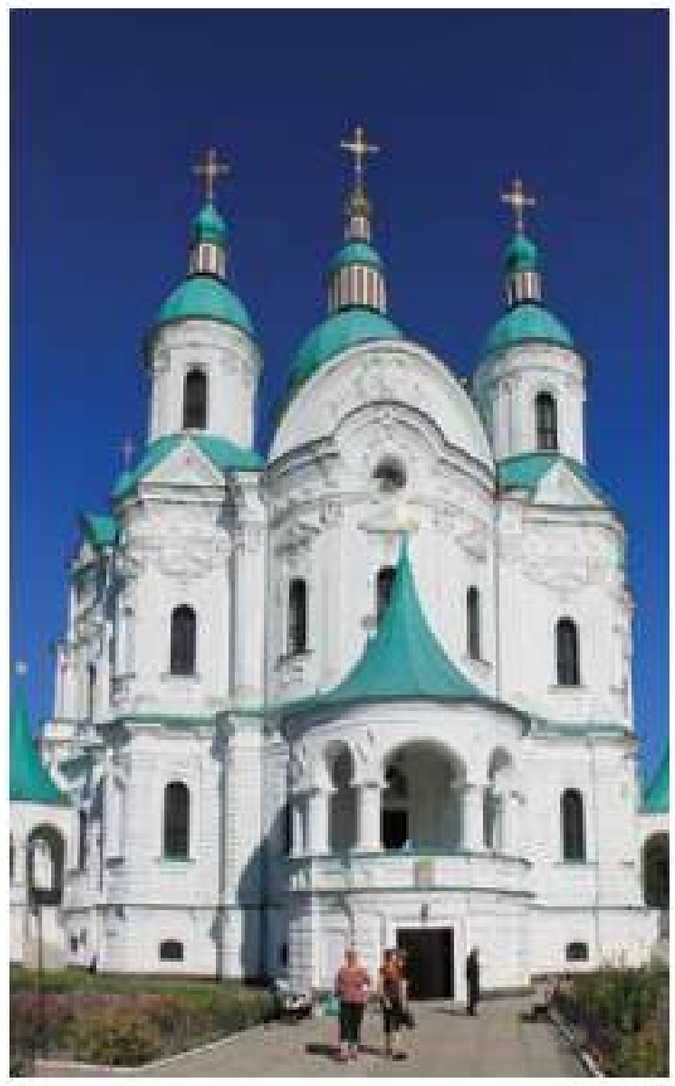

↑ Церква Різдва Богородиці в Козельці. Архітектор А. Квасов. 1752–1763 рр.

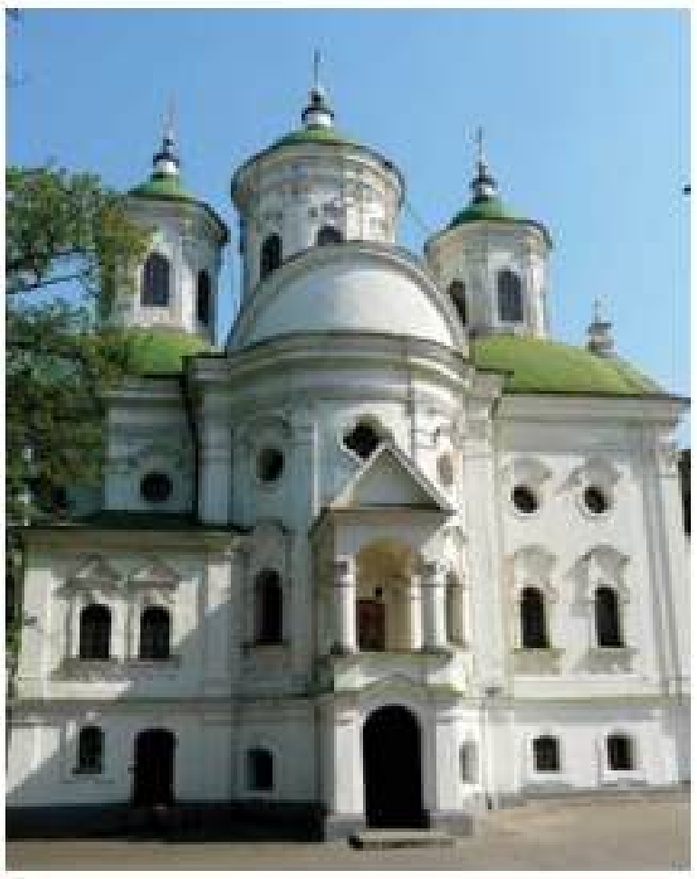

↑ Покровська церква на Подолі в Києві. Архітектор І. Григорович-Барський. 1766 р.

↗ Собор Святого Юра у Львові. Архітектор Б. Меретин. 1744–1762 рр.

↑ Костел монастиря домініканців у Львові. Архітектор Я. де Вітте. 1745–1749 рр.

↑ Успенська соборна церква Почаївської лаври. Архітектори Г. Гофман, П. Полейовський. 1771–1783 рр.

↑ Скульптурна композиція «Святий Юрій Змієборець» на фасаді собору Святого Юра у Львові. Скульптор Й. Пінзель

← Скульптурна група Св. Лева й Афанасія на фасаді собору Святого Юра у Львові. Скульптор Й. Пінзель

ЗАУВАЖТЕ У XVII–XVIII ст. українські вчені, богослови, письменники та митці зробили значний внесок у розвиток культури, освіти й науки Московського царства. Києво-Могилянська академія готувала фахівців, які обіймали високі посади в церковній і державній ієрархії Московії. Випускники академії Лаврентій Зизаній, Кирило Ставровецький, Петро Могила, Мелетій Смотрицький створювали підручники, богословські трактати і літературні твори. Це вплинуло на формування російської мови та літератури. Єпіфан Славенецький заснував у Москві першу греко-латинську школу (1653) і став її ректором.

Українські митці, письменники та вчені обіймали високі посади в церковній і державній ієрархії Московії та Росії. Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Феофан Прокопович, Лаврентій Горка – видатні богослови й літератори. Українські науковці розробили теоретичні основи літературознавства, поетики та риторики. Вони також сприяли поширенню в Московії та Росії західноєвропейських ідей і культурних досягнень.

Важливу роль у поширенні інтересу до української культури відіграли кобзарі та українська капела при царському дворі. Українські архітектори Федір Старченко та Іван Зарудний зробили значний внесок у розвиток російського бароко, використовуючи українські архітектурні традиції.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Феофан Прокопович (1677 або 1681 – 1736). Український богослов, письменник та науковець, релігійний діяч, ректор Київської академії. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі, греко-католицькому колегіумі у Володимирі та Папському грецькому колегіумі в Римі. Прихильник Петра I та ідеолог необмеженого московського самодержавства. Ввів у використання грецьку назву Русі – Росія – для Московського царства.

Греко-католицька церква як ресурс української ідентичності

Опрацюйте текст і виділіть у ньому такі підпункти: важливість Замойського собору 1720 р.; греко-католицька церква і національна ідентичність; виклики і загрози; вплив церкви на національну свідомість.

Греко-католицька церква відіграла ключову роль у формуванні та збереженні української національної ідентичності впродовж XVII–XVIII ст. Після неканонічного приєднання Київської митрополії до Московського патріархату в 1686 р. українська православна церква на землях Речі Посполитої зазнавала значних утисків. Влада Речі Посполитої не визнавала православних ієрархів, призначених Москвою. Тому багато хто з них навертався до унії. Цей процес особливо прискорився наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Перемишльська єпархія проголосила єдність із Римом у 1692 р., Львівська – у 1700 р., Луцька – у 1702 р. Упродовж 1714–1715 рр. до унії приєдналися парафії та монастирі в Брацлавському і Київському воєводствах. Ключову роль в утвердженні унії на землях Київського воєводства відіграв собор у Житомирі (1727), який закріпив унійні структури в регіоні.

Замойський собор (1720) закріпив статус унії як єдиної церкви східного обряду на землях Речі Посполитої. Собор затвердив чітку організаційну структуру, систему богослужінь і визначив догматичні норми. Обговорювали також питання освіти духовенства та чернецтва. Було встановлено згадування Папи Римського під час літургії, що символізувало духовну єдність із Римом. Завдяки рішенню Замойського собору греко-католицька церква стала одним із провідних духовних центрів на українських землях. Греко-католицька церква почала відігравати вирішальну роль у збереженні української культури та національної самобутності.

У XVIII ст. *Василіанський орден* засновував монастирі зі школами, що забезпечувало духовну та світську освіту українського населення. Такі освітні центри сприяли вихованню майбутніх українських діячів, які підтримували національну ідею та зберігали культурні традиції. Тимчасом православна церква зазнала русифікаційного тиску з боку Московського патріархату.

Водночас греко-католицька церква мала долати численні виклики та загрози. Із середини XVIII ст., особливо після Коліївщини (1768), яка супроводжувалася антипольськими та антиуніатськими настроями, позиції церкви в Україні почали слабшати. Російська імперія активно сприяла ліквідації унії на Правобережжі. Це призвело до втрати значної кількості парафій і церковних земель. Імперія прагнула зруйнувати вплив греко-католицької церкви та посилити контроль Московського патріархату над православними українцями.

Попри всі утиски і виклики, греко-католицька церква зберегла роль важливого духовного та культурного центру, що сприяв збереженню української ідентичності. Через освітню діяльність, підтримку національної культури церква допомагала українцям протистояти русифікаційним та полонізаційним процесам. Вона сприяла консолідації українців на культурному й духовному рівні.

У XVIII ст. греко-католицька церква стала не лише релігійною інституцією, а й важливим ресурсом для збереження української національної самобутності, який допоміг зберегти культуру, мову та духовну спадщину українського народу.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Паїсій Величковський (1722–1794) – український церковний діяч, богослов, філософ, письменник. Навчався у Києво-Могилянській академії. Деякий час перебував у Києво-Печерській лаврі, був гравером Києво-Печерської друкарні. 1743 р. помандрував у Молдову, а 1746 р. – на Афон, де жив майже 17 років. Проживаючи на Афоні, а пізніше у Молдові, підтримував зв'язки з Кошем Запорозької Січі. Згуртував навколо себе освічених людей, які займалися перекладом і переписуванням книг, організував друкарню. За його ініціативи при монастирях було створено школи для підготовки перекладачів церковнослужбової і богословської літератури. Видав 1773 р. слов'янську граматику та «Медичні поради по людських хворобах» молдовською мовою.

Паїсій Величковський. Невідомий художник. XVIII–XIX ст.

Уявіть, що ви маєте можливість узяти інтерв'ю в одного з митрополитів греко-католицької церкви XVIII ст. Мета бесіди – більше дізнатися про роль церкви в збереженні української ідентичності. Які три запитання ви йому поставили б? Які відповіді очікуєте отримати?

Оберіть одне із завдань і виконайте його. **1.** Об'єднайтеся у групи і проведіть уявне громадське обговорення греко-католицизму та православ'я. Уявіть, що ви мешкаєте у Львові в 1699 р. Одна група представляє прихильників греко-католицизму, інша – вірян, які вагаються між унією та православ'ям. Обговоріть аргументи, які можна навести для захисту унії. Як це вплине на збереження української ідентичності? **2.** Висловіть свою думку щодо того, чому греко-католицька церква стала важливим інструментом збереження української ідентичності. Чи могла православна церква відіграти таку саму роль у Речі Посполитій? Аргументуйте свою відповідь прикладами з тексту.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей на одну з тем.

- ✓ Який внесок Києво-Могилянської колегії (академії) в розвиток освіти?
- ✓ Чому Іван Мазепа опікувався освітою?

ПРОЄКТ

✷Оберіть одну з тем і виконайте проєкт.

1. Видатні діячі культури України / нашого краю другої половини XVII – XVIII ст.
2. Уявна мандрівка до історико-культурних пам'яток України / нашого краю XVIII ст.
3. Складання віртуального альбому «Козацьке (Мазепинське) бароко».

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю пам'ятки української культури другої половини XVII – XVIII ст.			
Я можу встановити взаємозв'язок між соціальними, економічними, політичними явищами / процесами та розвитком культури			
Я можу пояснити вплив панівних суспільних ідей на розвиток культури			
Я вмію висловити судження про доробок діячів культури другої половини XVII – XVIII ст.			
Я можу схарактеризувати внесок Києво-Могилянської колегії (академії) в розвиток освіти			
Я можу підготувати медіатекст або презентацію			
Я розумію коротко- та довготривалі явища і процеси в хронологічному, географічному, людському вимірах			
Я розумію, як належність до різних спільнот і зовнішні чинники впливають на формування поглядів та переконань людини			

Створення туристичного путівника історико-культурними пам'ятками України

Практичне заняття

Уявіть, що ви працюєте в команді туристичного бюро. Ви розробляєте інноваційний путівник для туристів / туристок, які хочуть краще пізнати культурну спадщину України. Ви отримали завдання створити маршрут тематичної екскурсії на вихідні, яка допоможе ознайомитися з ключовими історико-культурними пам'ятками вашого регіону або іншої частини України.

Завдання:

1. Оберіть тему екскурсії із запропонованих варіантів або придумайте власну:

- ✓ Подорож гетьманськими столицями: від минулого до сучасності.
- ✓ Атмосфера барокової архітектури: шляхами козацького стилю.
- ✓ Мистецтво бароко в деталях: відкриймо красу минулих епох.
- ✓ Козацькі місця сили: легенди і таємниці славного минулого.

2. Дослідіть інформацію з підручників, інтернет-джерел та додаткової літератури для створення маршруту.

3. Розробіть маршрут екскурсії на два дні. Розробка має містити:

- ✓ опис історичних пам'яток, їх фото та основну інформацію;
- ✓ імена видатних українців і українок, які пов'язані з цими місцями;
- ✓ відомості про сучасний стан і статус пам'яток;
- ✓ рекомендації щодо місць для обіду та відпочинку (кафе / ресторани) і ночівлі (готелі).

4. Продумайте інтерактивні елементи для вашої екскурсії, щоб зробити її ще захопливішою (наприклад, історичні загадки, квести).

5. Оформіть ваш проєкт у вигляді туристичного путівника: це може бути електронний буклет, презентація або короткий відеоролик.

Узагальнення до курсу

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЕПОХИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

ПРОВОКАЦІЯ

У кожній із зазначених тем укажіть ознаку, характерну для історії України раннього нового часу. Які процеси були подібні, а які – різні? На підставі матеріалів таблиці зробіть висновок про основні тенденції розвитку українських теренів у ранньомодерну добу, єдності й розмаїття цих процесів в історії України та Європи.

Тема	Європа і світ	Україна
Ментальність	Раціоналізм, науковість, індивідуалізм, цікавість до світу	
Екологія та клімат	«Малий льодовиковий період», освоєння нових територій, нові сільськогосподарські культури	
Мистецтво	Бароко, класицизм	
Економіка	Меркантилізм, розвиток мануфактур, розвиток міст, колоніальна система	
Соціальна структура	Нові еліти і верстви населення	
Релігія	Релігійні реформи	
Політика	Формування абсолютизму. Період національних революцій	

ПРАКТИКА

Здобутки українського суспільства в ранньомодерну добу

Ранньомодерна доба була періодом бурхливого розвитку українського суспільства. Незважаючи на численні труднощі, український народ мав визначні здобутки в різних сферах життя. Культурні досягнення, соціальні перетворення, економічний розвиток та боротьба за незалежність – усе це свідчить про життєздатність і потенціал української нації.

Здобутки українського суспільства в ранньомодерну добу мали значний вплив на розвиток усієї Європи. Українські землі були своєрідним мостом між Сходом і Заходом, сприяли культурному обміну та поширенню ідей.

Особливою була роль української мови та культури у збереженні національної ідентичності. Незважаючи на всі спроби асиміляції,

український народ зумів зберегти свою мову, звичаї та традиції, що стало важливою передумовою для подальшого розвитку української державності.

Кожна з груп обирає тему з переліку для обговорення та має навести щонайменше 5 прикладів здобутків українського суспільства в ранньомодерну добу. Скористайтеся підказками в таблиці, конкретизуючи назване.

Внесок України у розвиток європейської цивілізації

Культурні досягнення	• Київська академія • Література • Книгодрукування • …
Соціальні перетворення	• Козацтво та Запорозька Січ • Козацька старшина як еліта суспільства • Селянські повстання • …
Економічний розвиток	• Освоєння нових територій • Заснування нових міст • Ярмарки й торгівля • …
Політичні процеси	• Українські землі перебували у складі різних держав, однак… • Козацькі повстання та Козацька революція • Розпорошення українських земель у складі кількох імперій у XVIII ст. було негативним чинником, проте супроводжувалося… • …

Продовжте роботу в тих самих групах, що і під час виконання попереднього завдання. Які з прикладів, наведених вашою групою, мають значення і для історії України, і для Європи? Чи вплинули ці події, явища та процеси на сучасність?

Незважаючи на складну політичну ситуацію та постійні зовнішні загрози, українські землі відіграли помітну роль у розвитку європейської цивілізації в ранній новий час. Києво-Могилянська академія була одним з найвизначніших навчальних закладів тогочасної Східної Європи. Вона готувала інтелектуалів для всієї Європи. Українські письменники та філософи зробили вагомий внесок у розвиток європейської культури. Вони створювали свої книжки і видавали їх у Європі латинською мовою. Кримські татари збагатили світову архітектуру й мистецтво неповторним ханським комплексом у Криму. Їхня філософія визнана в усьому арабському світі.

Військо Запорозьке було потужною воєнною силою, яка впливала на політичні процеси в Європі. Український народ не раз боровся за незалежність. Його боротьба стала невід'ємною частиною національно-

визвольних рухів у Європі й важливим чинником становлення «природних прав» націй на самовизначення.

Складіть перелік причин, чому внесок України у розвиток європейської цивілізації часто недооцінений.

Позначте на контурній карті сучасної України 7 пам'яток культури України XVI–XVIII ст. Підготуйте невеликий опис-загадку для інших груп та проведіть вікторину.

ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНО ВИСЛОВЛЮВАТИ ДУМКУ

✷Напишіть есей на одну з тем.

✓ У чому полягають особливості раннього нового часу в історії Європи та України?

✓ Чому українські землі були розділені між сусідніми державами? Які це мало наслідки для їхнього розвитку?

✓ Як процеси модернізації вплинули на розвиток українського суспільства?

✓ Як я оцінюю роль козацтва в історії України?

ПРОЄКТИ

✷Оберіть одну з тем і виконайте проєкт.

1. Здобутки українського суспільства ранньомодерної доби.

2. Медіаресурси про козацьку добу.

3. Козацькі символи у сучасних військових емблемах України.

ПРОГРЕС

	Так	Скоріше так	Ні
Я знаю характерні ознаки раннього нового часу			
Я знаю внесок українського суспільства XVI–XVIII ст. у загальноєвропейську культурну спадщину			
Я вмію показувати на карті основні історичні об'єкти раннього нового часу			
Я можу навести приклади єдності та розмаїття періоду раннього нового часу в Україні та Європі й пояснити їхній вплив на сучасність			
Я можу пояснити взаємопов'язаність і взаємозалежність процесів господарського, соціального, політичного і культурного життя козацької України та європейських суспільств			
Я можу встановити цивілізаційні здобутки українського суспільства ранньомодерної доби			
Я можу зіставити та порівняти типові процеси і явища європейської та української історії раннього нового часу			
Я розумію роль козацтва в історії України			

Навчальне видання

ПАНАРІН Олександр Євгенійович
ТОПОЛЬНИЦЬКА Юлія Андріївна
ОХРІМЕНКО Олександр Святославович
МАКАРЕВИЧ Антоніна Сергіївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Відповідальні за видання О. О. Бородіна, О. А. Радзивілл

Зображення використовуються згідно
з ліцензією Shutterstock / FOTODOM UKRAINE

В оформленні обкладинки використано картину
«Конотопська битва». Художник А. Орльонов. 2010 р.

Аудіо- та відеоматеріали використовуються з навчальною метою

Видавництво «Літера ЛТД». Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6901 від 10.09.2019 р.